

1900

ԹԻԻ ԺԲ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ՄԱՐԶ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՈՅ Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԻ

ԲՈՎԱՆԳԱՎՈՒԹԻՒՆ.

ՊԸՅՏՈՆԵԿԱՆ

1. Քաղուածք ի կոնդակաց Վեհափառ-
Հայրապետի 571

ԿՐՕՆԵԿԱՆ

2. Աշխատանքի գաղափարը քրիստոնէս-
թեան մէջ 572

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐ

3. Օրթոդոքս, Կաթողիկէ և Բող. եկեղ. 577
4. Մայր աթոռ 584
5. Խմբագրութիւն «Արարատ»-ի 585
6. ՅԱՃԿԱՀԱՅԲ 586

ՄԱՏԵՆԱԽՍՈՒԹԻՒՆ

7. Քահանայական խնդիր. Ս. Մ. 589
8. Тексты и Разыскания по Армяно-Гру-
зинской филологии. I. Ефремъ Сиринъ
Н. Маррѣ. Գ. Վ. Յովսէփեան 592

8. Երկրագործական անհրաժեշտ գիտելիքներ
(Հարունակեղի) Գ. Ղ. 596
9. Անգղիական միջին կրթութեան բնորոշ
գծերը Ս. Յ. 604
10. Արեւմտեան կամ կաթողիկ վանականու-
թիւնը Յ. Թօփճեան 608
11. Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառի (Հարու-
նակութիւն և վերջ) Հրաչեայ Յ. Աճառեան 612
12. Մայր Աթոռի Դիւանից, 1. Եփրեմ կաթո-
ղիկոսի կոնդակը 617
2. Սկզբնաւորութիւն Բաղկանեան աղ-
գերի ապստամբական շարժման 619
13. Ս. Գրեգոր Լուսաւորչի նորագիւտ կեն-
սագրութիւնը Յ. Թօփճեան 621
14. Հայ ժողովրդական առասպելները (Հա-
րունակեղի). Մ. Աբեղեան 623
15. Մանրալուրդ 632

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Ժ Գ Ր Գ Ե Ր.

<p>1) He'nr'ich Gelzer* Geschlchtliches und welt-
liches aus dem türkisch—griechischen Orient. 1900
Verl. B. G. Teubner in Leipzig.</p> <p>2) Friedrich Murad*—Ararat und Masis, studien
zur armenischen alterthumskunde u. litteratur.
Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchbandlung.
1901.</p> <p>3) Յ. Տէր Միսիսեան. Դեռահասաների ազատ ըն-
թերցանութիւնը. Թիֆլիս. 1899 թ.</p> <p>4) Կամիլա Յիսմարիոն. Աւրանիա. Թարգ. Հ.
Առաքելեան. Թիֆլիս. 1900 թ.:</p> <p>5) Հ. Առաքելեան. Միլտոն նորա կեանքը և գոր-
ծունէութիւնը. Թիֆլիս. 1900 թ.:</p> <p>6) Ա. Միսիսեան. Տաղեր ու Խաղեր. հրատա-
րակութիւն Գ. Ս. Սանոյեանցի. Աղէքսան-
դրապոլ. 1900 թ.:</p> | <p>7) Ուայս Խղճով դատաստան. Թարգմ. ռուս.
Թիֆլիս. 1900 թ.</p> <p>8) Բժիշկ Սիմեոն Շահ—Նազարեանց — «Մշակ»-ը
1896/7 թ. Թ. կուսակցական պայքարը.
Մոսկուա. 1900 թ.</p> <p>9) Դուիսոն Լուսինեան*—Նոր բառգիրք պատկե-
րազարդ, Ֆրանսահայ I. A—H. Փարիզ,
typographie Morris père et fils. 1900 թ. գինն է
25 ֆր.:</p> <p>10) Հաշիւ Թիֆլիսի Տափի Թաղի (Քամոյենց)
Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ երեցիոյն Կ. Ս. Զա-
լալեանի օրերով. 1895—1899 թ. Թիֆլիս.
1900 թ.:</p> |
|---|--|

* Աստղանիշ գրքերի համար տեղեկութիւն կտանք մեր
ընթերցողներին:

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. ԷՋՋՄԻԱՆՆԻ.

ԹՅԽԹ. ԼԴ. ՏՈՐԻ

ՀԱՄԱՐ ԺԲ-ԴԴ

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ. 1900 Թ.

ՀՐԱՄԱՆԱԲ

S. S. ՄԿՐՏՉԻ Ա.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՌԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԱՂԱՐԱՊԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻՆԻ

1900

Дозволено цензурою. 13 Декабря 1900 г. г. Тифлисъ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ.

ՔՐԸՂՈՒՆԺՔ Ի ԿՈՆՏԻՆԱՆՑ ՎԵՋ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

Կոնստանդնուպոլսի Ս. Եղմիածնի, որով պատուիրեցաւ վաւերական ճանաչել զպատեն Մողղոկցի Պօղոսի Ուլուխանեան և ըստ այնմ՝ առ զիտել Կոնստանդնուպոլսի. թ. 1152:

— Յանուս Սինոքի Ս. Եղմիածնի յազազա տալոյ ի Հոգեւոր ճեմարան Մայր Աթոռոյ վեց հարիւր (600) բուբլի ի թոշակ հոսանեաց, երկից ուսուցիչ վարդապետաց արտաքոյ նախաճաշուի մինչ ջգիրջն Գեկեմբեր. ամսոյ, թ. 1153:

— Յանուս Հոգաբարձութեան Ներսիսեան Հոգեւոր զպրանոցին Տիխեաց յազազա նշանակելոյ կենսաթոշակ Սեդրակայ Մանդիկեանց ի տարին հինգ հարիւր (500) բուբլի. թ. 1172:

— Յանուս վարչութեան Հոգեւոր ճեմարանի Մայր Աթոռոյ, որով պատուիրեցաւ մուծանել ի նախաճաշուի ճեմարանի յազազա յօռաջիկայ 1901 ամի հինգ հարիւր (500) բուբլի ի կենսաթոշակ Սեդրակայ Մանդիկեանց. թ. 1178:

— Յանուս Տ. Եզնիկ վարդապետի, որով կարգեցաւ Տեսուչ տղարանի Մայր Աթոռոյ, ընդունելով զհրաժարական նախկին տեսուչ Տ. Աշոտ վարդապետի. թ. 1180:

— Յանուս Հոգաբարձութեան Հայկական Մատրան Աթլէնքի, ի խրախոյս և ի քաջաբութեան յազազա ջանից նոցա ի շինութիւն նորոգ կառուցանելի Մատրան. թ. 1181:

— Յանուս Գերապատիւ Տ. Թեմակալի վիճակին վրաստանի և Իմրէթի Գեորգ Արքեպիսկոպոսի, որով յայտնեցաւ վարդապետի Թադէոս վարդապետի Առիւծեան ի վանահայր

Թէլէթի և փոխարութեան Գիոնէսիոս վարդապետի ի Ս. Եղմիածնի. թ. 1200:

— Յանուս Գերապատիւ Տ. Փոխ. Թեմակալին Երեւանայ Սուքիաս Արքեպիսկոպոսի ընդ որոյ յանձնեցաւ գործ շինութեան եկեղեցւոյն Կաղզուանի ի գնալ առ տեղեալն և քննել զշարժառիթս տարածայնութեան շինութեան ընդ մէջ ժողովրդեան և պ. Զ. Ջանփօլատեանի. թ. 1201:

— Յանուս ժողովրդեան Սլիվին քաղաքի Պուկարիոյ, որով յայտնեցաւ նոցա զձեռնադրութեան ընծայացուին իւրեանց ի քահանայ և յորդորեցաւ կալ մնալ սիրով և համերաշխութեամբ. թ. 1230:

— Նըջաբերական յանուս Թեմակալ Առաջնորդաց, որով պատուիրեցաւ խստիւ արգելել քահանայից վիճակաց չը մասնակցել և չօրհնել զնշանս չը հոս պսակաց զորոց գոյ կարծիք. թ. 1233:

— Յանուս Գերապատիւ Տ. Թեմակալին Բեսարարիոյ Ներսէս Արքեպիսկոպոսի, որով պատուիրեցաւ նմա ձեռնադրել զուրարակիր Եղիազարն Փսերեանց ի կուսակրօն սարկուազ ի վերայ Ս. Խաչ վանաց Նոր Նախիջևանի ի միարան տեղւոյն. թ. 1249:

— Յանուս Գերապատիւ Տ. Փոխ. Թեմակալի Երեւանայ Սուքիաս Արքեպիսկոպոսի, յազազա պատուիրելոյ Փոխանորդաց և Հոգեւոր Կառավարութեանց Թեմին չը յետաձգել զպառիկս ի վիճակս իւրեանց. թ. 1254:

— Յանուս Յովհաննէս Կալիսկոպոսի Շիրակունդոյ, Յուսիկ վարդապետի Մովսիսեան, Գարեգին վարդապետի Սաթուհեան, Կարաբապետ վարդապետի Տ. Մկրտչեան, Եզնիկ վարդապետի Գանջեցեան և Եղիշէ վարդապետի Ահարոնեան, որք կարգեցան քննիչ Յանձնաժողով ի ստուգել զհաշիւս տնտեսա-

կան մասանց զանազան վարչութեանց Մայր Աթոսոյ. թ. 1259:

— Յանուէն վիճակային Աոնիատարիայի Աստրախանի, յաղագս գաղարեցուցանելոյ ի քահանայադարձութենէ, զՄարտիրոս քահանայն Խղրաշեանց քառամեակ ժամանակուս եւ ենթարկելոյ եկեղեցական ազաշխարանաց, վասն կեղծելոյ նորա գաղարեթիւ օրիորդի միոյ. թ. 1277:

— Յանուէն Գերապատիւ Տ. թեմակային Աստրախանի, յաղագս լ'քննելոյ զբոլոր ժողովրդեան Մողղոր քաղաքի զերեցփոխ, տեղւոյն. թ. 1278:

— Յանուէն Ամենապատիւ Պատրիարքին Կ. Պօլսոյ, յաղագս առջոյ մանրամասն տեղեկութիւն զօրրանոցաց Հանդուցեայ Գրիգորի Զանչեանց. թ. 1311:

Հայրապետական Օրհնութիւն եւ Շնորհակալիք

Կոնդակ օրհնութեան եւ շնորհակալութեան յանուէն Փոխանորդի եւ Հոգարարձութեան, թեմական զպրանոցին՝ Նոր Նախիջեանի ի պատասխանի հեռազրի իւրեանց յաւուր 19-րդ տարեկարծի թեմական Հոգ. զպրանոցին. թ. 1196:

— Օրհնութեան եւ քաջակրօնութեան յանուէն նորընտիր Հոգարարձութեան վանուցն Վարադայ. թ. 1198:

— Օրհնութեան եւ գոհունակութեան յանուէն աիկին Եւզոկեայ Կարապետեան Պօպով ի Մոսկովայ, յաղագս նուիրարկութեան նորա 40 արշին սեաւ թաւշի ի պէտս Մայր Տաճարի. ս. Եջմիածնի. թ. 1283:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

ԳՐԻՍՏՈՆԵՐԻ ՓԵՆԱՆ ՄԷՋ.

Որ ոչ կամիցի գործել եւ կերիցի մի.
Բ. Թեւ. 2. 10.

Ա.

Ա

ԻԵՏԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ աշխատութեան գաղափարը շատ յաճախ յեղիցուած է Տիրոջ քարոզչների եւ առակների մէջ: Բայց որովհետեւ այս գաղափարին վերաբերեալ առակներն ու խօսքերը ուղղակի կերպով մեր խնդրին չեն վերաբերում, այլ կարօտ են բացատրութիւնների, այդ պատճառով ներկայ խորհրդածութեան հետ չենք կապում: Տիրոջ կենդանի օրինակը բաւական ենք համարում այդ մասին որոշ գաղափար ստանալու համար: Աւետարաններից յաճախ տեղեկութիւն ենք ստանում Տիրոջ եռանդուն գործունէութեան մասին. յիշենք միայն Մարկոսի երկու վկայութիւնը: Մարկ. Գ. 20-22-ից տեղեկանում ենք, որ Տէրը իւր գործունէութեան մէջ մինչեւ իսկ հաց ուտելու ժամանակ չէր գտնում. իւրայինները (աղվականները)՝ Նորա եռանդը, դէպի իւր գործը ցոյց տաւած անձնուիրութիւնը տեսնելով՝ կարծում էին «թէ, մոլեղնեալ իցէ»: Մարկ. Զ. 31-32 պատմուած է, թէ Տէրը իւր աշակերտներով առանձնանում է անտաքաւ, «զի էին բազումք, որ երթային եւ դային» եւ հաց անգամ չժամանէին ուտել: Այսպէս էր Յիսուս իւր փրկչական գործունէութեան մէջ:

Բայց առեւի պարզ աշխատանքի գաղափարը շեշտուած է Պողոսի թղթերի մէջ, թէպէտ եւ միշտ պատասխան կերպով, որ եւ խնդիր պարզելիս: Բնականաբար պէտք է

խնայաւոր ունենանք, որ առաքելական բոլոր թղթերը որստահական պատճառներով գրուած նամակներ են, առաքեալներէից ոչ ոք մտադիր չէ եղել համակարգութեամբ իւր վարդապետութիւնը գրի առնել, այդպէս էլ աշխատանքի դադարի մասին լրիւ գրութիւններ չունինք, այլ հաս ու կտոր ցրուած այս կամ այն թղթի մէջ: Համեմատաբար ամենից ընդարձակ աշխատանքի մասին առաքեալը խօսում է Բ. Թես. Գ. 6—15: Այս հատուածի մէջն է և այն խօսքը, որ մեր ներկայ խորհրդածութեան համար բնարան ենք ընտրել: «Որ ոչն կամիցի զործել, և կերիցի մի, ըստ երեւութին մի խիստ, անողոր խօսք, որ աւելի պատշաճ է քարասիրտներին, քան զթուական և սիրոյ կրօնի առաքեալին: Սակայն այս խօսքի և ընդհանրապէս ամբողջ հատուածի խմատը կորսուելի այն ժամանակ, երբ մի քանի խօսքով կշռենք այն հանգամանքները, որոնք ստիժ են տուել առաքեալին այդ թուղթը գրելու:

Յայտնի է առաքելական թղթերից, թէ նախկին քրիստոնեաները Տիրոջ երկրորդ գալուտար շատ մօտ էին համարում. շատերը յոյս ունէին մինչև իսկ անձամբ տեսնել Նորան: Քեռադոնիկէում յատկապէս չափազանցութեան էր հասել այս դադարը, և ոմանք մոլորութեան մէջ էին ընկել քարոզելով՝ թէ եկեալ հասեալ իցէ օր Տեառն: Մինչև իսկ Պողոսի անունով մի կեղծ թուղթ էր երեւան հանուած, որ նոյն միտքն էր հաստատում: Այս դադարի ազդեցութեան տակ համայնքի մի քանի անդամներից կազմուել էր ստահակների մի խումբ, որ գործ չէր կատարում և դատարկաշըջիկ կեանք էր վարում: Առաքեալը լաւ հասկանալով, որ դատարկաշըջիկ կեանքը մայր է ամենայն չարութեան և անբարոյականութեան, մանաւանդ Քեռադոնիկէի նման վաճառաշահ և ծովափնեայ մի մեծ քաղաքում, առաջին թղթով փորձել էր վստահի առաջն առնել, բայց ոչ միայն ի զուր էր անցել առաքեալի ջանքը, այլ և մոլորութիւնն ու ստահակութիւնը աւելի ևս աճել էր, այդ պատճառով նա ստիպուած էր գրել իւր երկրորդ թուղթը աւելի խիստ և պարզ յայտնելով իւր մտքերը: Առաքեալի հոգւո վիճակը պէտք է ի նկատի առնենք նորա խօսքերը լաւ հասկանալու համար:

Բ.

Արդ, ի՞նչ մտքեր կարող ենք հանել վերեւ յիշուած հատուածից և ընդհանրապէս Պողոսի աշխատութեան մասին գրած խօսքերից:

Առաջին՝ որ աշխատանքը առաքեալի քարոզութեան նիւթ է եղել նոյն իսկ Քեռադոնիկէցիների մոլորութեան մէջ ընկնելուց առաջ, երբ քրիստոնէութիւնը նոր հաստատում էր նոցա մէջ: Նոյն միտքը արտայայտուած ենք տեսնում նաև Քեռադոնիկէցիների ուղղած առաջին թղթում՝ Գ. 11. «Աղաչեմ... հանդարտել և դործել զիւրաքանչիւր, և դործել ձեռք ձեռովք, որպէս և պատուիրեցաք յեզ»: Առանձին ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ առաքեալը Տիրոջ անունով է պատուիրում խորշի ստահակութիւնից, դորանով կամենում է ասել, որ աշխատանքի դադարարը Աւետարանի քարոզութեան մի մասն է, և ինքն իւր կողմից չէ աւելացնում:

Երկրորդ՝ որ առաքեալն ինքն անձամբ աշխատութեան օրինակ է եղել նորահաստատ հաւատացեալների համար: Յիշուի Ն. կտակարանի մէջ բաղմնութիւն վկայութիւններ ունինք, որ առաքեալը վրանադործութեամբ վաճառուել էր իւր հացը (Գործք. ԺԲ. 3, Ի. 34—35, Ա. Կորնթ. Գ. 12, Ա. Թես. Բ. 9.) համայնքների վերայ չճանրանալու համար, թէ և իրեն առաքեալ իրաւունք ունէր համայնքի հաշուով կերակրուելու, ինչպէս միւս առաքեալները (Ա. Կոր. 5—6):

Երրորդ՝ որ քրիստոնեան պարտաւոր է իւր և իւրայինների հացը վատտակել, ով խուսափում է աշխատանքից և իւրայինների մասին հոգալուց, այնպիսին նոյն է, թէ ուրանում է իւր հաւատը և մինչև իսկ վաթմար է քան անհաւատը (Ա. Տիմ. Ե. 8.):

Չորրորդ՝ քրիստոնեան չպէտք է ձանձրանայ իւր աշխատանքից բաժին հանել բարեգործութեան համար: Այս միտքը աւելի պարզ արտայայտուած է Եփես. Գ. 28. «Որ զողանայրն, մի՛ ևս զողացի, այլ մահաւանդ վասպակեցի թործել յեւս իւրով զբարեւ, զբասկան իցէ պաւս մօտ պիտոյ իցէ»: Այստեղ արդէն աշխատանքի բարձրագոյն նպատակն է շեշտուած, աշխատանքը պէտք է մեր ընտանեաց

կարիքները լրացնելուց զատ՝ միջոց լինի բարիք գործելու։ Այս վերջին գաղափարը յիշեցնում է մեզ Տիրոջ նշանաւոր առականերից մէկը՝ անիրաւ տնտեսի առակը՝ որ իւր մի քանի դժուարութիւնների համար շատ մեկնաբանների տարակուսանքների մէջ է ձգել։ Բայց որի միտքը ճշմարիտ աւետարանական է և արեւի լոյսի պէս պայծառ։ Տիրոջ քարոզութեան համեմատ մարդիկ Աստուծոյ արնտեսներ են այս աշխարհում իրենց կոչմամբ, իրենց հարստութեամբ։ Երկրաւոր կեանքն ու բարիքը անցաւոր է, պէտք է խորագէտ լինենք անցաւորից յաւիտեական բարիք և կեանք ստեղծելու։

Վերոյիշեալ կէտերից պարզ երևում է, որ քրիստոնէութիւնը աշխատութեան վերայ երկու տեսակէտով է նայում՝ առաջին որպէս արդար հայ լատարներու միջոց։ Երկրորդ որպէս բարոյական կրթութեան և բարոյական կապալէնութեան միջոց։

Գ.

«Բրտամբ երեսաց քոց կերիցես զհաց քո» Ծննդ. Բ. 15 սովորեցնում էր դեռ ևս հին կտակարանը։ Դորանով արդէն աշխատանքը մարդու համար որպէս աստուածային պատուէր էր նշանակուած։ Ըստ երևութիւն այդ պատուէրը պատիժ էր մարդկութեան համար, բայց ըստ երեւոյթի միայն, որովհետեւ աշխատութեան պարտաւորական պատուէրը մարդկութեան ամենամեծ բարիքն էր, որ Աստուած նշանակել էր նորա համար։ Աշխատութիւնը գոյութեան արմատն է, ապրել կարող է այն անհատը, այն հաստատութիւնը և ժողովուրդը, որ յարատեւ և հեռավորաբար աշխատել գիտէ։ Քրիստոնէութեան համար առանց խորութեան ամենայն արդար աշխատանք սուրբ է. բարոյական տեսակէտով հաւասարապէս նուիրական է կոչակարի, երկրագործի, ուսուցչի և գիտնականի կոչումը, եթէ ամեն մէկը իւր կոչման մէջ արդարութեամբ աշխատէ և առաջնորդւում։ «Իւրաքանչիւր յոր կոչումն կոչեցաւ, եղբարք, է նման կացիւ առջի Աստուծոյ»։ Առաքելաւ այս խօսքերը ցոյց են տալիս, որ քրիստո-

նէութիւնը ինչպէս ազգութեան և անհատի վերայ, այսպէս էլ աշխատութեան զանազան տեսակների վերայ, հաւասար աչքով է նայում, միայն բոլորի համար էլ պէտք է կարող լինիք Աստուծոյ դատաստանի առաջ պարզելու հաշիւ տալ։ Քրիստոնէութիւնը մեր անձնական հակումների առաջ արգելք չէ գնում մեր ցանկացած կոչումն ընտրել, եթէ մէկը կամենայ կոչակար լինել և ոչ երկրագործ, միւսը կամենայ ուսուցիչ լինել և ոչ դերձակ, այդ մի և նոյն է, բայց որ և է աշխատանք, կոչում ընտրելուց յետոյ՝ սրբութեամբ պէտք է ընթանանք ընտրած կոչման մէջ։ Աշխատանքն անարգել նշանակում է բարոյապէս տհաս լինել։ Աշխատանքը ոչ միայն մեզ հաց է տալիս, այլ և աւողջութիւն, հոգու զուարթութիւն։ Աշխատանքը մի մեծ զօրութիւն է . . . բայց ինքնըստինքեան յաւիտեական բարիք չէ և նոյն իսկ ամենայն աշխատանք համակրելի և բարոյական չէ։

Պարզենք մեր միտքը։

Մենք տեսանք, որ քրիստոնէութեան մէջ աշխատութիւնը առաքելական քարոզութեան մի մասն էր կաղմում, և պարտաւորեցուցիչ յանուն Յիսուսի Քրիստոսի . . . բայց ամեն աշխատանքի համար նոյնն ասել չենք կարող։ Աշխատանքը սրբազան բնաւորութիւն է ստանում, երբ բարոյական շարժառիթներով է կատարւում և յաւիտեական բարիք ձեռք բերելու միջոց դառնում։ «Այ միայն հացիւ կեցցէ մարդ», ասել է Տէրը և զօրանով աշխատութեան ճշմարիտ արժէքը գնահատել։ Աշխատանքը կեանքի բարձրագոյն աղբիւրը չէ և ինքնըստինքեան մարդկութեան նպատակ լինել չէ կարող։ Աւելին կասենք. քաղաքակրթութիւն, գիտութիւն, արուեստ աշխատանքի պատուհներ են, բայց նոյն իսկ այդ քաղցր պատուհները անօգուտ են և մարդկային հոգու համար վերջնական նպատակ լինելուց շատ հեռու, եթէ դէպի բարձրագոյն, յաւիտեականութեան գաղափարը չեն ուղղուած։ Ընթերցողներին յիշեցնում ենք Ծառատի հոգու վիճակը, մեր միտքը կարճ և կտրուկ կերպով հասկանալի անելու համար։ Աշխատանքով կարելի է ամենամեծ գիտնականը դառնալ և ամենահարուստ մարդը, բայց մի

և նոյն ժամանակ ամենից զժրտողը մնալով: Առանց բարոյական սկզբունքների աշխատանքը ոչ միայն կեանքի բարձրագոյն բարձր չէ, այլ և վնասակար է: Անբարոյականութիւն միմիայն սեռական թերութիւնը չէ, այլ և այն «աշխատանքը», որ կործանում է ընտանեկան հասարակային, հոգեոր բարոյական կեանքը:

Գրական մի զօրութիւն կայ միայն, որ աշխատանքը նուիրագործում է, կեանքին բովանդակութիւն տալիս, այդ «էջ» է—Սէր զէպի Աստուած, որ և նոյն է զէպի ընկերը, Այն աշխատանքը, որ սիրոյ շարժառիթներով չէ ընկմանում, քրիստոնեայի համար բարձր, նուիրական լինել չէ կարող: Որովհետեւ սիրոյ շարժառիթներից զուրկ աշխատանքը զէպի ազահութիւն և արծաթսիրութիւն է տանում, որ ամենայն չարեաց արմատն է (Ա. Տիմ. Զ. 10): Սիրոյ շարժառիթներից զուրկ աշխատութեան վերջնական նպատակը նիւթն է միայն, այն ինչ մարդու հոգեւոր կոչումն է, իշխել նիւթի և մարմնաւորի վերայ: Այն անձնաւորութիւնը որ աշխատանքի վերջնական նպատակը միայն արծաթն է համարում, վատակելու ժամանակ էլ միջոցների մէջ խտրութիւն չի գնում: Արծաթսիրութեան հնազոյն պտուղը վաշին է, որի զէմ մաքառելու համար եկեղեցական հայրերը մեծ ջանք պիտի գործ գնէին: Եկեղեցու նշանաւորագոյն հայրերը՝ Եփրեմ՝ Ասորի, Գրիգոր աստուածաբան, Ասկեբերան և Յոհան Մանգակունի ճառեր ունին վաշխառութեան գէմ, զարերով քրիստոնեական եկեղեցու մէջ քարոզի նիւթ է եղել վաշխի չարաչար գործածութիւնը: Ընդարձակ իմաստով վաշխառութիւնը միայն մեծ ատկունքով ուրիշին պարտք տալը չէ, վաշխառու կարելի է լինել կեանքի ամեն պայմաններում, երբ ետականը, նիւթականը բարձր համարենք արդարութեան տեսակետից: Շահելն արգելուած չէ, մեր պարտաւորութիւնն է խորագէտ լինել, հոգալով ծերութեան, մեր որդոյ զաւակարարութեան և ապագայի մասին, բայց չմոռանալով երբեք արգարութեան կշիռը: Աշխատանքը պէտք է բարեխառն աշխատող և շրջապատող հասարակութեան համար: Սենք առանձնապէս շեշտեցինք արծաթսիրութեան մի երևոյթը, վաշխա-

ռութիւնը՝ որովհետեւ այժմ էլ մեր ժողովրդական կեանքի յատկապէս գիւղական կեանքի չարիքներից մէկն է: Յաւոք սրտի պէտք է արձանագրենք, որ նոյն իսկ մեր քահանայներից շատերը մասնակից են այդ մեղքին, վաշխառութեան մէջ մեծ դեր է խաղում յատկապէս ցորենը: Սակայն չհեռանանք բուն խնդրից, թէ և այս հարցն էլ կարեւոր է և արժանի առանձին խորհրդածութեան:

Գ.

Այսպէս ուրեմն աշխատանքը ինքն ըստ ինքեան բարձր չէ, նա կարող է մինչև իսկ մեծամեծ չարեաց, կեղեքման և թշուառութեան պատճառ լինել, եթէ, սիրոյ և բարոյականութեան հիմունքների վերայ չէ հաստատուած: Աշխատանքը նուիրական է, երբ Աւետարանի (սնտեսի առակը) և առաքելական թղթերի բարոյական տեսակէանքով է կատարուում: Այդպիսի աշխատանքը մարդկութեան համար Աստուծոյ օրհնութիւն է և բարոյական կրթութեան միջոց: Աշխատանքով մինչև իսկ սահմանափակում է մարդու ամենամեծ թշնամու՝ մեղքի զօրութիւնը, պարտաւոր և զատարկաշրջիկ մարդը աւելի հակուած է ամեն տեսակ անբարոյական և մեղաւոր փորձանքների մէջ ընկնելու, քան ջանասէր և աշխատութեան վարժ անձը: Մարմինը ճնշելու և հոգեւորը զօրացնելու արդար և արդասալից միջոցը աշխատանքն է:

Այս խօսքը վերաբերում է ոչ միայն եկեղեցու ապաստաններին, այլ և բոլոր քրիստոնեայի աշխարհիկ մարդկանց: Կար ժամանակ, որ այդ նպատակին հասնելու միակ միջոցը ձգնողական խիստ կեանքն էր համարում, մարդիկ կեանքի մէջ իրենց որոնած սրբութիւնը չգտնելով, հեռանում էին անապատը այնտեղ իրենց հոգու խաղաղութիւնը պահպանելու: Բացատրութեան կարօտ չենք համարում, որ ներկայի համար այդ հայեացքը միակողմանի է: Ճգնողական (ոչ անապատական) գաղափարի մէջ այն ճշմարտութիւնը կայ, որ դորանով կրթում է ներքին կամքը, առանց որին անընդունակ կլինենք բարոյական սկզբունքների աշակերտ լինելու: Շո-

պենհատուէր մեծ փխխտութեան քրիստոնէութեան արժէքը այդ տեսակէտով էր միայն զնահատում: Բայց չափազանց ճշնողականութիւնը նոյնպէս մոլորութիւն է, ինչպէս ամեն մի չափազանցութիւն ընդհանրապէս: Մենք պէտք է հասարակութեան մէջ և հասարակութեան համար ապրենք, որպէս զի ամենամեծ պատուէրը՝ սիրոյ պատուէրն իրագործել կարողանանք: Կամքի կրթութեան, հոգեւորը զօրացնելու և մարմնաւորը ճշնելու լաւագոյն և արդար ձանապարհն աշխատութիւնն է:

Բարոյական և սիրոյ շարժառիթներով կատարուած աշխատանքը Աստուծոյ օրհնութեան ամենամեծ աղբիւրն է: Այնտեղից են բղխում քաղաքակրթութիւն, գիտութիւն, արուեստ, դործնական արհեստներ, ձանապարհների հաղորդակցութիւն, վաճառականութիւն, բարեգործական և ուսումնական հաստատութիւնները: Մի խօսքով մարդկային յառաջադիմութեան, բարոյական կատարելութեան խթանն ու միջոցը աշխատանքն է, բայց քրիստոնէական ճառով աշխատանքը: Մեր ընտանիքի հացը վաստակելու լինինք, թէ միլիոնների հետ խաղանք, միշտ նոյն սկզբունքն է, որ աշխատանքը բարոյական բարիք է դարձնում: Եթէ մեր վաճառաշահ քաղաքների գործարանական և բանուորական կեանքը աչքի առաջ ունենայինք, դուցէ աւելի թանձրացեալ և կենդանի կերպով կարողանայինք քրիստոնէական աշխատաբի դադափարը պարզել, բայց մեր նպատակն է միայն քրիստոնէական սկզբունքը շոշափել առանց կեանքի մանրամասնութիւնների մէջ մանելու:

Ե.

Շատերի համար գուցէ զարմանալի լինի, որ բարոյական աշխատանքը մենք քրիստոնէութեան անուան հետ ենք կապում: Մի՞թէ քրիստոնէութիւնից առաջ աշխատանք չկար:

Աշխատանքը հին է այնքան, որքան հին է մարդկութիւնը, բայց զրականապէս կարող ենք տեսլ, որ աշխատանքը սրբուել է բարոյական դադափար է դարձել միմիայն քրիստոնէութեան մէջ: Այս խօսքի ճշմարտութիւնը հասկանալի կլինի այն անձնաւորութիւնների համար, որոնց յայտնի է Յու-

նոստանի և Հոովմի անկման պատմութիւնը և այն ժամանակուայ այս երկու քաղաքակրթութիւնների մասին: Տեղի պղութեան պատճառով մենք միայն մի քանի խօսքով կարող ենք նկարագրել այդ ով կամենում է, փոքր ինչ աւելի ընդարձակ դադափար ստանալ այս մասին, յանձնարարում ենք կարգաւ Մադլենի Հոովմի պատմութիւնը: Աթէնքում և Հոովմում ժողովուրդը նպատակ էր ստանում պետութիւնից, յատկապէս Հոովմի քաղաքացիք բաժին էին ստանում պատերազմական աւարներէրից, ջորէն էին ստանում պետական շահմարաններից, ձրի գուարձութիւն, խնջոյքների նոյն իսկ դրամական նուէրները զօրապետների յաղթական վերադարձի կամ կայսերական հանդէսների ժամանակ: Այսպիսով ազատ քաղաքացիք հեռահեռ սովորեցին ձրբիակերութեան և խուսափում էին աշխատանքից: Հոովմական սենատորների կամ ազնուականների կէշերէնք թափառում էին փողոցներում կամ հեռուում իրենց ախրջ ապրիւմ գնալիս: Բայց ամենամեծ չարիքը այս տեսակէտից ստրկութեան զոյութիւնն էր, աշխատանքը վայել էր ստրկին և ոչ ազատ մանաւանդ ազնուական և հարցւած քաղաքացուն: Պողաւէտ Խոսիան, հիւսիսային Աթիւիայի շատ մասերը քրիստոնէութեան ծաղման ժամանակ ծածկուած էին գեղեցիկ և ընդարձակ պարտէզներով, երէներով լի անտառներով, զարդարուած արհեստական մեծ լճերով, ծաղիկանոցներով, ապարաններով... շատ քչերի գուարձութեան ծառայելու համար: Բնականաբար սենատորների ընդարձակ կալուածներում, ամառանոցի պարտէզներում աշխատում էին ստրկները, այն էլ ոչ այնքան հոգն արդիւնաւորելու, որքան իրենց տիրոջ շոյալութիւնների և գուարձութիւնների համար: Վաճառականութիւնն, արհեստները, նոյն իսկ երկրագործութեան մնացորդները ստրկների ձեռքն էր: Աշխատանքն անվայել էր ազատ քաղաքացուն, ազնուատոհմ մարդկանց, որոնք պէտք է խնջոյքներով, փխխտութեամբ, քաղաքական պաշտօններով զբաղուէին: Ազատ արհեստաւոր քաղաքացին հարուստ ստրկատիրոջ հետ մտքաուել չէր կարող և այդպիսի ար-

Հետաւորն էլ նոյնչափ յարգ ունէր, որքան սարուէր: Այսպիսի հասարակութեան մէջ աշխատանքը բարոյական գաղափար լինել չէր կարող: Դրամի հարստութեան սէրը զբանով ի հարկէ ամենեւին չէր սահմանափակում, ընդհակառակն ազահաւթութիւնը, սոսանց միջոցների խորութեան հարստանալու տենչը յատուկ է այն անձնաւորութեան և այն հասարակութեան, որ չի սիրում իւր երեսի քրտախնդով հաց վաստակել: Արդարեւ ոչ մի տեղ փաշտաւորութիւնը այնպիսի չարիք չէ գործել ինչպէս հին Հռոմում: Մայրաքաղաքի օրինակին էին հետևում ըստ ամենայնի պետութեան բոլոր մեծ քաղաքները՝ Աղլաքանդը, Անտիոք ևն: Ահա այսպիսի հասարակութեան մէջ հընչում է քրիստոնէութեան բարոյական քարոզը աշխատանքի մասին: Ինչպիսի նորութիւն և ինչպիսի կենդանարար զօրութիւն էր այս քարոզը, ցոյց է տալիս մեզ պատմութիւնը:

Զ.

Քրիստոնէական եկեղեցու պատմութեան մէջ կարմիր թելի նման անցնում է աշխատանքի բարոյական այս քարոզը: Առաքելաբնութիւնի համաձայն աշխատութիւն և բարեգործութիւն զուգընթաց են եկեղեցու պատմութեան մէջ: Հռոմէական պետութեան մէջ ազատ բարոյական աշխատանք չկար, ուստի և բարեգործութիւն չկար աւետարանի մշտքով: Մենք սովոր ենք ունեցել «եկեղեցի և աղքատների խնամատարութիւն» վերնադրով յօդուածների մէջ նկարագրել հեթանոսական «բարեգործութեան» քարոյականութիւնից զուրկ կողմերը: Քրիստոնէական բարեգործութիւնն ու աշխատութիւնը սկսուել է նոր կրօնի ծագման հետ, բայց իւր զարգացման բարձրագոյն աստիճանին հասել է վանականութեան մէջ, այնտեղ էլ հիմնուել ճշմարիտ աշխատասիրութեան զըզրոյը, ուր աշխատել սովորեցին քրիստոնէութեան բարեբաւ ազգեցութեան ենթաբնուած ազգերը: Իմ խօսքս ձգնաւորութեան անապատականութեան մասին չէ, որ չափազանց ծայրայեղ բնաւորութիւն էր ստացել պատմական հանդամանքների պատճառով: Այս

նախնութեան կանոնների մէջ շատ կարեւոր տեղ է բռնում աշխատանքի գաղափարը, իսկ նախկին վանականութեան մէջ, ինչ որ կանոն էր այն էլ իրադրուում էր կեանքի մէջ: Բարսեղ Անտարացու և նորան հետևող անձանց հանձնարը լուր բերանել էր բարոյական այն վտանգը, որ անանց զբաղման և կանոնաւոր աշխատանքի ծաղիլ կարող էր միայնակեացներից կազմուած միաբանութեան մէջ: Պարագութիւնը վանականին զէպի բարոյական անդունդ կարող է առաջնորդել, ուստի և այնպիսի կազմակերպութիւն էին տուել վանականութեան, որ զէպի կեանք և փրկութիւն տանէր: Վանականը ոչ միայն իւր հացը պիտի վաստակէր, այլ և թշուառներին, կոյրներին, որբերին, աշխատելու անընդունակ եղբայրներին օգնելու միջոց ունենար: Աշխատանքն սկսւում էր ազօթքով և աղմուկեղութիւններով, իւրաքանչիւրն աշխատում էր ինչի ընդունակ էր կամ ինչպէս վանահայրն էր կարգադրում, նոքա դրաւում էին արհեստներով, երկրագործութեամբ, պարտիզպանութեամբ, զբաղման վաստակներով, արուեստներով, քարոզութեամբ, հիւանդների և աղքատների խնամատարութեամբ, որբերի կրթութեամբ ևն: Բարսեղ Անտարացու կանոններն անցնում են և Հայաստան, Հայոց վանքերում ևս ծաղկում է քաղաքակրթութիւնն ու բարեգործութիւնը, ինչպէս ուրիշ երկրներում: Մուսլ զաղափարներից ազատ չէ, ոչ ասորաշունական և ոչ մեր վանականութիւնը, բայց այնքան մեծ, այնքան զնահաւելի է նորա արդիւնքը, որ մենք ասուածային օրհնութիւն ենք համարում այդ երկույթը պատմութեան մէջ:

Ինչ որ ստացինք արեւելեան ազգերի վանականութեան մասին, նոյնը աւելի մեծ չափով կարող ենք տեսլ արեւմտեան համար: Այստեղ վանականութիւնը աշխատասիրութեան ճշմարիտ զարոյց է գտնուում արեւմտեան կիսակրթ ազգերի համար: Ճահիճներ չորացնելու, ճանապարհներ և կամուրջներ շինելու, բանաւոր երկրագործութեան, արհեստների և արուեստների, դիտութեան առաջին ուսուցիչները Պալլերի և զերմանական ցեղերի համար վանականներն են եղել:

Թող հայ ժողովրդի բոլոր դասի սրտում
անջինջ զրոշմունքն առաքելայի խոսքերը:

«Որ ոչ կամիցի գործել և կեցիցի մի»

«Մի ձանձրանայք զբարիս գործել»

Գ. Վ. Յովսէփեան

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՅՈՒՍԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ

Հոկտ. 16-ին լրացաւ Ռուսաց եկեղ. պատրիարքութիւնը վերջացնելու 200-ամեակը: 1700 թ հոկտ. 15-ի լոյս 16-ի գիշերը Մոսկուայում վախճանուեցաւ համայն Ռուսաց պատրիարք Ագրիան (տասներորդը և վերջինը պատրիարքական շարքի): Նորա մահաց յետոյ նոր Պատրիարք չընշանակուեցաւ, իսկ հոգեւոր գործերը կամ ինչպէս ասուած է 1700 թ. դեկտեմբեր 16-ի հրովարտուում:— «հերձուածների» եկեղեցու հաւառակութեան և աղանդների գործերը յանձնուեցան Ռեպանի մետրապօլիտ Ստեփան Եւփօսկուն: «Պատրիարքական աթոռի տեղապահ (блюститель патриаршего престола) տիրուսով, Պատրիարքական աթոռի միւս բոլոր հարցերը սկզբում բաժանուեցան պետական զանազան ատենների մէջ, իսկ յետոյ՝ 1701 թ. յունուար 24-ին նորից հաստատուած վանական կառավարութեան, որ ոչ մի հոգեւոր իշխանութեան չէր ենթարկուում: 1721 թ. յունուար 25-ին հաստատուեցաւ Սինոդը, որ և այդ օրից կառավարում է Ռուսաց եկեղեցին անընդհատ, թէև իւր երկդարեան կեանքում բաւական զգալի փոփոխութիւններ է կրել իւր կազմակերպութեան և իրաւասութեան և նշանակութեան տեսակետից: Պատրիարքութեան հետ համեմատած Սինոդը առաւել քիչ ազդեցիկ հաստատութիւն ճանաչուեցաւ. սկզբում՝ նա միայն հոգեւոր ատեն էր, միւս 12 ատեններից մէկը միայն. ինչպէս միւս բոլոր ատենները նա ևս ենթարկուած էր ձերարկոյտին (Сенатъ), նորա անգամները նշանակուում էին աշխարհիկ իշխանութեան ձեռքով և ցանկութեամբ և նոցանից ոչ մէկի մշտքով անգամ չէ անցել նախկին պատրիարքական շուքի՝ և փառքի մասին երազել, որով շրջապատել գիտէին իրենց «ընդհանուր ռուսական մետրապօլիտները»: Մոսկուայի պատրիարքները, սկսած Քիլարեայից և մանաւանդ, Նիկօնից, մի

բոլորովին բացառիկ դիրք էին զբաւել Մոսկուայի պետութեան մէջ. պատրիարքը պաշտօնապէս կոչուում էր «մեծափառ տէր»՝ այսինքն նոյն տիրոջն էր կրում, ինչ որ Մոսկուայի թագաւորը: Ոչ միայն պետութեան լայնասահման տարածութեան բոլոր կրօնական ինդիւնները, այլ և նորան էր վերապահուած բոլոր հոգեւորականների դատական գործերը, ինչպէս նորանից կախումն ունէր պետութեան ամեն ծայրում ընդարձակ և հարուստ եկեղեցական կայքը, և վերջապէս պատրիարքն անմիջական մասնակցութիւն ունէր պետական բոլոր կարեւոր գործերի մէջ, որով և Մոսկուայի մէջ հոգեւոր իշխանութիւնը մի բոլորովին անկախ, ինքնուրոյն, ոյժ էր կազմում և հետզհետէ աւելի ու աւելի ազդեցիկ դառնում: Պատրիարքի տեղ Սինոդ հաստատելով, Պետրոս Մեծը նորա բոլոր իշխանութիւնը յանձնեց պետական հաստատութիւններին:

Այսպիսի էական կերպարանափոխութիւն և նոր կազմակերպութիւնը նոյն ժամանակամիջոցի ընդհանուր պայմանների արդիւնք էր և ոչ Ագրիան պատրիարքի անձնական գործունէութեան: Մոսկուայի վերջին պատրիարքը պատմական խոշոր անձն չէր. նորա առաջին 50 տարուայ կեանքի մասին համարեալ ոչինչ տեղեկութիւն չկայ. 51 տարեկան հասակում միայն նշանակուում է Չուտով վանքի վանահայր: 1682 թ. դեպքերի զուգարկութեամբ նա բաւական դեր խաղաց մայրաքաղաքում ծագած խռովութեան ժամանակ, նորա միջոցով էին կատարուում բանակցութիւնները, երբ Իօանն և Պետր Ալէքսէիչ արքայորդիները Սօֆիա ինամակաւոր հետ Մոսկուայից Տրոյցէ-Սերգիե վանքը փախան, Իօակիմ՝ պատրիարքը ուղարկեց Ագրիան վարդապետին «յայտնելու» արքայորդիներին, թէ զօրքերը (отряды) զընացել են և իւրեքրում են Մոսկուա դառնալ: Չորս տարի յետոյ (1686 թ.) Ագրիանը նշանակուեցաւ Վաղանի մետրոպօլիտ: Իօակիմ՝ պատրիարքի մահուանից (1690 մարտ 17) չորս ամիս յետոյ՝ պատրիարքական ընտրական ժողովում ձայների բաժանում եղաւ, ոմանք կամենում էին ընտրել Պսկովի մետրապօլիտ Մարկելին, որ եւրոպական կրթութեամբ «նոր ուղղութեան» և զարգացած մարդ էր, միւսները ցանկացան Ագրիանին, որ յայտնի էր իրր բուն ռուսական հոգեւոր և պահպանողական ուղղութեամբ: Գլխաւորապէս այրի թագուհի Նատալիա Կիրիլլովնայի ցանկութեամբ, որ «ցու ի սիրտ ականատես էր Պետրոսի նորամուծութիւններին»՝ առաջարկուած երեք թիկնածուներից, հակառակ Պետրոսի ցանկութեան՝ Պատրիարքական աթոռ է բարձրանում Ագրիան 1690 թ. օգոստ. 24-ին: Ագրիան թողել է միայն մի քանի վարդապետական զրուութիւններ, որ առանձին մի արժէք չունին, նոր պատրիարքը թէև հակառակ էր Պետրոսի նոր ուղղութեանց,

բայց խիստ կերպով չէր արտայայտուում նորա մահից յետոյ Պատրիարքութեան ջնջումը բացատրուում է նոյն ժամանակի ուսման հոգեւորականութեան դրութեամբ և ընդհանրապէս Պետրոսի վերանորոգչական ուղղութեամբ:

ԺԷ. դարու վերջին Մոսկուայի հոգեւորականութիւնը կորցրել էր արդէն այն առաջնակարգ տիրող և առաջնորդող գիրքը, որ երկար ժամանակ նա իրաւամբ պահում էր: Հասարակութեան մէջ նոր-նոր մտքեր էին շարժուում. ամենքը կրթութեան էին ձգտում: գիտութեամբ էին հետաքրքրուում: արեւմտի հետ շփուելով, նորանոր պահանջներ և խնդիրներ ծագեցին, իսկ հոգեւորականութիւնը այդպիսի մի կարեւոր բովանդակութեամբ յանձնարեց յետ մնաց, չկարողացաւ հասարակական նոր կեանքի ընդհանուր մակերևոյթին անգամ հաւասար ընթանալ, ուր թէ առաջնորդել, այնպիսի անձինք, ինչպէս էին ս. Գմիտրի Ռոստոպկին կամ Յովսէփ Նովոգորոդցին, բացառիկ անձանց շարքն անցան: Միւս կողմից յառաջ եկան պատրիարքների իրաւունքները սահմանափակելու գաղափարները, այն յաւակնութիւնների արտայայտութեամբ, որ ցոյց տուեց նիկոնը և որ շատ հեռու չէր պապական ձգտումներից, այն ինչ ուսական ժողովրդի վրայ դժուար էր պատուաստել թագաւորին և եկեղեցու պետին հաւասարազօր իրաւունքներով իշխաններ տեսնելու փորձը: Այսպիսի հանգամանքներում անկարելի համարուեցաւ հոգեւորականութեան ներկայացուցիչներից որեւէ մէկին բարձրացնել այն դրութեան, որ իրաւամբ վայելում էին նախկին պատրիարքները, թագաւորներին հաւասար և զուգապատիւ դարձնել: Պետրոսի վերանորոգութեան ընդհանուր հոգին—նորա խորունկ անփստահութիւնը դէպի եզակի անձի կառավարութիւնը և ընդհակառակը նոյնչափ խոր հաւատը դէպի բազմանձնեայ վարչութիւնները, որով յոյս ունէր աւելի շուտ լսելի դարձնել նոյն իւր մտքերը և տարածել իւր նոր լուսաւորութիւնը, վերջնականապէս նորան այն եղբայրացութեան հասցրին, որ հոգեւոր գործերն բազմանձնեայ ատենի յանձնէ: Պետրոսի որոշ չափով անտարբերութիւնը դէպի կրօնական խնդիրները, որ անկասկած է, միւս կողմից այն բարձրաստիճան հոգեւորականների բռնած գիրքը և պատրաստականութիւնը—որ նա ընտրեց հարաւ ուսական հոգեւորականութիւնից և աւելի զարգացածներից—բուսականաւ առաւել համեստ դրութեամբ, քան նախկին-մոսկովեան պատրիարքներն ունէին: բերին այն վերջնական ելքին, որ ուսական եկեղեցու վերին տեսչութիւնը և վարչութիւնը ստացաւ Սինոդի և ոչ մի այլ կազմակերպութեան ձև:

— Նոյնին կայսերական Մեծութեանց խոստո-

վանհայր հ. Եանըշեի 50-ամեայ գործունէութեան յօրեկանը կատարուել է պատշաճաւոր շքով: Մայրաքաղաքների պալատական բոլոր եկեղեցիներում պատարագ է մատուցուել: Ս. Պետրոսը ձեւարանն ունեցել է յատուկ պատուաւոր նիստ, ուր ներկայ են եղել նորա յարգողներն ու աշակերտները: Նոյն օրը յօրեկեարին Եալտայում շնորհաւորել են բազմաթիւ բարձրաստիճան անձինք. յատկապէս ուղարկուած էր Պետերբուրգի մետրապօլիտ Ն. Բ. Սրբաշնութեան Անտօնիյի կողմից Պրօֆ. հ. Սոլլերտենսկիյ, որ տարել է մետրապօլիտի կողմից ինքնաձեռագիր նամակ և հոգ. ձեւարանի կողմից ուղերձ: Հեռագրով շնորհաւորել էին Մայր-Վայսրուհին, Թագաժառանգը, մեծ իշխաններն ու իշխանուհիները:

Церк. Вѣст. իւր մի համարը (№ 41) համարեա ամբողջապէս նուիրել է յօրեկեարին, զետեղելով նորա յաջող նկարը, Ս. Պետր. հոգ. ձեւարանի յօրեկեարի ձեւարանական նախկին սաների ուղերձները և հեռագիրները:

— Եօրեկեարին մի շատ համակրական յօդուած է նուիրել հին-կաթոլիկների Revue internationale de Théologie թերթը, որ հրատարակուում է Բեռլինում (Ջուլիցերեա) ուսուցչապետ Միշօի ղեկավարութեամբ: Պէտք է նկատել որ այդ թերթը իւր կեանքով որոշ չափով պարտական է հ. Եանըշեին, որը առաջին անգամ յղացել էր այդպիսի միջազգային մի թերթ ունենալու գաղափարը: Թերթը արդէն ութ տարի է, որ գոյութիւն ունի, ամբողջապէս նուիրուած է աստուածաբանական և զուտ փիլիսոփայական հարցերի, որոնց մասին կարող են գրել ամեն ազգութեան և աղաւթ եկեղեցիների պատկանող անձինք և թերթն ուրախութեամբ ընդունում է այդպիսի գրուածներ:

— Ռիգայի թեմը՝ յետ. 30, հոկտ. 1 և 2-ին տօնեց իւր անկախ թեմ դառնալու 50 ամեակը, պատշաճաւոր վայելչութեամբ և շքով:

— Ռուսաց բարեգործական հաստատութիւնները զգալի չափով հետզհետէ մեծամեծ ժառանգութիւններ են ստանում: Լրագիրները հաղորդում են, որ Պերլօվի կտակակատարները պարտաւորութիւն ունին կտակի գումարները բաժանելուց յետոյ՝ մնացած ահապին գումարը յանձնել Մոսկուայի քաղաքական հասարակական վարչութեան՝ արհեստողների համար կայան և ապաստանարան հաստատելու:

— Վիւէի պատ. քաղաքացի Դիմտերե Եոյն քաղաքին թողել է իւր անշարժ և շարժական բոլոր կարողութիւնը, որ հասնում է եօթ միլիօնի, որով առայժմ պէտք է բարեգործական ապաստանարան հիմնուի, դորա համար յատկացած է 5 դեսետին տարածութիւն, որ բաշխել է քաղաքը. շինութեան ծախսը 100 սաժէն երկ. կունենայ. իւրա-

քանչիւր տարի այդ հաստատութեան վրայ կծախսուի 120 հազար ռուբլի:

— Հոկ. 1-ին, Պետերբուրգի մետրոպօլիտ Ն. Բ. Սրբազանի Անտօնիյի ներկայութեամբ և ձեռնորոշութեամբ Ալեքսանդր-Նևսկիյ վանքում բացուել է կիրակնօրեայ երեկոյեան զրուցատրութիւններ: Գործն սկսուած էր իսկապէս անցեալ տարի, բայց այժմ աւելի կանոնաւոր հիմքերի վրայ է դրուած: Երեկոյեան ժամերգութիւնից յետոյ, հոգ. Ճեմարանի տեսչի օգնական հ. Սերգեյ վարդ. բացատրեց այդ երեկոյների նշանակութիւնը և օգուտը և մէկ ուրիշը նոյն օրուայ աւետարանը: Զրուցատրութեան ներկայ էին Ն. Բ. սրբ. մետրապօլիտը և Արաստանի Էքզարքոսը:

Ապա ինքը սրբ. մետրապօլիտը խօսեց և պատուիրեց, որ ունկնդիրներն իրենց սեփական օգտի համար շարաթ երեկոյեան մի քանի անգամ կարդան կիրակնօրեայ Աւետարանը. որպէս զի բացատրութիւններին հեշտութեամբ հետեւեն, ունկնդիրներին հրամայեց տանը սովորել սաղմոսներից այն կտորները, որ կասուի վաղօրօք, որպէս զի ընդհատումների ժամանակ ամենքը միասին երգեն, Առաջին անգամ ինքը սովորեցրեց «Ողորմեա ինձ Աստուած» սաղմոսը: Ժողովրդի և բոլոր ներկայ եղողների հետ երգելով և վարժեցնելով:

— Սեպտ. 25-ին Ս. Պետ. հոգ. դպրանոցում սկսուել է մի շատ համակրելի գործ: Աշակերտների մէջ կազմուել է «Յովհաննէս աւետարանչի և Աստուածաբանի» աշակերտական ընկերութիւն, որի նպատակն է օգնել չքաւոր աշակերտներին՝ ոչ միայն իրենց դպրոցում այլ և դուրսը, Հոգեւոր դպրանոցի եկեղեցում հանդիսաւոր պատարագից յետոյ, որ մատուցանում էր ճեմ. տեսուչ սրբ. Բօրիսը գործակցութեամբ իւր օգնականի և հոգ. դպր. տեսչի, դպրոցի մեծ դահլիճում տեղի ունեցաւ ընկերութեան պաշտօնական յայտարարումը, սրբ. Բօրիս ծանօթացրեց ունկնդիրներին ընկերութեան նպատակի հետ և ընկերութիւնը բացուած յայտարարեց: Ընկ. կանոնադրութեամբ ունի պատուաւոր անդամներ, որ վճարում են 100 ռ. ոչ պակաս մշտական՝ միանուագ վճարելով 75 ռ. և իսկական անդամներ՝ տարեկան 3 ռ. վճարով: Աշխատակից-անդամներն աւելի քիչ են վճարում:

— Անցեալ սեպտ. 16-ին բացուեցաւ Եարօսլաւ. հոգեւոր դպրանոցի աշակերտական հանրակեցարանը, որ հաստատուած է թեմի հոգեւորականների մէջ հաւաքուած 65000 ռ. դրամով: Հանդէսը բաց արաւ և օրհնեց Եարօսլաւի արքեպիսկոպոս Յովնաթանը: Հանրակեցարանը կարող է պատսպարել մօտ 100 հոգի, առ այժմ միայն 59 հոգի են մտել: Վճարը և ամեն պատրաստութիւնը, բացի կօշիկներից և զգեստից—որոշուած է 100 ռ. տարեկան:

— Ընթեր շատ փառաւոր է, եռայարկ, Վերին յարկում գտնուած են ննջարանները (7 սենեակ), վերակացուանոց (2 սենեակ), լուացարան ևն: — միջին յարկում սերտարան, պարապելու առանձնասենեակներ, 2 ննջարան, հանդերձարան և խորհրդարան. ստորին յարկում սեղանատուն, տնտեսատուն, խոհանոց, զգեստարան ևն. կան յատուկ բաժանմունքներ վերակացուների ինչպէս և տեսչի օգնականի բնակարանների համար:

Սենեակները մեծ, լուսաւոր, օգաշատ և մաքուր են: Իսկ ամենից՝ գլխաւորն, այն է որ աշակերտները կվայելեն մշտական աշակերտ հսկողութիւն և կանոնաւոր դաստիարակութիւն, հեռու մնալով գրսի փորձանուտ կեանքից:

— Աշակերտներին առաւել թեթեւութիւն տալու և նոցա պարապմունքներին ցանկալի զարկ տալու համար, որով աշակերտներն այսուհետեւ այնքան էլ թուանշանի յետեւից չեն ընկնի, — Պետերբուրգի դպրոցական շրջանի պ. հոգաբարձուն մի շրջաբնականով պատուիրում է իւր ստորադրեալներին աշակերտների ծնողներից նոցա կարծիքը հարցնել, թէ արդեօք որ եղանակը ցանկալի է նոցա համար դպրոցում գործադրուած տեսել, — մինչև այժմ գործածական շարաթական թուանշանները, թէ որոշ ժամանակամիջոցի համար (օր. երկու կամ երեք շաբաթ կամ մի ամիս) նշանակած թուանշանները, Ծնողները պիտի պարզապէս պատասխանեն՝ ցանկալի է հին կամ նոր եղանակը, որից և կախուած կլինի այսուհետեւ աշակերտների գիտութեան չափը որոշող թուանշան դնելու եղանակը:

— Սեպտ. 19-ին Օդեսայում բացուեցաւ Խերսոնի թեմի քարոզչական խմբի տարեկան համաժողովը, Համաժողովին ներկայ էին և տեղական քարոզչական խմբերը (հերձուածների և աղանդաւորների դէմ մաքառողներ), նոյնպէս և նոյն շրջանի քարոզիչները, ինչպէս Բեսարաբիայի և Օդեսայի ընկերութիւնների ներկայացուցիչները: Զբաղման խմբերն էր թէ ինչպէս պէտք է կանոնաւորել մաքառման խնդիրը և եղանակը, Որոշուեցան և ապագայ վիճարանութիւնների նիւթեր և ծրագիր, Համաժողովից յետոյ կազմուեցաւ փորձական վիճարանութիւն, որին ներկայ էին և շուտնդիզմի պատկանող անձինք, որոնք հակաճառում էին, բայց առաւել զսպուած և քաշուելով, Նիւթն էր «երախայոց մկրտութիւնը»:

— Սեպտ. 17-ին Տուլչայի մօտ (Ռումինիա) հիմնուել է ռուսաց կանանց նոր վանք Զիլոկ-Գիբուլ: Վանքի սկզբնաւորութիւնն իսկապէս սկսուած է 1842 թ. Աֆանասի Լիսինկովսկիի ձեռքով: Նոյն ժամանակի քաղաքական հանգամանքներն ստիպեցին նորան վանքի սկզբնական շէնքերը կառուցանել անտառապատ մի խորաձորի մէջ, բաշի-բողոքներէ պաշտպանուելու համար: Այժմ

կոյսերն իրագործելով իրենց վանահօր փափակը և կտակը կատարելով՝ մի բարձրահայեաց լանջի վերայ կանգնում են Աստուածամօր տաճարը: Հիմնարկէքը կատարել է Նիժնի-Պոնայսկի արքեպիսկոպոս Պարֆենիյ: Վանքը իւր նեղ օրերում պահուել է Ռուսաց Սրբ. Սինօդի առատ օժանդակութիւններով և կամաւոր նուէրներով: Վերջին երկու տարուայ ընթացքում վանքի կոյսերը կայսերական հաճութեամբ շրջում էին Ռուսաստանի ամեն կողմ և այդ նուէրներով էլ որ կարողացան կանգնել նոր տաճարը:

— Խօսելով քարոզիչներին յաջողութիւնների մասին: ТОМСК. ЕМ. В. մատնացոյց է անում այն հանգամանքի վերայ, որ քարոզիչներն այժմ մեծ եռանդով ուսումնասիրում են տեղացիների լեզուները: աղատ խօսում: Թարգմանում են Ս. Գիրքը օտար ազգերի համար: Նոյն իսկ կան օտարազգի համայնքներ, որ ամբողջ աստուածապաշտութիւնը կատարում են իրենց ազգային լեզուով: որ աւելի մօտ է կապում նրանց պրօփօսու եկեղեցու հետ: Վազանի թեմի չուաշները մօտ օրերս իրենց ջերմ շնորհակալութիւնն են յայտնել թեմակալին: որ իրենց ժամապաշտութիւնը կատարում է չուաշ լեզուով և որ այդ լեզուն իմացող քահանայ է նշանակուած իրենց համար: Վան տեղերի որ խառն համայնքի պատճառով աստուածապաշտութեան մի մասը կատարւում է սլաւոներէն և միւս մասը այլասեռ ժողովրդի լեզուով: բայց այս վերջին հանգամանքը ուսու ժողովրդի մէջ զգալի անբաւականութիւն է յառաջ բերում: Քարոզիչները և թեմակալներն աշխատում են հաշտեցնել այդ մտքի հետ խառն համայնքներին: առաւելապէս քրիստ. սիրոյ և համբերատարութեան հոգի ներշնչելով ուսու ժողովրդին:

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՅԻ

— Վատիկանի մօտիկ շրջաններում խօսւում է, որ պապական գաղտնի խորհրդի նիստը կսկսուի նոյեմբերի վերջերին: որի առիթով տասն և մէկ բարձրաստիճան հոգեւորական կստանան ծիրանաւորի տիտղոս: ի թիւս որոց և արքեպիսկոպոս իշխան Պուլգինա՝ Կրակովի իշխան—թեմակալը: Ենթադրում են, որ սա կլինի և պապայում ս. Հաւատոյ տարածման ղեկավարը: որովհետեւ այժմեան ղեկավար ծիրանաւոր կոմս արքեպիսկոպոս Լեգօվօսկին բաւական ծեր է և հիւանդոտ:

— Եւրոպայում աշուճը համաժողովների շրջան է: Այդտեղ հաշուի են առնւում անցած տարուայ գործնէութիւնը և ծրագրում ապագայինը: Այդ ժողովներից ուշագրութեան արժանի է «Գերմանական կաթոլիկների 47րդ համաժողովը»: Ժո-

ղովն աչքի էր ընկնում իւր «բնկող» ուղղութեամբ: որ հաւատացեալներին հրաւիրում էր առաւել ջերմեանդութեամբ պաշտպանել պապին և պապական շահերը: շօշափելով և պոպի աշխարհային իշխանութեան հարցը: Թէև ըստ երևոյթին ինքը պատմութիւնն արդէն ընդ միշտ վճռել է այդ հարցը: խաչ դնելով նորա վերայ: բայց կաթոլիկ աշխարհում դեռ ևս վառ և բորբոք է պահուում այդ գաղափարը և ամբողջ դեռ մինչև այժմ էլ, երբ պապը Վատիկանից Ս. Պետրոս է իջնում: չէ գաղարում գոչել «կեցցէ պապ-արքան»: մի և նոյնն էր անում և ժողովը: միայն այլ եղանակով: Նոյն արաւ և XIX դարու վերջին ժողովը: որ իւր հռետորների բերանով հարցը լուծուած համարեց: յայտարարելով, որ «պապական աշխարհային իշխանութեան վերականգնումն անպայման կարեւոր է պապականութեան աղատ յառաջագիմութեան համար»: 2նայելով այդ յայտարարման: այնու ամենայնիւ արդէն ՅՍ տ. է: որ պապական եկեղեցին առանց այդ «անհրաժեշտ կարեւորութեան» ևս բարգաւաճում է և անկասկած աւելի է շահել: քանի որ աղատուելով այդ հակաքրիստոնէական բեռից: որ միշտ նորան միջազգային շփոթութիւնների մէջ էր ձգում: հնարաւորութիւն տուաւ իւր իսկական շրջանակի մէջ առաւել աղատ գործնէութեան: Բայց կաթոլիկ եկեղեցին բոլորովին այլ հայեացք ունի այս նկատմամբ:

— Եթէ պապական եկեղեցին ընդունակ է ամբողջ ազգեր կլանել: ապա անհատը նորա համար մեծուկ է: Այդպիսի գոհերից մէկն է նորերս՝ հոկտ. 11-ին Հռոմում վախճանուած Գալիցիայի նախկին մետրոպոլիտ Իօսիֆ Սեմբրատովիչ: Հանգուցեալը ծնուած է 1821 թ. 45 թ. քահանայացել է և երկար տարիներ Լ՝վովի համալսարանում աստուածաբանութեան ուսուցչապետ էր: 65 թ. նա եպիսկոպոսացաւ և Հռոմում արեւելածէսների (ունիատ) ներկայացուցիչն էր համարւում: 1867 թ. նշանակւում է Պերմիշիլսկի թեմի կառավարիչ և 70 թ. Գալիցիայի մետրոպոլիտ: Լեհական խարդաւանանքների շնորհիւ 82 թ. Իօսիֆ Սեմբրատովիչն ստիպուած էր՝ հրաժարուել մետրոպոլիտութիւնից և Հռոմ գնալ: ուր մնաց մինչև իւր վախճանը: իւր բանտարկեալ իրաւունք չունենալով հայրենիք՝ Գալիցիա վերադառնալու: Նորա տեղն անցաւ լեհերի սիրելին՝ Սիլվեստր Սեմբրատովիչ: որ Գալիցիայի Բուսիայում ամեն տեսակի եկեղեցական, ծիսական, քաղաքական և ազգային «վերանորոգութիւններ» մտցրեց: Նորերս վախճանուած Իօսիֆ Սեմբրատովիչն, թէև հոգով և սրտով կաթոլիկ էր: բայց իւր մետրոպոլիտ եղած ժամանակ ոչ մի կերպ չկարողացաւ համակերպել այն մտքին: թէ կաթոլիկութիւնը պէտք է խառնել քաղաքականութեան հետ և այդ միջոցով լեհացնել Գալիցիա-

կան Բուսիան կամ նոցանից մի ինքնուրոյն, և անկախ ազդեցութիւն ստեղծել: Այդ էր պատճառը, որ Հոռով նորան ներել չկարողացաւ և մինչև վերջը բանտարկուած պահեց:

ԲՈՂՈՒԲԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻ

Հոկտ. 3-ին գումարուեցաւ «Գերման բողոքական շահերի աւետարանական դաշնակցութեան 13-րդ համաժողովը»: Ժողովի զբաղման առարկայ էր պապական աշխարհակալութեան քաղաքականութեան մերկացումները: Վերջին տարիներս գերմանական հասարակութեան բողոքական շրջաններում հետզհետեւ աւելի է երևան գալիս պապական եկեղեցու դէմ մաքառելու անհրաժեշտութեան զգացումը, որովհետեւ կաթոլիկութիւնը զարմանալի վարպետութեամբ ամեն տեղ նորանոր նուաճումներ է անում Գերմանիայում: Գերմանիան բողոքական աշխարհ լինելով, բողոքականները երբէք չեն կարողանում հաշտուել այն մտքի հետ, թէ ժողովրդի մէջ կայ դեռ ևս մի մեծ բաժին [1/5 ամբողջ գերման ցեղի], որ գտնուում է նոցա տեղի պապականութեան ճիրաններում և որ պապականութիւնը ոչ միայն տեղի չէ տալիս իրենից կրկնակի զօրութեան դէմ մաքառման դաշտում իւր զօրեղ (Թուով միայն) թշնամուն, այլ ընդհակառակն ձգտումներ ունի դեռ ևս գերիշխող կրօն լինել այդ երկրում: Բաւական է, եթէ միայն հէնց երկրի բարձրագոյն պետական հաստատութեան՝ Ռայխստագի գործնէութեան նայենք, որպէս զի հասկանալի լինի, թէ բողոքական տարրի երկկողմ յիշուի հիմք ունի. Ռայխստագի ամենազօրեղ կուսակցութիւնը կաթոլիկներից կազմուած կենտրոնի կուսակցութիւնն է, որի ջանքերն ուղղուած են միայն կաթոլիկ ազգաբնակչութեան և հոգևորականութեան շահերի պաշտպանութեան, ի վնաս բողոքականների և բողոքականութեան: Եւ որովհետեւ այդ ոյժը ջլատել կարելի է միայն զանազան մանր կուսակցութիւնների միութեամբ, իսկ այդ շատ անգամ չէ յաջողում, ուստի կենտրոնի ձայնը մեծ մասով գերակշռում է: Ի մի գումարել բոլոր բողոքական ոյժերը, գիտակցել տալ մօտալուտ փոփոխութիւն և ամենքին հասարակաց թշնամուն գիմագրել տալ՝ ահա այն նպատակը, որ կազմում է այս կրօնական դաշնակցութիւնը, որ կրում է Գերման բողոքական շահերի աւետարանական դաշնակցութիւն» (Evangelischer Bund zur Wahrung der deutsch—protestantischen Interessen):

«Աւետարանական դաշնակցութիւնը» հիմնուել է 1886 թուին, այն ժամանակները նոր էր վերջացել Գերմանիայում պետութեան և կաթոլիկ եկե-

ղեցու «քաղաքակրթութեան մաքառում» (Kulturkampf) կռուած երկար տարիների (1872—1886) կռիւը: Մաքառումից յաղթող դուրս եկաւ կաթ. եկեղեցին, իսկ ջլատուած պետութիւնն այլ ևս հնար չունէր նախկին եռանդով շարունակել իւր պատմական դերը՝ բողոքական շահերի պաշտպանութիւնը: Մի կողմից հետեւանք այն եղաւ, որ կաթոլիկ ազդեցութիւնն առաւել ևս զօրացաւ երկրում, իսկ միւս կողմից—բողոքական շրջաններում ինքնապաշտպանութեան գիտակցութիւն յառաջացրեց: «Աւետարանական դաշնակցութեան» հիմնելու գաղափարը պատկանում է ուսուցչապետ Բայշլադին, որ նորերս վախճանուեցաւ, իսկ քաղաքի իրագործման նշանաւոր գործակիցներ եղան Ենայի համալսարանի յայտնի ուսուցչապետներ՝ Ի. Կախուս և Նիպպոլա, բողոքականութեան ակնաւոր պաշտպան կոմս Վինցինգերոդէ—Բօտենշտէյն, որ 14 տ. շարունակ դաշնակցութեան բոլոր ժողովների նախագահն է եղել: Բայշլադի գաղափարը շատ մեծ համակրութեամբ ընդունուեցաւ, մանաւանդ բողոքական համալսարանների և հոգևորականութեան կողմից: 1887 թ. յունուարի 15-ին առաջին ընդհ. ժողովին՝ անդամների թիւը հասնում էր միայն 243 հոգու, իսկ մի տարուց յետոյ, «Դաշնակցութեան» անդամների թիւն էր 10,000, որից 30% հոգևորական. 1888 թ.—37,000, 1889 թ.—60,000, Իսկ այժմ բոլոր խաւերի մէջ նորա անդամների թիւն անցնում է 150,000-ից:

Մաքառումը մղուում է առաւելապէս խօսքով. «Դաշնակցութիւնն» ունի իւր սեփական տպարանը (Լայպցիգում), գրափաճառանոցը, որ համեմատաբար կարճ ժամանակում լոյս հանեց բազմաթիւ գրքեր, տետրակներ, թռուցիկ—թերթեր, քարոզներ, տեղեկագրեր, որոնք այս կամ այն կէտից նպաստում են ընկերութեան գաղափարները տարածելուն: Բայց «Դաշնակցութեան» գործնէութիւնը միայն դորանով չէ սահմանափակում. ամեն տեղ, հէնց որ տեղն եկաւ, լինի Ռայխստագում, դպրոցում, եկեղեցում, ընտանիքների մէջ, ժողովրդական լսարաններում,—ամեն տեղ ընկերութիւնը բանիւ և գործով աշխատում է կաթոլիկ ազդեցութիւնը թուլացնել, և չնայելով շատ ժամանակ չէ անցել հաստատութեան օրից, կարող է պարծանքով յիշել, որ իւր աշխատութիւնն անպտուղ չէ մնացել: Այսպէս, պապականներն իրենց քաղաքական նպատակների համար—ad maiorem Dei gloriam—ի միջի այլոց դիմում են և այս միջոցին. նոքա փնդուում են Լիւստերի կեանքի մէջ այնպիսի գծեր, որով կամենում են ստուգել են ձգել նորա վերայ և աշխատում են այդ պատմութիւնները տարածել ժողովրդի մէջ, «Դաշնակցութիւնը» որոշեց մի յատուկ օր նուիրել Լիւստերի յիշատակին և այդ օրը ժողովրդական հանդէսներ սարքել,—և արդէն մի քանի տարի է, որ

նոյեմբ. 10-ին գերմանացիք ամբողջ օրը լսում են զանազան քարոզներ, դասախոսութիւններ իրենց կրօնի հիմնադրի և նորա նշանակութեան մասին:

1889 թ. Կենտրոնի կուսակցութիւնը Ռայխստագ մարմնի մի օրինագիծ, որով հոգեւորականները բոլորովին ազատուում էին զինուորական ծառայութիւնից: «Աւետարանական դաշնակցութիւնը» պնդեց, որ եկեղեցու հովիւների բացակայութիւնը պատերազմի դաշտից կարող է պետական գանազան վնասաւորութիւն հանգամանքներ առաջացնել և որ իսկական կրօնն այդ չէ էլ պահանջում ամենեւին — և այնքան արեց մինչև որ բողոքական հոգեւորականութիւնն ամբողջովին հակառակ ձայն տուեց օրինագիծին: Այժմեան Արեւմտեան հասարակական շարժմանց մէջ, — որի նպատակն է անջատուել հռոմից, որ ամենից աւելի նկատուում է Աւստրիայում իւր Los von Rom — Bewegung — հոռմից բաժանուելու շարժում բանաձևով — ոչ պակաս նշանաւոր տեղ է ընդունում և «Դաշնակցութիւնը», Վերջապէս իբր զօրեղ փաստ «Դաշնակցութեան» դժուարութեան և ազդեցութեան, կարող է համարուել կաթոլիկների բոլորն ատելութիւնը դէպի նա, իբր հակադրութիւն այդ ընկերակցութեան կաթոլիկները կազմել են որոշ համախմբումներ, որ յայտնի է «Գերման — կաթոլիկների ժողով» անունով (Deutsche Katolikentage), ուր յաճախակի կարելի է լսել կծու ակնարկութիւններ և խօսքեր «Դաշնակցութեան» և նորա նախագահ կոմս Վիցինգերօդէի հասցէին. վերջինս և նորա օգնական Բէրվինձել մի քանի անգամ ստիպուած էին պապականների հետ հաշիւ տեսնել դատարանում:

— Հոկտ. 3-ին պրուսական Հալլերշտատ քաղաքում գումարուեցաւ «Աւետարանական Դաշնակցութեան» 13-րդ համաժողովը: Ս. Մարտինոսի ընդարձակ եկեղեցին լիքն էր բազմութեամբ, ժողովը բացուեցաւ եկեղեցական երգեցողութեամբ և աղօթքով:

Ապա ժողովի նախագահը իւր ճառի մէջ ունեւորեց զինքն իր քաղաքական կարծիքները, որ աշխատում էին գերմանական Լեհաստանի դպրոցներին տիրապետել, նոցա այն մտացածին եղբայրացութեան մասին, թէ իբրեւ չինական պատերազմը ծագել է բողոքական քարոզչիների շնորհիւ. — բացառեց կաթոլիկների վերջին համաժողովը ծրագրերը մասնաւորապէս կանգնելով անգլիկանականների գործնականութեան վերայ: «Անգլիկանականութիւնն, ասում էր նա, — անշուշտ յաջողութիւն չէր ունենայ, եթէ

միլիոնաւորների հոգեկան պահանջ չլինէր: Եւ այդ միլիոններն, ըստ երեւոյթի աւելի են ստուարանում: Կրօնի մաքառման մասին հոռմն, իսկապէս չէ էլ հոգում, նա շատ լաւ գիտէ, որ կրօնների վիճակ որոշողները ոչ խաչակիր արշաւանքներն են և ոչ հերոսական պատերազմները, նա հետևում է «աղբ-աղբի գէմ յարուցանում» քաղաքականութեան: Գերմանիան կամենում է թուլացնել խախուսելով Լեհերին. Բելգիան՝ Ֆլամանդցիների օգնութեամբ: Անգլիան՝ Իրլանդացիների միջոցով էլ: Եւ հասել է մինչ այն տեղը, որ մի տեղ նա ջերմ պաշտպան է հրէաներին, մի ուրիշ տեղ թե ու թիկունը հակահրէականութեան: — Նայելով իւր շահն ինչ է պահանջում, Գերմանիան Սպանիայի կենսական բոլոր ոյժերը ծծելուց յետոյ, այժմ անգլիաբար թողել է մահուան ճիրաններում. Ֆլամանիքի դէմ է զինում Իտալիային և եթէ սպիտակամորթներն անհնազանդ զաւակ դառնալու ձգտումներ ցոյց տան, նա զանց չի անիլ սեւամորթներին և դեղնագոյնների ոյժերից օգտուել: Եւ այս անգամ որոշ զարոյթի արգասիք չէ. ոչ, դա լոկ միայն ճարպիկ քաղաքականութիւն է, և բացի քաղաքականութիւնից, մի թէ ընդունակ կարող է լինել զբաղուելու մի ոյժ, որ Աստուած մոռանալով ինքն իրենից երկրային աստուածութիւն է ստեղծել... (Այս քննադատութիւնը մի քիչ խիստ է և ոչ ազատ միակողմանի լինելուց, ինչպէս նկատում են ընթերցողները):

Շատ հետաքրքրական էր Սէլլի (Բօննի աստուածաբանութեան ուսուցչապետ) տեղեկագիրը՝ բողոքականութեան աճումն ու նուազումը XIX-րդ դարու սկզբին: Աւելորդ չենք համարում մի քանի վիճակագրական տեղեկութիւններ բերել այդ բանախօսութիւնից:

25 տարի առաջ Եւրոպայում՝ բողոքականների թիւն էր 69,809,504 հոգի կամ 23,90% ամբողջ եւրոպական ազգաբնակչութեան. կաթոլիկներ՝ 141,811,048 հոգի կամ 48,90% ամբողջ եւրոպական ազգաբնակչութեան:

1895 թուին բողոքական 91,167,332 հոգի կամ 24,30%, կաթոլիկ՝ 181,116,109 հոգի կամ 48,30% որից երևում է թէ բողոքականութիւնը զգալի չափով աճում է:

1890 թուականից Գերմանիայում կաթոլիկների թիւն աւելացել է 18,980%, իսկ բողոքականներին՝ 21,290%, թէև մասնաւորապէս Պրուսիայում կաթոլիկութիւնը շատ արագ է աճում: Անգլիայում կաթոլիկութիւնն, ընդհանրապէս, շատ է նուազում, չնայելով որ եկեղեցիներն ու հոգեւորականութիւնն աւելանում է: Իրլանդիայում 1881 թ. կաթոլիկները կազմում էին 770%, իսկ 1895 թ. 750%, այն ինչ բողոքականների թիւը 230%-ից բարձրացել է 240%: Միացեալ Նահանգնե-

րում 11 կաթուղիի գալիս է 178 բողոքական, այսինքն վերջինները, եթե անգամ աւելի են: Պրուսիայում խառն ամուսնութիւնները բողոք ամուսնութիւնների 1/20 են կազմում և ամեն տարի այնպիսի ամուսնութիւններն աւելի են աճում. պէտք է ի նկատի առնել որ այդ ամուսնութիւններից ծնունդ են 520000 մանուկ (895 թ). որոնցից 620/0 ստանում էին բողոքական: Դիւայն 350/0 կաթուղիի կըրթութիւն, այն ինչ իրենաւն տարի առաջ նոյն դէպքերը տալիս էին 55: 45 համամասնութիւն, Հետագհետէ յաճախակի է դառնում մի կրօնից միւսն անցնելու դէպքեր. բայց կաթուղիութիւնից բողոքական դարձողները 10 անգամ գերակշռում են: Այդպիսի դէպքեր կաթուղիները հաշուում են 3 միլիոն, իսկ բողոքականները 2 1/2 միլիոն: Բայց չպէտք է մոռանալ որ առաջիններինը 300 տարուայ, արդիւնք է, իսկ վերջիններինը միայն 100 տարուայ: Այս բողոք վիճակագրական տեղեկութիւնների հիման վրայ Սէլին այն եզրակացութեան է գալիս, թէ արդէն մեր օրերով կատարւում է Մօնտէսկիոյի դեռ 1718 թուին, իւր Lettres Persanes-ի մէջ, արած մարգարէութիւնը. «Կաթուղիութիւնը դեռ ևս գոյութիւն կունենայ հինգ դար ևս»:

Կարգացուեցան և արտասանուեցան բազմաթիւ ճառեր, որոնց ընդհ. միտքն էր, թէ պէտք է տարածել բողոքականութեան գաղափարը և խիստ մաքառել անդրեոնականութեան դէմ, մերկացնելով պապականութեան և նորա գործիչները տգեղ կողմերը:

Ի վերջոյ ժողովը փակուեցաւ հետեւեալ բանաձեւերն ընդունելով.

«Աւետարանական դաշնակցութիւնը ջերմ զգացումներով հետևում է 2ինաստանի բողոքական քորոզիչների վիճակին: Աւետարանի աւետարներները խորին համոզմամբ զոհում են իրենց կեանքը, որ մի նոր ապացոյց է թէ Քրիստոսի աշակերտութեան ոգին դեռ չէ մեռել: Առաւել ևս ցաւ է Դաշնակցութեան համար այն անհեթեթ լուրերը իբր թէ չինական խռովութիւնները բողոքական քարոզիչների նկատածն է: Դաշնակցութիւնը մեծ յոյս ունի, որ մօտիկ ապագայում ոչ միայն այդ անհեթեթ լուրերը կը հերքուին, այլ Գերման ժողովուրդը կհաւաստիանայ թէ բողոքական քարոզիչները ոչ միայն արդելք չեն 2ինաստանի խաղաղ բարգաւաճման, այլ ընդհակառակն աշակցում են չինական ժողովրդի վերածնութեան»:

Միւս բանաձեւը.

«Հռոմի պապը իւր Հռոմի փոխանորդին Օգոստ. 19 (ն. տ.) դրած նամակի մէջ հայցոյանքի տարափ է թափել բողոքականութեան դէմ: Բողոքական դաշնակցութիւնը հրապարակով և վճռապէս բողոքում է դրա դէմ և ցաւում, որ քրիստոնեայ կրօններից մէկի բարձրագոյն սրբազնագործ պաշտօն-

ներն, որն իրեն Քրիստոսի փոխանորդ և «խաղաղութեան հայր» է կոչում, մի թուղթ է հրատարակել, որի մէջ այնքան անխաղաղասէր մոլեռանդութիւն կայ և այնքան զուրկ է Քրիստոսի ոգուց, թէ պապը զարհուրելի է համարում, որ բողոքականութիւնը Իտալիայում պետական հովանաւորութիւն է վայելում, ապա այս ամենը միայն մի նոր ապացոյց է, թէ ուր պապը կարող է իւր աղբեցութիւնը մոցնել որ և է ազգի քաղաքական կեանքի մէջ, այնտեղ կրօնի և խղճի ազատութիւն փնդուել անմտութիւն է»:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ

Նոյեմբ. 20-ին ձեւարանում դրական երեկոյթ էր հանդուցեալ Զանգեանի յիշատակին նուիրուած: Հոգևոր Տէրը հաճել էր ներկայ լինել համեստ հանդիսին: Ներկայ էին միաբանութիւնից բարձրաստիճան եպիսկոպոսներ և վարդապետներ: Ուսանողներից մէկը զրել էր հանդուցեալ Զանգեանի կենսադրութիւնը, իսկ ուսուցիչներից՝ պ. Յ. Յովհաննիսեան մի ճառով բացատրեց հանդուցեալի գրաւոր դործունէութեան նշանակութիւնը՝ որպէս ուսու հրապարակախօս և գրող և որպէս հայ դործիչ՝ զլիաւորապէս որբերի պաշտպան: Նորա երկերի մէջ նշանաւորագոյններն են Изъ Эпохи Великихъ Реформъ և Братская Помощь страдающимъ Армянамъ. Այս երկու գրքերն էլ բնորոշում են հանդուցեալի գրական դործունէութիւնը: Աշակերտներից՝ ոմանք ոտանաւորներ արտասանեցին: Հանդիսի վերջում Ս. Հայրապետը օրհնեց հանդուցեալի յիշատակը: Հ. Կոմիտաս վարդապետի ղեկավարութեամբ երգելի խումբը ժողովրդական քառաձայն երգեր էր երգում: Հանդիսից յետոյ՝ Հոգևոր Տէրը հաճեց մի քանի բոպէով հանգստանալ հ. տեսչի սենեակում, ներկայ ուսուցիչները համբուրեցին Ս. Հայրապետի աջը և նորա օրհնութիւնն ստացան: Ս. Հայրապետի ձեմարանում՝ եղած ժամանակ բոլոր աշակերտները կանդնած էին միջանցքում կարգով, իսկ երգեցիկ խումբը Հայրապետի անուան նուիրուած և ուրիշ ժողովրդական երգեր էր երգում: Համեստ գրական երեկոյթը ձեւարա-

նականների համար կատարեալ ուրախութեան տօն էր զարձել Հայրապետի հայրական այցելութեան պատճառով:

Դեկտ. 2-ին աշակերտական գրական երեկոյթ էր նշանակուած ձեմարանում Ս. Թադևոս և Բարդուղիմէոս աստեղանքի տօնի պատճառով: Ասարանական ուսանողներից երկուսը տօնին պատշաճ ձառեր խօսացին, իսկ փոքրներից մի քանիսը կրօնական բանաստեղծութիւններ էին արտասանում: Ս. Հայրապետը այս անգամ ևս հաճեց միաբանական ուխտիւ ներկայ լինել հանդիսին և զանազան նկատողութիւններ արաւ աշակերտների արտասանութեան մասին: Հանդիսի վերջին Ն. Ս. Օժոտիւնը օրհնեց ձեմարանի ուսուցչական խումբն ու աշակերտութիւնը:

Երկու շաբաթից ի վեր Մայր Աթոռում հիւր է «Բանասէր» ուսումնական թերթի հրատարակիչ և խմբագիր պ. Յ. Կ. Բասմաջեան: Պարոնը լուսանկար և Էսթամբուլ պատկերներ է հանում Մայր Աթոռում գտնուած և Զուարթնոց եկեղեցու նորագիւտ սեպագիր արձանագրութեանց: Պ. Բասմաջեան հայագիտութեան տոկուն աշխատաւորներից մէկն է, չնայելով նորա նիւթական միջոցների սղութեան՝ ջանասիրութեամբ առաջ է տանում իւր գիտնական թերթը և այսուհետեւ յոյս ունի աւելի ճոխ և մատչելի գնով հրատարակելու: Յաջողութիւն ենք ցանկանում և մաղթում, որ նորա տաժանելի գործը գնահատուի մեր բանասէր և բանիմաց հասարակութեան կողմից:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԱՐԱՐԱՏ»-Ի.

«Մշակ»-ի № 229-ի մէջ Տ. Յ. մի շատ գեղեցիկ միտք է յայտնում հանգուցեալ Խորէն եպիսկոպոս Ստեփանէի կտակի առթիւ: Խորէն Ստեփանէ և Սարգիս Զալայեան եպիսկոպոսները իւրաքանչիւրը 25 հազարական բոլբոլի են կտակել այլ և այլ հաստատութիւնների անուանով, երբ իրենց դրամը 125 կամ 130 տարուց յետոյ կշահուի և մեծ գումարների կհասնի: Պ. յօդուածագիրը կտակողների կողմից անարդարութիւն է համարում այդ՝ ժամանակակից սերնդի դէմ:

«Եթէ 25000 բոլբոլին շահ է բերելու հարիւր և աւելի տարիների ընթացքում, միթէ այն բարի գործը, որ կարող էր կատարուել հէնց այժմ այդ 25000 բոլբոլով շահ չէր բերելու հարիւր և աւելի տարիների ընթացքում: Միթէ երբ դուք հնարաւորութիւն էք տալիս մի գիւղացու վերականգնել իր քայքայուած տնտեսութիւնը, մի ուսանողի՝ շարունակել իր ուսումը, մի խեղճ կնոջ՝ չը ծախել իր պատիւը իր որբերին կեւրակրելու համար, մի հեղինակի՝ տպել իր գիրքը և այլն և այլն,—միթէ, ասում ենք, դուք զբանով օգնում էք միայն այդ գիւղացուն, միայն այդ ուսանողին, այդ կնոջ, այդ հեղինակին, և ոչ թէ նրանց միջոցով նոյնպէս և նրանց շրջապատողներին և նրանց ապագայ սերունդներին: Դէ հաշուեցէք այժմ գործի այդ տոկոսը ու համեմատեցէք նրան փողի տոկոսի հետ, և կըտեսնէք, որ գործի տոկոսը աւելի մեծ է»:

Մենք միանգամայն համաձայն ենք Տ. Յ.-ի մտքերի հետ: Այդպիսի կտակների մեծագոյն մասը կորչում է և մենք շատ օրինակներ ունինք հէնց մեր կեանքից, այն ինչ կտակը ժամանակակիցների համար գործադրելով ոչ միայն կորուստից ազատ է, այլ և ինքնըստինքեան շահ, ինչպէս պ. յօդուածագրի վերոյ գրեալ խօսքերն են ցոյց տալիս:

Անցեալ համարում յայտնել էինք, որ Թիֆլիսի վանքի եկեղեցու ծխական պ. Գրիգոր Տ. Պետրոսեան ծխական մի խնդրի համար բացատրութիւն էր խնդրել: Ներկայ տարուայ Մշակի №№ 149 և 162 մէջ յարգելի պարոնը հակասական անդեկութիւններ է կարգացել «անօրհնէք»-ի մասին. «մէկի մէջ ասուած էր, թէ ծխականների աներ օրհնելը—անօրհնէք կարելի է տարուայ ընթացքում միմայն երկու անգամ—Ծննդեան և Գառիի տօներին—կատարել, իսկ միւսի մէջ—թէ միշտ կարելի է»: Առանց երկար բացատրութիւնների մէջ մտնելու յայտնում ենք, որ Հայոց եկեղեցու նախնական սովորութեան համեմատ «անօրհնէք» կարելի է կատարել միայն տարին երկու անգամ, վերոյիշեալ տօներին: Հայոց եկեղեցու աւանդութիւններին Բանֆամայն հակառակ է ամառանոցների մէջ մուտք դրած նոր սովորութիւնը, օրհնել ամառանոց եկողների աները: Այս սովորութիւնը յառաջ է եկել հաւանքէն մասամբ քահանաների շահախնդրութիւնից և մասամբ մեր ծխականների իրենց քահանաներին վարձատրելու անփութութիւնից:

Տօնավաճառների համար նշանակուած քահանաների «անօրհնէք» մանդալը նոյնպէս հակառակ է Հայոց սովորութեան, որը պէտք է արգելուի անպայման կերպով: Սակայն քահանաներին առանց վարձատրութեան թողնել չի կարելի, քանի որ նորա ապրում են սովորաբար տէրունական յիշեալ երկու տօներին ստացած նուէրներով: Արպէս զի այս խնդիրը աւելի հիմնաւոր կերպով ուսումնասիրենք և մեր կարծիքը յայտնենք, խնդրում ենք պ. Գրիգոր Տ. Պետրոսեանցին և այս հասարակ Հայ սովորութիւնների հաւատարիմ և եկեղեցու սպասաւորների բարեկարգութեան բարեկամ ծխականներին այս երևոյթի մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ տալ:

Նոյնմ. 14-ին հեռագիրը գուժեց, թէ Հայոց եկեղեցու նշանաւորագոյն սպասաւորներից մէկը՝ Խորէն եպիսկոպոս Ստեփանէ՝ 60 տարեկան հասակում Թիֆլիսում հանդեաւ ի Տէր կարճատե հիւանդութիւնից յետոյ: Տարաբաղդաբար նորա կենսապրութիւնը որ պատրաստել էինք ներկայ համարի համար, մեզնից անկախ պատճառով հրատարակել չկարողացանք: Յոյս ունինք այդ տխուր պարտքը հետեւեալ համարում կատարել:

ՏԱՃԿԱՆՅՈՒՄ

— Պանտրմա-Պալլքէտերի Տեղապահ Դուբեան Թաթուլ վարդապետ պաշտօնէ հրաժարեցուեցաւ Խառն Ժողովոյ վերջին նիստին մէջ: Ինչպէս կը յիշուի, Դուբեան վարդապետ ասիէ քանի մը ամիս առաջ Աղամ Աթուռեան անուն անձի մը կրկնամուսնութիւնը կատարած էր, և խնդիրը այն ատեն Կրօնական Ժողովոյ կողմէ քննուելով Խառն Ժողովոյ նկատողութեան յանձնուած էր: Անցեալ ուրբաթ օր ամուսնական խնդիրներու կարգին մէջ այս դործն ալ քննուեցաւ, և Խառն Ժողովը նկատելով որ այս խնդիրը Պանտրմայի նախորդ տեղապահներու կողմէ տեղեկադրուած էր Պատրիարքարան, և յետ քննութեան մերժուած էր, և թէ Թաթուլ վարդապետ ինքնազուլս անօրհնութեամբ կանոնական թերութիւն դրած է, որոշեց զադրեցնել զինքը տեղապահական պաշտօնէն, և այս ամուս-

նախուժութիւնը իր պարագաներով Ս. Հայրապետին տնօրէնութեանը յանձնել:

— Պատր. Փօխանորդ Սրբազանը յատուկ ծանուցադրով մը Յունաց Պատրիարքարանի ներկայացուցած է Հմայեակ քահանայ Էքոէրճեանը, իբրեւ երկու Պատրիարքարանաց յարաբերական դործոց վարիչ և նշանախօսութեանց արձանագրիչ: Հմայեակ քահանայ ուրբաթ օր անձամբ տարած է այդ դիրքը Փէնէրի Պատրիարքարանը:

— Խառն ժողովը իր յառաջիկայ նիստին մէջ նիստադուլթեան պիտի առնէ մարդահամարի նոր կանոնադրին՝ ծնունդներու, վախճանմանց ու ամուսնութեանց վերաբերեալ մասերը: Յայտնի է թէ այդ նոր կանոնադրին համաձայն, ծնունդներու, վախճանումներու և բնակարանի փոխուման տեղեկագրիները ուղղակի մուկթարները պիտի տան մարդահամարի տեսչութեան, մինչդեռ մինչև հիմայ ուղղակի Պատրիարքարանի միջնոցաւ կը կատարուէին: Այդ նոր կանոնադրիը Աղդ. Պատրիարքարան ալ հաղորդուած է: Ինչպէս ծանուցինք, Յունաց Պատրիարքարանը որուն հաղորդուած էր այդ կանոնադրիը, խնդրած էր դատական նախարարութենէն, որ ըստ առաջնոյն Պատրիարքարանի միջնոցաւ կատարուին այդ դործողութիւնները և նախարարութիւնն ալ անընդունելի դատած էր:

— Ս. Պատրիարքը «Նիկիեցական բարեկարգութեան քանի մը հրահանգներ» անուանով և 80 յօդուածներէ բաղկացեալ տետրակ մը հրատարակած է, մայրաքաղաքիս եկեղեցիները և զաւառային առաջնորդարանները ղրկուելու համար:

— Գրած էինք ասիէ առաջ թէ Ռուսահայ ծանօթ աղգային մը, Պ. Մանթաշեան, յանձն առեր է իր ծախքով մատուց մը շինել տալ Բարիկ մէջ: Այդ նպատակին համար Պ. Մանթաշեան 200 հազար ռուբլի դրեր է դրամատան մը մէջ գնուելու համար հարկ եղած դետինը որ կամ Զան-Պէլըդէի կողմերը և կամ ուրիշ ունէ կեդրոն տեղ մը պիտի ըլլայ: Բարիկ բնակող Կոնստան եղբայրները և ուրիշ աղգայիները վաւարք յայտնած ըլլալով, որ իրենք ալ մասնակցին այս շինութեան, Պ. Մանթաշեան ընդունել է անոնց առաջարկութիւնը, խոստանալով միանդամայն որ այդ նուիրատուութիւնները ըլլալէ ետքը պահած դուստրն ալ ինք նուիրէ:

— Երէկ Պատրիարքարանի մէջ կատարուեցաւ Պոլսոյ նախակրթարանաց շրջանաւարտներուն վիպականներու ըաշխումը, նախագահութեամբ Ս. Պատրիարքին: Ներկայ էին ուսումնական Խորհուրդը ամբողջութեամբ, և քանի մը հրաւիրեալներ՝ որոնց մէջ Ահմադեան և Ճէվահիրճեան Սրբազանները: Հանդէսը բացուեցաւ

Ուսումնական Խորհրդոյ մէկ համարատուութեամբ, ուրիշ կը տեղեկանանք թէ Խորհուրդը իր պաշտօնավարութեան քառամեայ շրջանին մէջ (1897-1900) Գննիչ Յանձնաժողովոյ միջնոցաւ ամէնը 44 ուսուցչի, 41 ուսուցչուհի, 31 մանչ և 63 աղջիկ շրջանաւարտներու վիպականներ տուած է: Ապա բաժնուեցան երկուեւ 37 շրջանաւարտներու վիպականները: Մայր վարժարանի, Բերայի, Սամաթիոյ և Պէշլեթաշի վարժարաններէն 4 շրջանաւարտներ գրաւոր ու բերանացի բանախօսութիւններ արտասանեցին, ուրիշ վերջ Ուսումնական Խորհրդոյ կողմէ ներկայացուեցան այս տարւան վիպականի արժանացող ուսուցիչները և ուսուցչուհիները, որոնց Ս. Պատրիարքը յորդորներ տուաւ: Թուրքերէնի օգնական-մասնագէտի վիպական ոտացող Կարապետ էֆ. Գերձակեան թուրքերէն գրաւոր ատենախօսութիւն մը կարդաց: Ի վերջոյ Ս. Պատրիարքը խօսք տուելով, պարագային յարմար հակիրճ բանախօսութիւն մը ըրաւ:

Ս. Պատրիարքը իր բանախօսութեան մէջ գլխաւորաբար ծանրացաւ ու կէտին վրայ, թէ մեր նախակրթարաններէն շրջանաւարտ եղող տղոց ամէնքն ալ պէտք չէ յաւանքին երկրորդական կամ բարձրագոյն կրթութեան հետեւելու, որովհետեւ յետոյ, պէտք եղածին չափ ասպարէզ չեն կրնար դոնել կեանքի մէջ, դրամ չհսելու համար: Այդ շրջանաւարտներէն մէկ մասն ալ պէտք է հետամուտ ըլլայ արհեստի, որովհետեւ այդ եղանակով աւելի դիւրին ապրուստի միջոց մըն ալ կրնան հայթայթել, և ագով արհեստներն ալ կը զարդանան ու կը բարդաւաճին: Ս. Պատրիարքը խօսելով նաև շրջանաւարտ հայ օրիորդներուն վրայ, ըսաւ թէ անոնց ալ դործի և աշխատութեան ասպարէզներ չեն պակտիր, և թէ հայ կիները պէտք է օրինակ առնեն եւրոպացի կիներէն՝ որոնցմէ շատեր կաշխատին այսօր իրենց ապրուստը ձարելու համար: Եւրոպայի կիները ունին, ըսաւ, թղթատարութեան և հեռագրական պաշտօնէութեան և նմանօրինակ ասպարէզներ՝ աշխատութեան համար, հայ կիներն ալ կրնան զբաղել կարով, ձեռագործով, և անոնց պէս ուրիշ գործերով, որոնք կրնան շահ արտադրել, և իրենց ապրուստ մը տպահովել երբ պէտք ունենան: Ս. Պատրիարքը պահպանելով մը փակեց հանդէսը:

— Արեւելեան Մանուշի № 21-ի մէջ հետեւեալն ենք կարդում. — «Գոհութեամբ կը տեղեկանանք թէ պարտուց բարձման գործը, շնորհիւ մի քանի ազգեցիկ աղգայիներու, անդամ Տնտեսական Խորհրդոյ և Պարտուց բարձման Յանձնաժողովին, սկսած է յառաջ քաշել և ստորագրող աղգայիներ կանոնաւոր պարտատոմսերու փոխարէն կը վճարեն իրենց

ստորագրած գումարները: Յարմար կը դատենք յիշատակել այդ պարտատոմսերու վճարման եղանակի վրայ եղած պարբերութիւնը. «Չորս հազար օսմանեան ոսկւոյ գումարի փոխարէն՝ քաղքիս հասարակութեան մէջ շրջաբերութեան դրուած են 50 պարտատոմս՝ 50-ական օսմ. ոսկիի, 50 պարտատոմս 20-ական օսմ. ոսկւոյ, և 50 պարտատոմս 10-ական օսմ. ոսկւոյ, համագումար 4000 ոսկի: Եւ այս ամէնը երաշխաւորուած ազգ. կալուածներով: Պարտատոմսի տոկոսի կտրոնները պիտի վճարուին տարեկան միակ վճարմամբ և 30% տոկոսով: Իսկ գլխավճարները առաջին տարին 0/0-ին 10 և յաջորդող տարիներն 0/0 15-ական, որով եօթը տարուան մէջ ամբողջապէս վճարուած պիտի ըլլան»:

— Իզմիլի ազգ. սնտուկին պարտքը գոցելու համար քաջուած հանգանակութեան 50՝ ոսկի ստորագրուէր է առաջնորդ Մեղիսեդէի Սրբազան, օրինակ մը ըլլալու համար տեղացի ազգայնոց:

— Ասկէ առաջ քանիցս դրած էինք այն խնդրին վրայ՝ որուն առարկայ դարձած էր Տիարապէքի Մակաբայեցւոց վանքը: Ինչպէս կը յիշուի, տեղւոյն Ասորիները կը պնդէին թէ այդ վանքը իրենց կը վերաբերի, և այս մտքով ոտընձգութիւններ ալ ըրած էին: Անկէ ի վեր, տեղւոյն առաջնորդարանին կողմէ կուսակալութեան, և Պատրիարքարանի կողմէ ալ Բ. Դրան եղած խնդրանքներու վրայ քննութիւններ կատարուելով, Հայոց սեփականութեան իրաւունքը հաստատուած էր: Բայց Ասորիներն ալ իրենց կողմէ կարգ մը առարկութիւններ ըրած ըլլալով, տեղական կառավարութիւնը վերջին քննութիւն մը կատարելու համար թէ՛ Հայերը և թէ՛ Ասորիները առժամապէս դադարեցուցած է նոյն վանքը յաճախելէ: Հիմա խնդիրը Պետական Խորհրդոյ քննութեան յանձնուած ըլլալով, Խառն Ժողովը որոշած է նոյն վանքին Հայոց սեփականութիւն ըլլալը հաստատող բոլոր հրովարտանքները և պաշտօնական գրութիւնները հաղորդել Բ. Դրան, Պետական Խորհրդոյ մէջ անգամ մըն ալ նկատողութեան առնուելու համար:

— Պէշիկթաշէն կը գրեն. — «Միշտ վարժ ենք քննադատելու մենք աղայի մը կամ ո՛ր և է ջոջի մը ամենափոքր, թերութիւնն իսկ: Բայց խուլ անտարբերութիւն կունենանք ո՛ր և է մէկուն բարի արարքը հրատարակելու առթիւ: Թողլոս ընտանիներէն Խաչիկ էֆ. Խօրասանճեան, ինչպէս ուրիշ ամէն առթիւ չէ զլացած իր բարեգործական մասնակցութիւնը եկեղեցիին ու դպրոցին պէտքերուն, այս անգամ ալ ոչ միայն երկսեռ վարժարաններու վառարաններուն նորոգութեան և զետեղման ծախքերը հոգացած, այլ և ամբողջ

տարեկան ածուխն ալ նուիրած է, մեծ պէտքէ մը ազատելով եկեղեցին: Նոյնպէս, Դանիէլ էֆ. Հանէսեան, որ նմանապէս ետ կեցած չէ մասնակցելէ ո՛ր և է պէտքի մը, այս անգամ ալ մասնակապարտէղի պղտիկներուն շատնալուն պատճառաւ, պէտք եղածին չափ գրասեղան շինել տուած է ինքնաբերաբար, որոնց պէտքը, ինչպէս ըսինք անհրաժեշտ էր: Քանի որ առիթն է, յիշուինք յիշել նաև Հոգաբարձու Յակոբ էֆ. Սարաֆեանը, որ իր գործէն ժամանակ և գրք-պսակն դրամ խորելով միշտ և անձանձիր կաշխատի դպրոցին պէտքերուն համար»:

— Ներքին գործոց նախարարութիւնը հրահանգ դրկեց նահանգները՝ թէ գաւառներու Հայոց վարժարաններուն համար յանձնարարուած և իրենց տեղերը զրկուելիք գիւղերը, թուղթերը ևայլն այն ատեն մաքսէ գերծ կը մնան, երբ վարժարանները պաշտօնական արտօնութիւն ունենան:

— Զէյթունի Տ. Վարապետ եպիսկոպոսը ասկէ առաջ Սեբաստիոյ թեմբերուն համար քահանաներ ձեռնադրած ըլլալով, Կրօն. Ժողովը այդ մասին զիտողութիւն ըրած և բացատրութիւն պահանջած էր Սիսի տեղապահ Տ. Վերակոս Սրբազանէն: Տեղապահը այս անգամ գրած է Պատրիարքարան, թէ վերոյիշեալ ընծայացուները իրենց ձեռքը Ժողովրդական հանրագրութիւններ ունենալուն համար ձեռնադրուած են: Կրօն. Ժողովը որոշեց գրել թէ ամէն Առաջնորդ իր վիճակին թեմբերուն համար միայն քահանայ ձեռնադրելու իրաւունք ունի, և եթէ ուրիշ Վիճակի մը եպիսկոպոսին ձեռնադրութեան յանձնարարութիւն ըլլայ, հարկ է որ նոյն Վիճակին Առաջնորդին կամ Տեղապահին կողմէ յանձնարարուի, և ոչ թէ անպաշտօն հանրագրութիւններու միջոցաւ:

— ՊԻԼԷՃԻՊԻ Առաջնորդ Տ. Մովսէս եպիսկոպոս Երուսաղէմի այն միաբաններէն է, որոնք վանականի մը վայելուչ ճշդապահութեամբ, իրենց ձեռք յանձնուած օրէնքէն և կանոնէն մազի չափ չեն շեղիր: Պաղպալեն և կրօնական հեղինակութիւնները կը յարգեն, ու ամէն հրաման կէտ առ կէտ կը գործադրեն: Տ. Մովսէս եպիս. այս անգամ թեմական այցելութիւններէ վերադարձեր է իր առաջնորդական կեդրոնը: Ասկէ առաջ Խառն Ժողովը սրտած էր որ Տ. Մովսէս եպիս. Գաղատիա ալ երթայ և տեղական Ժողովները կազմակերպէ ու քննութիւն մը կատարէ. բայց թէ այս այցելութիւնը տեղի ունեցաւ և կամ թէ ի՞նչ պատճառաւ յետաձգուեցաւ, անձանօթ կը մնայ. միայն թէ այս միջոցին իր ներկայութիւնը կարեւոր էր Գաղատիոյ մէջ, ուր գործերու անկարգ վիճակ մը կը

տիւրէ: Տ. Մովսէս եպիս. Պիլէճիկ դառնալէ յետոյ՝ Գաւառ. Վարչութեան երկամեայ շրջանին լրացած ըլլալը նկատողութեան առնելով, Գիւտ Խաչի տօնին օրը իր նախագահութեան տակ Գաւառ. Ժողով դուստրեր է, որուն 21 անդամներէն 17 ը ներկայ դառնուել են և նախորդ Վարչութեան համարատուութիւնը կարգացուելէ և վաւերացուելէ յետոյ, ըստ օրինի Գաւառ. Ժողովոյ դիւան ընտրուել և ապա նոր կրօն. և Քաղ. Ժողովներու ընտրութիւն կատարուելով, տեղեկագիրը Պատրիարքարան ղրկուել է վաւերացուելու համար: Տեղւոյն վարվարժարանին շինութեան արտօնութիւնը ստանալու վերաբերեալ գործողութեանց համար Աւագեղէց Խորէն քնյ. Պոլիս ղրկուած է:

ԿԻՊՐՈՍԻ ՀԱՅՔ.

— Սուրհ. գրում են. «Հայերը այստեղ ունին երկու եկեղեցի. մին քաղաքին մէջ և միւսն ալ քաղաքին մօտ գտնուող Հայոց գերեզմանատան մէջ: Առաջինը շինուած է յանուն Ս. Աստուածածնի. Արիկայ հին գեղեցիկ եկեղեցի մըն է, որուն յատակը ծածկուած է լատինական գրեր կրող տապանաքարերով, որմէ կարելի է հետևեցնել թէ՛ սոյն եկեղեցին աստե՛ն մը Լատինաց ձեռքը անցած է, ըստ յետոյ ժամանակի ընթացքին մէջ կրկին Հայոց ձեռքը անցած է: Եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ կայ աղայոց և աղջկանց երկսեռ վարժարանը և առաջնորդարանը, Եկեղեցին իր պաշտօնեաներով, դպրոցներով միասին կը կառավարուի անշարժ կալուածներու հասոյթներով. որոնք մեծ մասամբ կտակուած են Ս. Մակարայ վաղեմի վանահայրերէ, որոնք գրեթէ ընդուն ալ Երուսաղէմի Ս. Յակովբեանց միաբաններէն եղած են և ասոնց շնորհիւ է, որ եկեղեցին կարողացած է միշտ պայծառ մնալ ու պահպանել տեղաւորակ Հայ փոքրաթիւ ժողովուրդը, որ վարժ չէ եկեղեցւոյ կամ դպրոցի գրամ տալ կամ զոհողութիւն մը ընել: Եթէ այդ կտակները չըլլային, անտարակոյս փակուած պիտի ըլլային թէ՛ եկեղեցին և թէ՛ դպրոցները, և ցրուած ու օտարներու հետ խառնուած պիտի ըլլար տեղացի Հայ ժողովուրդը»:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԹԵՄ

«Սուրհանդակը» քաղուածօրէն տպել է Քիւրէճի Մօրնինկ» թերթի արած Հայոց նորակառոյց եկեղեցու օծման նկարագրութիւնը: Քիւրէճի (Ամերիկա) եկեղեցին օծուել է հոկտեմբերի սկզբին Գերապատիւ Սարաճեան Տ. Յովսէփ եպիսկոպոսի ձեռքով մասնակցութեամբ Ահարոն վ. Մելքոնեանի և երկու սարկաւագներէ: Ներկայ են եղել քաղմաթիւ ամերիկացիներ, ի միջի

այլոց Յ. Ֆիլեան հայ երեցականների քարոզիչը: «Օծման արարողութիւնը շատ սրտազրու էր: Քսաներորդ դարու արշալոյսին մէջ շատ հետաքրքրական է տեսնել օծումը հին եկեղեցիի մը—այնչափ հին, որչափ է Քրիստոնէութիւնը—այն միւսնոյն արարողութիւններով և ծէսերով, որոնք դարեր առաջ կատարուած էին: Աւետարանը քարոզուած էր այդ ժողովուրդին Թագէոս և Բարդուղիմէոս առաքեալներուն ձեռքով: Մարդ չի կրնար իր սրտնայտութեամբ զսպել այն հին կրօնական հաստատութեան մասին, որ մինչև այսօր կանգուն կը մնայ»:

Ապա յիշեալ թերթը նկարագրում է օծման արարողութիւնը: Սրբազան եպիսկոպոսը օծման կարգը կատարելուց յետոյ՝ մի սրտառուչ քարոզ է խօսացել. «Եթէ մոռացայց դքեզ Երուսաղէմ, մոռացի զիս ալ իմ» Սաղմ. ՃԼԶ. բընաբանով:

Հանգիսից յետոյ՝ հոգաբարձուներէց մէկը կարգացել է եկեղեցու շինութեան տեղեկագիրը, որից իմանում ենք, թէ 3800 դոլ. ծախս է նշատել, սակայն արհեստաւորներից շատը ձրիաբար շաքարներով աշխատել է: Առաջուց հաւաքուած է եղել միայն 2300 դոլ., իսկ մնացած 1500 դոլ. պարտքով է հոգացուած: Բայց հէնց նոյն օրը՝ օծման հանգիսից յետոյ՝ Սարաճեան սրբազանի յորդորներով հաւաքուել է 1300 դոլ. պարտքը ծածկելու համար: «Ն. Գերապատուութիւնն ալ կլորիկ գումարով մը մասնակցեցաւ հանդանակութեան»:

—Նոյն օրը, Լօրէնսի մէջ Սրբազան Սարաճեան պատարագ մատուցանելով՝ հոգեհանգիստ կատարել է ռուսահայ բարերար Գրիգոր Ջանշեանցի յիշատակին:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻԻՆ

Ա.

ՔՈՆՏԱՆՏԻՆՈՒԹՅՈՒՆԻ ԽՆԴԻՐ — համառօտ ակնարկ Արիսակէս եպիսկոպոսի* (Սեդրակեան):

Գերապատիւ հեղինակը յայտնի է իբրեւ

* Պեթ Կ շինե՝ արքեպիսկոպոս:

այն հազուադիւս հոգեւորականներից մէկը որ քահանայական խնդիրը անկաշառ սրտով իւր մտածութիւնների նիւթ է դարձրել, իւր զործունէութեան առաջին օրերից մինչև մեր ժամանակը: Չանազան պաշտօններ՝ վարելով շատ անգամ բարձր դիրք ունենալով և մեծապէս ոգեւորուած, նա հնար ունէր այն հին խնդիրը բազմակողմանի ուսումնասիրելու, ծանր կշռելու, լուսարանելու և նոր տեսակէտներից շրջահայելու:

Նւ ի՞նչ տխուր տեսարան է ներկայացնում նորա գիրքը: Բնութեցողը քսամնելով քսամնում է, թէ մեր առաջ բացուած այն ի՞նչ դժոխային դիհ է, ուր որ քահանաները տղէտ, առաջնորդները կաշառակեր, ժողովուրդը թմբբած է: Այդ սև էջերը կարդալիս՝ ուղում ենք փոքր ինչ շունչ քաշել, լուսոյ մի նշոյլ տեսնել: զբքի ամենայն երեսում՝ սպասում ենք փրկութեան յոյս սպասում ենք, որ հեղինակը վերջապէս այդ զարհուրելի պատկերը պիտի լրացնէ և ցոյց տայ, թէ Աստուծոյ ողորմութեամբ այսօր զահի վերայ ամբարձած ունինք մի սրտացու հովիւ, մի կատարեալ քրիստոնեայ, մի մարմնացեալ սէր մաքմնով և հոգով աղքատների համար, մի օրինակ և հայելի մեզ ամէնիս համար, որ պատկերացնում է, թէ ահա որով շաւղով պէտք է ընթանայ հայ քահանան, հայ առաջնորդը և հայ ժողովուրդը: Այդ խաւար մթնոլորտը վարատելու համար՝ մենք սպասում ենք նորանից երկու խօսք, այն է որ ամենայն խոնարհութեամբ բացականչէր թէ «Աստուած արարէր զճանապարհ Տեառն . . . որ զինի իմ՝ դայ՝ հզօրագոյն է քան զիս և ես չեմ բաւական բառեալ զիօշիկս նորա»:

Իսկ փոխարէնն ի՞նչ ենք կարդում. թէ ահա մի եպիսկոպոս որչափ եռանդով է մաքառում երևոյթների գէմ, թէ ինչ յայտարարութիւններ և զեկուցումներ է գրել, ինչ զօրումներով է հաստատում իւր չքմեղութիւնն և այլոց մեղաւորութիւնը, թէ ով ինչ ակնարկ կամ չարաբանութիւն է արել, թէ ինչպիսի մանր բաներ ինչ մեծամեծ երբեր են կատարել, թէ համախոհ լրագրիչը ինչեր է քարոզել, թէ ինչ փաստեր, փաստեր և փաստեր ունի ձեռին, թէ ինչպէս ինքը

ինքը և միշտ ինքը կամք է ունեցել բոց իրան հանապաղ ընդդիմացել են Յ կաթողիկոս և մի Անուդ և այլն և այլն . . .

Մի անձի այսպիսի մարտիրոսութիւնը ինքն բոս ինքեան խրատական բան է: Մնդիր է ծագում թէ ինչո՞ւ համար գերապատիւ հեղինակը այնքան ձիգ տարիններում այնքան անյաջողութիւնների է հանդիպել: Նախարծում է, որ մարդիկ երբէք չեն ուզեցել հասկանալ իւր քարոզածը, թէ քահանայութեան պէտք է ընտրուի պարոյն աւարաման Խաչո՞ւ ունեցողներից: Բոց և այնպէս ինքը շատ գեղեցիկ օրինակով ցոյց է տալիս, թէ ցաւը ճշմարտացի է և թէ դարմանը աւելի ուրիշ անդ փնտռելու է: — Մի անգամ, երբ որ հեղինակը ստակաւն երկտասարդ էր և ոչինչ դժուարութիւն չկար իւր և իւր իշխանաւորների մէջ, երբ որ ուրեմն այն խոչընդոտը չկար, որ միշտ արդեւ է հանդիմացել մեր հեղինակի դործունէութեան, ինչպէս որ ինքը վկայում է, — ահա այդպիսի բարեկաջող հանգամանքներում նա ուտեացոյ ողորմելի վիճակը իբրև ականատես նկարագրելուց յետոյ՝ Անուդին յայտարարեց. «Առ ի զառաջս առնելոյ այսպիսի անկարգութեանց և աղատելոյ դժուարութեան մեր և զեկեղեցի ի ձեռաց այսպիսի տղէտ, անբարեկարգ և անարժան եկեղեցականաց, պարտ է հոգալ կրթել զքանի մի մանկունս յուսմանս ս. գրոց և քահանայական պարտաւորութեանց, և ի բերել ժամանակին՝ ձեռնադրել և տալ ողորմելի ժողովրդոցն այնցիկ, որով և ժողովուրդը միութեացին, և օրէնք և կարգք եկեղեցւոյ ըստ արժանւոյն պահպանեցին . . . փասն որոյ խնդրեմ ի Նուաւորչեան Հայոց Անուդէ, Ս. Եջմիածնի անօրինելի զի աւարեացին յուսումնաբանն Մեծի Աթոռոյդ երկու երեկայ ի Նիժ գեղջէ Ուտեացւոց, մի ի Զօռլու և մի ի Միրզաբէկլու զիւղոց, ի պատրաստել զնոսս յաւակալէս ի քահանայութիւն . . . »

Անուդն ընդունելով այս առարձարկութիւնը՝ պատասխանում է. «Ի հեռու մն յայտարարութեան Զերոյ, կատարչական մասն Անուդի Ս. Եջմիածնի . . . առաջադրէ ընտրել ի հայազգի մանկանց ժողովրդականաց Նիժ, Զօռլու և Միրզաբէկլու զիւղօրէից զնորս ըն-

դունակ և արժանաւոր երեխայս և առաքել ի Ս. Եջմիածին, վասն կրթելոյ զնոսա յեկեղեցական գիտելիս ի պատրաստութիւն քահանայական կոչմանց»:

Չորս երեխաներն ընտրւեցան և ուղարկուեցան (ուրեմն կարծես թէ ցաւը զարմանուեցաւ և Ուսին պիտի լուսաւորուի), բայց Մայր Աթոռի ժառանգաւորաց դպրոցից դուրս գալուց յետոյ, նորա խառնակ իրանց հայրենական գեղւո՛ճ Բաղնայ լինելու, մէկը քահանայացաւ Թիֆլիսում և միւսներն էլ ընտրեցին ուրիշ տեղեր և պարապմունքներ... (Արշէն երեց, ուր ես, որ գերապատիւ հեղինակից այս վայր-մէջը քո ականջով լսես): Ուրեմն աւարտման թուղթը բաւական չէ, ուրեմն հարկաւոր է նաեւ վերին կոչումն, ուրեմն մեր երիտասարդները գիւղից քաղաք են փախչում կամ քահանայութիւնից իսպառ խորշում են, և այս այսպէս եղել է հեղինակի երիտասարդութեան ժամանակից սկսած ... *

Բայց յարարերութիւնները փոխուեցան, նախկին համերաշխութիւնը ստորագրեալի և իշխանաւորի մէջ խզուեցաւ: Արքեպիսկոպոսը անկէ և ետանդ ունէր գործելու, իսկ իր աւելով՝ Մայր Աթոռը վաղուց ի վեր սովորել էր վիճակային գործերին ուղղակի միջամտել, կարգադրութիւններ անել և ուղարկութեան չարժանացնել նորա բողոքները: Եւ երբ որ ձեռնունայն մնաց, ահա թէ ինչ բնորոշ պատգամ ստացաւ հոգեւոյս Մակար կաթողիկոսից. « Լսեմք ի հաւատարիմ ազգերաց, զի Գերապատուութիւն Ձեր իսպառ թողեալ ի ձեռաց զղել վարչութեան առաջնորդական պաշ-

տամանդ՝ պատճառէք ստանալ ի մէջ զհաստատութիւն առաջարկեալ ի Ձէնջ ծրագրի: Մեր զյայտադիրն զայն համարեցաք ոչ իբրեւ ծրագիր՝ որ նորօրինակ ինչ թուի մեզ, այլ իբրեւ ընդհանուր տեսութեամբ նկարագիր աննախնայելի զրուծեան եկեղեցեաց, ոմանց եկեղեցականաց, վանօրէից և դպրոցաց վիճակից Տիֆլիսոյ, զորս մարթ էր Ձեզ և իսկական պարտք՝ ընդարշակելուս մեծ արտի վերածել հետզհետէ ի բարեկարգութիւն առանց խնդրելոյ է Ձէնջ լուծում: Եւ եթէ հանդիպեալ է Ձեր երբեմն զիմադրութեանց սինօդական իշխանութեան, զորմէ քանքարաւք ի Ձերում յայտագրի, այդ Ձեր էն յանցանք և ոչ այլ ուժէ, վասն զի . . . Այլ արդ՝ որովհետեւ ժամանակը անիշխանութեան՝ մանաւանդ ինքնակամ՝ ներգործութեանց ոմանց հոգեւոր պաշտօնից անցեալ դնացին ի բաց, և քանզի թէ անդամք իցեն սինօդի սրբոյ Եջմիածնի, թէ Առաջնորդը վիճակաց և թէ փոխանօրդը նոցին՝ ամենեքին ընդ ծայրագոյն իշխանութեամբ միոյ Հայրապետի գործեն և կառավարեն զեկեղեցի և ժողովուրդս նորին, վասն որոյ յայտ հեղի, սիրելի որդիք և եղբարք մեր՝ ընդ որս և սիրելիդ ինչէր՝ պարտքէ պարտք մեծ արտի և հոգոյ, առանց ներգործեան, առանց անառութեան կամ վրէժինդրութեան և առանց պատճառաբանութեանց, գործել յեւթամիսեւոք հոգեւոր շրջանի . . . ուրեմն գործեցէք՝ որ ինչ բարին է և հաճոյն Աստուծոյ, որ ինչ օգտակարն է . . . և որ ինչ կարեւորագոյն յոյժ՝ ի վերականգնումն բարոյական անկման հոգեւորական դասուց, որով միայն կարէք միտթարել զվշտացեալ սիրտ մեր և վարձս բարեաց գտանել յԱստուծոյ»:

Միթէ տարակոյս կարող է լինել, թէ ինչ են նշանակում այս խօսքերը, որ իշխանաւորը հայրաբար ուղղում է իւր տարակուսած ստորագրեալին: Մակայն այսպիսի carte blanche ստանալուց յետոյ, այսպէս գործելու ի և կատարեալ իշխանութիւն ունենալուց յետոյ, բողոքաւորը զարձակ զիղկուլ թղթեր է զրում, դանգաւորում է, մեղքը աշխարհքի վերայ է բարդում, ինքը ապագայ պարտք մեծ հոգի մէջ է ընկնում, դժած մոգական շրջանից դուրս չի գալիս՝ որ քայլ անգամ

* Հիմա քանն այն տեղ է հասել, որ ժողովրդեան էլ չեն տոյրեցնում, քե երբ որ անխառնայ լինի, այն ժամանակ իմենեդ ճանաչեցիք եւ լնտրեցիք մեր Բաղնայացուներն և եկիք արքայական առաջնորդից խնդրեցիք, որ ֆնէ և տնէ, քե որչափ աւսուսած ալ չեմ որի կայ մեր լնտրածի մէջ: Այլ Աստուծոյ կոնիստորիան շրագրով յայտնում է ի շուր քեկմածուների, քե Բաղնայական տեղեր են բացուել, եկիք ներկայացրիք մեր քրքրէ: Ուրեմն նոգեպաշտութիւնը՝ ճիշդ իրեւ մի հասարակ կապալաւորիւն՝ քրքով և գրագրութեամբ պիտի կատարուի: Այլ էլ դատարկեցի մի ընծայարեւորիւն:

գործէ, միշտ յիշատակելով Պատուստի այն խրատը, թէ

Die That ist alles, nichts der Ruhm.

Դործն է առնայն ինչ, ոչ ինչ է փառաբանութիւնը:

Աւելի բացայայտ կերպով Աւետարանը նոյն խրատը կարգում է այսպէս. «Նղբաբք» ես ոչ համարիմ զանձն իմ թէ հասեալ իցեմ, բայց մի ինչ է՝ զի զառ ի յետոյսն մոռացեալ է, և ի յառաջագէմսն նկրտեալ եմ: Ուշ եղեալ ընթանամ ի կէտ վերին կոչման Աստուծոյ . . . Բազումք են, որոց կատարածն կորուստ է, և փառք՝ ամօթն իւրեանց, որք զերկրաւորս և եթ խորհին: Այլ մեր առաքինութիւնն յերկինս է՝ ուստի և Փրկչին ակն ունիմք: Առաքեալի պատուէրով պէտք է միշտ գործել, ձեռնունայն չմնալ, մոռանալ անցեալի զառնութիւնները, նկրտել դէպի յառաջ, դէպի ապագան և երբեք չմոռանալ վերին կոչումը:—

Այսպէս ուրեմն յայտնի է, որ անյաջողութեանց բուն արմատը՝ փառքի ծարաւով խոչընդոտներէից վախենալն է եղել և անգործ մնալը. և եթէ այդպէս է, ապա ուրեմն գիրք հրատարակելը անխորհուրդ էր: Եթէ գիրքը մի պարսաւադիր էր, աւելի ինքը պարսաւողը նշաւակուեցաւ, որից ոչ ոք օգուտ չունի: Եթէ ուղեց ցաւին դարման գտնել, մենք տեսանք, թէ ինչպէս անդօր հանդիսացաւ:

Բայց կարելի է գիրքը նոր տեսակէտներ է պարունակում: Աւանդ, որ հէնց այս կողմից գիրքը տկարագոյն է:—Մի օր «Արարատում» տպուեցաւ Արշէն երեցի քարոյր, իսկ «Մշակի» մէջ՝ Ո՛վ հասարակ յօդուածը, որ տեղ արդէն բոլորը լիովին ասուեցաւ, ինչ որ այժմ ձանձրալի կերպով խիստ երկար ու ձիգ կրկնվում է: Այն դէպքը մի սքանչելի դաս էր մեզ համար: Արդ, ինչ որ այն ժամանակ ազմկուեցաւ, որդին հօր դէմ զինելու փորձ եղաւ, միթէ հերիք չպէտք է համարուի բազմաշարժար Հայոց ազգի համար. միթէ այն մի միտթարական հանգէս էր, որ այսօր ևս ուզենանք կրկնել նոյնութեամբ:

«Թէ մի անգամ արդէն լարեալ յարաբերութիւնն զորպիսիս երբեմն խնդրէ, նիւթս վիրաւորելոյ, ցուցանէ այն զի . . . » հեղինակն արժան չդատեց իւր հրահանգիչ զրբի մի օրինակը հոգեւորականների պաշտօնական

թերթին՝ «Արարատ»ին ևս ուղարկելու. այլ և խորհրդաւոր բան համարեց ամէնից ճանաչուած և յարգուած աշխարհականութիւնն սոսկ «Եպիսկոպոս» կոչելու, ականայ յիշեցնելով, թէ երբեմն մի աշխարհական Բիւսարկ նոյնպէս արհամարհել է իրան շնորհած դքսութեան պատիւն ու աստիճանը:

Մինչև որ կատարեալ համերաշխութիւն չլինի, ոչ քահանայ կուսեանք, ոչ պաշտօնական թերթ, ոչ զպրոց և ձեմարան . . . Ի՞նչ շահ ունինք բժականիւր հատորներ հրատարակելուց . . . «Եթէ զլեզուս մարդկան խօսիցիմ և զհրեշտակաց և «էր ոչ ունիցիմ, եղէ ես իրրեւ զպղինձ որ հնչէ, կամ իրրեւ զծնծղայս, որ զօղանջն»:

Վերջապէս միթէ չպէտք է խրատուինք Առաքեալի այն խօսքերից, որ նա ուղղել է մեզ պէս պառակտուած Բաղատացիներին. «Ապա եթէ զմիմեանս խաժատիցէք և ուտիցէք, զգոյշ լըրուք, գուցէ ի միմեանց սատակիցիք»:

Ս. Մ.

Բ.

Тексты и Разыскания по Армянно-Грузинской филологии. I. Ефрема Сириня.

А. О дняхъ празднованія Рождества.

Б. Объ основаніи первыхъ церквей въ Іерусалимѣ.

Армянскій Текстъ съ сирійскими отрывками въ Армянской транскрипціи XII—XIII вѣка. Исследоваль, издалъ и перевелъ Н. МАРРЪ.

Խոշոր տառերով տպուած ընդհանուր վերնագրի տակ մեր ընթերցողներին քաջ յայտնի Պետերբուրգի համալսարանի հայագիտութեան պրոփ. Ն. Մառը այս անգամ ուսումնասիրում և հրատարակում է Մայր Աթոռի մատենադարանի № 919 (կար. 899) ձեռագրի երկու հատուածը, որ վերագրուած է Նվերեմ Ասորուն: Բնագիրը խառն է, հայոց

տառերով գրուած ասորերէն հասուածներով և հէնց այս կողմից յարգելի գիտնականի աշխատութիւնը արժանի է առանձին ուշագրութեան:

Պ. Մառը այդ ձեռագրի վերայ ուշագրութիւն է դարձրել շատ վաղ՝ 1889 թ., երբ առաջին անգամ ծանօթանում էր Մայր Աթոռի մատենադարանի հետ, բայց ուսումնասիրութեան նիւթ դարձրել է միայն 1899 թ., վերջին անգամ Լճմիածնում զանուելու ժամանակ: Ահա այդ տետրակի ամփոփ բովանդակութիւնը:

Հեղինակը նախ նկարագրում է ձեռագիրը և վկայութիւններ (ցիտատ) բերում գրչի յիշատակարանից, որ շատ կարեւոր տեղեկութիւններ է տալիս ոչ միայն գրչի և գրութեան ժամանակի մասին (Յամի վեցհարիւրորդի վաթսնեորդի չորրորդի՝ ի թուականութեանս հայոց . . . (664+551=1215) ի թաղաւորութեանն Հայոց Լեւոնի յաղթողի և բարեպաշտի և ի հայրապետութեանն տեառն Յովհաննիսի հայոց կաթողիկոսի), այլ և թարգմանչի մասին (ԶԳեորգ մեղապարտ յիշեսցիք մեղաց թողութեամբ ի Քս. որ վայս հանգիստւոր ճառս թարգմանեցի ի քաղաքս Քեստուն վասն սիրոյ և խաղաղութեան): Պ. Մառը աչքի առաջ ունենալով վերոյիշեալ նկատողութիւնը և ուղղագրական մի քանի առանձնայատկութիւններ, իրաւամբ յայտնում է, որ թարգմանչը Կիլիկեան շրջանի անձն է և ամենավաղը ժ. զարում, իսկ ամենից ուշ ժ. զարում առաջին քառորդում պէտք է կատարէր իւր թարգմանութիւնը:

Մեր եկեղեցու հայրերը բաղմամբ վկայութիւններ ունին ժողոված ցոյց տալու համար, թէ ծննդեան տօնը պէտք է յուն. 6-ին կատարել և ոչ զեկտ. 25-ին, ինչպէս միւս քրիստոնեաներն են տօնում: Այդպիսի գրութիւններէից մէկն է «Վկայութիւն վասն ծննդեան Քրիստոսի և մկրտութիւն» վերնագրով, զանազան հայրերից քաղած հատուածների ժողովածուն, որ հրատարակել է «Արարտ»-ի 1896 թ. յունուարի տետրակում՝ Կարապետ վարդապետ Տ. Մկրտչեան

մի յառաջարանով: * Պ. Մառի հրատարակած առաջին գրութեան մի հատուածը գտնուում է վերոյիշեալ վկայութիւնների մէջ: Կ. Վ. ի հրատարակութիւնը կարեւոր նշանակութիւն ունի Մառի համար այն տեսակետով, որ մի վկայութիւն էլ Շնորհալու այն թղթից է տոնուած, որ գրել է Մանուէլ կայսեր փեսայի խնդրքով 1165 թ.: Եթէ, Շնորհալուց տոնուած վկայութիւնը յետոյ չէ աւելացրած ամբողջութեան վերայ, պէտք է ընդունենք, որ այդ վկայութիւնները ի մի են հաւաքուած Շնորհալուց քիչ յետոյ: Կ. Վ. ի հրատարակած վկայութիւններից մէկը՝ «հարցաքննութեանց Ասորոց վարդապետաց» վերնագրով, տոնուած է Եփրեմ Ասորու անունով մնացած անվաւերական այն գրութիւնից, որ հրատարակում է այժմ՝ պ. Մառը: Այսպիսով կարելի է մօտաւորապէս որոշել թէ վկայութիւնների ժողովածուն ծագել է ժ. զարում, որով և սահմանուած կլինի Եփրեմ Ասորու անունով մնացած գրութեան թարգմանութեան ժամանակը:

Սակայն ասորերէն բնագրի ծագումը կարելի է Եփրեմի անուն հետ կապել այն պարզ պատճառով, որ նորա օրով զեռ ևս մկրտութեան և ծննդեան տօների միաժամանակ կամ բաժանուած տօնելու խնդիր չկար: Երկը անվաւերական է անշուշտ, բայց անկասկած նորա ծագումը ասորական է և հին: Այս երկի հիմնական մտքերը, որով պէտք է ապացուցուի, թէ ծննդեան տօնը պէտք է յուն. 6-ին կատարել, նման է Եփրեմ Ասորու «Ճառ ծննդեան»-ին: Գրութեան հարցական ձևը օտար չէ ասորական գրականութեան մէջ: Այս գրութեան մէջ Եփրեմ Ասորու աշակերտների մէջ յիշուում են Զեւոր և Սահակ (Պարթև?): Bedjan-ի հրատարակած Եփրեմի անվաւերական վաղագրութեան մէջ, որ ըստ Nöldeke-ի շատ վաղ ժամանակներից յայտնի էր և գործ էր ածուում որ-

* Վկայութիւններից հաւաքուածներ կան տոնուած Մեղի-տնից, Հիպոլիտից, որ աւելի վաղ հրատարակել է Պետրան 1883 թ. Analecta sacra specilegio dolesmensi parata IV. Ապա Հ. Տաշեան յիշել է իւր Վիեննայի Ձեռագրաց ցուցակի մէջ եր. 722^a և 768^m:

պէս Եփրեմի կենսապրութեան աղբիւր, յիշ-
ւում են յիշեալ երկու անձինքը իբրեւ Եփրե-
մի աշակերտ: Պ. Մատի կարծիքով այդ երկը
մի այնպիսի մտորու գործ է, որին ծանօթ էին
Եփրեմի ասորերէն վարքագրութիւնները:

Ծննդեան տօնը կատարելու ժամանակը
վիճարանութեան նիւթ է եղել նաեւ Հայոց և
Ասորոց մէջ. Բերլինի արքայական մատենա-
դարանի մի ձեռագրի համեմատ* Յակովբի-
ների Յովհաննէս կամ Նշու Բարշուշան պատ-
րիարքը 1073 թ. Հայոց կաթողիկոսին մի
թուղթ է գրել, թէ ի՞նչու իրենք ծննդեան
տօնը միւս ազգերի հետ չեն կատարում:
Ստարոսի է այս վերնադիրը, որովհետեւ Ասո-
րիները X—XI դարերում ծննդեան տօնը
կատարում էին միւս ազգերի հետ: Բայց
Մաւր բացատրում է այս հակասութիւնը
նորանով, որ վերնագրի միայն Հայոց Ասորի-
ների դէմ յայտնած մեղադրանքներից մէկն
է: Բարշուշան յուն. 6-ին տօնելու սովորու-
թիւնը աւելի հին է համարում, բայց դեկտ.
25-ին կատարելը իւր հաշուով աւելի ճիշդ:
Նոյն խնդրի մասին գրել է նաեւ Յամպի
Կաթողիկոս Վիտենսիոս Բարսաղիբին Աւետա-
րանի մեկնութեան մէջ՝ Հայոց դէմ ամենա-
խիստ լեզու դործածելով: Սակայն մի անյայտ
հեղինակ Բարսաղիբի յիշեալ երկի մի ձե-
ռագրի լուսանկարում արդարացում է Հայոց
սովորութիւնը՝ հիմնուելով Եփրեմի խօսքերի
վերայ:** Յունուարի 6-ին տօնելու սովորու-
թիւնը քննադատութեան նիւթ է դարձել
նոյն իսկ Ռուսաց աստուածաբանական մա-
տենադրութեան մէջ: Ծնորհալու հաւատոյ
վերլուծութիւնը ռուսերէն լեզուով թարգ-
մանել է Խուզաբաշեան*** իսկ Հայոց դաւա-
նաբանութեան մասին առանձին ռուսմանսի-
րութիւն ունի Ի. Троицкий, † որի մի սխա-

լը, թէ Հայերը ծնունդը յուն. 6-ին են կա-
տարում միաբնակութեան ազգեցութեամբ,
ուղղում է: Բնդհակառակ ինչպէս տեսնեք
միաբնակ Յակովբի Բարսաղիբին, Հայերին
հայհոյում է յուն. 6-ին կատարելու համար:
Ծնորհալին ծննդեան տօնը տարբեր ժամանակ-
ներում կատարելու ազատոյցներն առած է
Յովհաննէս Նիկիացու Չաքարիա կաթողիկոսին
գրած թղթից, †† իսկ Յովհաննէսը Կիւրեղ
Երուսաղեմացու անունով մնացած անվաւերա-
կան մի գրութիւնից: Ինչպէս յայտնի է Ծնոր-
հալին ծննդեան և յայտնութեան տօների
բաժանումը բացատրում է նրանով, որ Բեթ-
ղեհեմի և Յորդանանի հեռուորութեան պատ-
ճառով Երուսաղեմացիք չէին կարողանում մի
և նոյն օրը իրենց տեղերում կատարել այդ
երկու տօնը: Պ. Մատի հրատարակած նոր
գրութիւնը ուրիշ կերպ է բացատրում ծնն-
դեան տօնի յուն. 6-ին կատարելու սովորու-
թիւնը, նման Բարսաղիբի ձեռագրի լուսանկ-
արում անյայտ հեղինակի նկատողութեան և
համաձայն ս. Գրքի ժամանակագրական տեղե-
կութիւնների:

Իսկ յուն. 6-ից այդ տօնը դեկտ. 25-ը
փոխադրուեցաւ այն պատճառով, որ դեկտ.
25-ին հեթանոսները կատարում էին Dies
Natales (օր ծննդեան) տօնը, և եկեղե-
ցու առաջնորդները հեթանոսութեան յի-
շողութիւնները ոչնչացնելու նպատակով Քրիս-
տոսի ծննդեան տօնը հաստատեցին այդ օրը:
Այս հանգամանքից զատ՝ մեր յիշատակաւ-
նը նոյնն է հաստատում ծննդեան տօնակա-
տարութեան վերաբերութեամբ, ինչ որ ներ-
կայ դիտութիւնը (de Iagarde. Altes u. neues
über das Weihnachtsfest. 1891. IV, Paul Ernst
Jablonski. Zwei vergessene Aufsätze; Wernsdorf,

* Sachau. Verzeichniss der Syrischen Hand-
chriften, Berlin 1899 p. 570.

** Assemani B. O. II. P. 164.

*** Исторические памятники въ роуценіи ар-
мянской церкви, относящиеся къ XII столѣтію
СП. 1847.

† Изложение въры церкви армянскія,
начертанное Нерсесомъ коволикосомъ, по тре-
бованію благолюбиваго государя Грековъ Ману-
ила. СП. 1875.

†† Բնագիրը հրատարակել է Migne XCVI. p. 1441.
Περὶ τῆς γενήσεως τοῦ Χριστοῦ. Եւեռ. Conbefis. Historia
Haeresis Monothetarum. Եօանνοῦ Ἀρχιεπισκοποῦ Νικαίας
περὶ τῆς γενήσεως τοῦ Χριστοῦ, πρὸς Ζαχαρίαν τὸν καθολικὸν
μεγάλης Ἀρμενίας Թ. 298—309. Կայ եւ հայերէն նախնեաց
բարձմնոյրեանք՝ Մայր Արքունի մատենադարանի № 530
մեռագրի մէջ, 314 Բ. «Թուրք Սրբազան աթֆէպի Նիկիոյ
իմաստնոյն Յովհաննոս առ երանելի կարողիկոսն Հայոց
Չաքարիայ վանն տունին ծննդեան եւ յարուրեան քի այ
մերոյ»:
Յողութեամբ:

De originibus sollemnum natalis Chrsti ex festivitate natalis invicti 1757). «Այժմ կասկած չկայ, ասում է յարգելի ուսուցչապետը, որ միայն Հայերն են հաւատարիմ մնացել հնազոյն եկեղեցու սովորութեան, ծնունդը յուն. 6-ին կատարելով: Մինչև Գ. դարու կեսերը ոչ մի տեղ, իսկ մինչև 376/7 թ. արեւելքում գեկա. 25-ին չէ կատարուել ծննդեան տօնը, և այդ ժամանակ կատարելը ծագել է Հռովմում հեթանոսական Dies Natalis տօնի հետ կապուելով, որով եկեղեցու հայերը կամեցել են հեթանոսական տօնի դէմ քրիստոնէականը հաստատել և ապա յաւիտեական քաղաքից հեռահեռ տարածուեցաւ բոլոր քրիստոնէական երկիրներում: *

Հեղինակի բուն նպատակը ծննդեան տօնի խնդիրը լուծելը չէ, այդ յիշատակարանը նորան հետաքրքրում է այն պատճառով, որ առաջին օրինակն է հայ սնուերով ասորերէն բնագիր տեսնել: Նրբ է ծագել այդ գրութիւնը: Նթէ արգարե յիշատակարանը նախ ասորերէն է գրուած, պէտք է ենթադրել, որ շատ վաղ ժամանակներում, երբ Ասորիները դեռ ևս հռովմական սովորութեան չէին հեռուում գեկա. 25-ին կատարելով ծնունդը, կարող էր նոյն իսկ Նիքեոյի ժամանակները (+373) գրուած լինել, եթէ մի երկու հանգամանք չլիարայնէին այդ կարծիքն ընդունելու: Դեկ. 25-ին տօնելը Անտիոքում սկսուած է 376 կամ 378 թ: իսկ լուրերը կարող էին աւելի վաղ Ասորիք հասած լինել, որի համար աշակերտները դիմած լինէին իրենց վարդապետին: Բայց զժուար այդքան հին լինի այդ գրութիւնը, որովհետեւ մեր ներկայ յիշատակարանի խմբագիրը, որ դրի է առել միայն Նիքեոյի բացատրութիւնները, յայտնում է, ըստ Եկեղեցիների գեկա. 25-ին են կատարում, թէև ինքը յուն. 6-ն է ճիշդ համարում: Դեկա. 25-ին տօնելը Նիքեոյի ժամանակ ընդունուած չէր դեռ ևս, ոչ Անտիոքում և ոչ մերձակայ եկեղեցիներում. Կ.

Պօլսում 379 թ. ընդունուեցաւ, Կապադովկիայում 382 թ., Եգիպտոսում Ե. դարու սկզբում, իսկ Պաղեստինը երկար ժամանակ դեռ հին սովորութիւնն էր պահպանում: Այս հանգամանքներն ի նկատի ունենալով, պէտք է տեսնել, որ մեր յիշատակարանը ոչ Նիքեոյի ժամանակ է ծագել, ոչ նորա գրական գործունէութեան վայրերում, դոնէ Մծբինը և Եգիպտոս այն եկեղեցիներին չեն պատկանում, որոնք երկար ժամանակ մաքառում են գեկա. 25-ին կատարելու սովորութեան դէմ: Միակ երկիրը Պաղեստինն էր, որ մինչև 420 թ. պահպանում էր հին սովորութիւնը, Պաղեստինում գեկա. 25-ին տօնելը հաստատուեցաւ վերջնականապէս Յորնաղ պատրիարքի ժամանակ * (425—458):

Հաւանօրէն մեր յիշատակարանի բնագիրը ծագել է Պաղեստինում մօտաւորապէս Ե. դարու կիսերին: Պաղեստինի շրջակայ քրիստոնէաները յատկապէս Ասորիները, պէտք է այս կամ այն կողմի ճշմարտութեան համար կարծիք յայտնէին և ահա մեր յիշատակարանի հեղինակը յուն. 6-ին տօնելու կուսակից է: Այսպիսով Եջմիածնի XIII դարի սկզբում, և մասամբ XII-ի վերջին կիսում գրուած ձեռագիրը, պահպանել է Ե. դարու ասորերէն մի բնագիր Հայոց տառերով: Այս միակ օրինակը չէ, որ հայոց տառադարձութեամբ ասորի բնագիր է պահուած: Նիքեոյի Ասորու անունով մնացած է և մի շարական, որ պ. Մատն առել է Մայր Աթոռի մատենադարանի № 297 Տօնապատճառ կոչուած ձեռագրից գրուած 1704 թ: Պ. Մատը այս շարականը Նիքեոյի իսկական գործ է համարում: Դրբի շարունակութեան մէջ հեղինակը ասորական և հայոց տառադարձութեան փոփոխութիւնների մասին է խօսում և լեզուաբանական քննութիւններ անում, որ զուտ մասնագիտական է և մեր միջակ ընթերցողներին անմատչելի:

Նրկրորդ փոքրիկ գրութիւնը, որի մասին խօսում է Նիքեոյի անունով մնացած ուղղագրաւ եկեղեցիների հաստատութեան մասին

* Համեմատել Usener, Religionsgeschichtliche Untersuchungen I, Theil: Das Weihnachtsfest. Bonn 1889. նաև В. Болотовъ. Михайловъ День. Почему Соборъ св. Архистратига Михаила совершается 8 ноября. Хрис. Чтеніе 1892. Ноябрь.—Дек.

* Այդ պատճառով էլ մեր հայրերը յաճախ յարձակում էին Յորնաղի դէմ:

անվտերական գրութիւնն է: Հեղինակը այս հատուածի ծագումը կապում է Դաշանց թղթի ծագման միտումների հետ:

Տետրակի վերջում տպուած են երկու գրութիւնները հայ բնագրով և ռուսերէն թարգմանութեամբ. ծննդեան տօնին վերաբե-
րեալ գրութեան հայաառաւ ասորերէն բնագիրը ծանօթութեան մէջ գրուած է ասորի տառե-
րով դարձեալ ռուսերէն թարգմանութեան հետ:

Գ.

Н. Марръ. Агиографические Материалы По Грузинскимъ Рукописямъ Ивера. I. Описание пяти пергаментныхъ Рукописей. СПб. 1900.

«Արարատ»-ի անցեալ թուի Մայիսի տետ-
րակում «Հայագիտական տեղեկութիւններ»
վերնագրով յօդուածով մենք հաղորդեցինք
պ. Մառի Իշ Խոֆէճկի և Լեոնի վերնագրով
հետաքրքրական տետրակի բովանդակութիւնը:
Այդ տետրակի մէջ հեղինակը զբաղուած էր
մի շատ կարեւոր խնդրով, Ասորոց, Հայոց և Վրաց
քրիստոնէական գրականութեան փոխադարձ
ազդեցութեամբ: Պ. Մառը այդ տետրակի մէջ 14
վարքագրութիւններով ցոյց էր տուել, թէ Վրաց
հայերէնից են թարգմանել այդ յիշատակա-
րանները և թէ թարգմանութիւնը կատարուել է
ոչ ուշ քան Է. դարը: Նոյն նպատակով հեղի-
նակը մտադիր է ուսումնասիրել Վրաց ս. Գրքը,
որ հայերէնից է թարգմանուած համարում:
Այն Սրբոց վկայաբանութիւնները, որ այս
խնդրին են վերաբերում, պէտք է առանձին
հրատարակէ, ինչպէս և Բարազամ և Յո-
վասափ հնդկական վէպի ծագման նուիրած
աշխատութիւնը: Ներկայ տետրակը կապ-
ւում է վերոյիշեալների հետ նորանով,
որ նկարագրութիւն է մագաղաթեայ այն 5
ձեռագիրների, որտեղից Սրբոց վկայագրու-
թիւններն է հանել: Մեզ համար առանձնապէս
հետաքրքրական է № 57, որի մէջ են գտնուում
Հայոց մի քանի սրբերի, ինչպէս Դաւիթ
Դունեցու, ս. Վարդանի, Ասովմի, Սահակ Պար-
թեի, ս. Շուշանկան, Հայոց Հայրապետների՝
Արիստակիսի, Վրթանիսի Յուսկաննի, Գրիգո-
րիսի և Դանիէլի Լէն վարքերը, որ հայերե-

նից են թարգմանուած, ինչպէս ցոյց է
տուել Իշ Խոֆէճկի և Լեոնի գրքայկում: Նոյն
խակ ձեռագրի մէջ յիշատակութիւն կայ այդ
մասին, բայց անհարապատ ձեռքեր աշխատել
են քերել այդ նկատողութիւնը, բարեբաղ-
դարար բոլորովին չէ յաջողուել և կարելի է
կարգաւ կարմրագեղով գրուած երկու տողե-
րը. «Այս վկայաբանութիւնները թարգմա-
նուած են հայերէնից (Эти [мученич]ества
съ армя[скаго] переведены) ...» Այդ արար-
մունքը հեղինակը բացատրում է նորանով, որ
վերջին ժամանակներս Վրացիներից մի քանիսը,
ինչպէս և այժմ շատերը, տանել են կարողանում
այն միտքը, թէ Վրացիք կարող են հայերե-
նից որ և է բան թարգմանած լինել: Յիշեալ
տողերի քերողը կամեցել է ոչնչացնել այդ
նկատողութիւնը, որպէս զի ծածկէ հայերէնից
թարգմանուած լինելու իրողութիւնը:

Վերջին յաւելումի մէջ հեղինակն ուղ-
ղում և լրացնում է Յագարեկի կազմած
նոյն վանքի ձեռագիրների ցուցակը:

Ձեռագրներից հանուած տասը նոյնա-
տիպ պատկերները դադափար են տալիս ձեռա-
գրների մասին հնագրական տեսակետով:

Առողջութիւն և եռանդ ենք բարեմաղ-
թում զիտութեան անխոնջ մշակին:

Գ. Վ. ՅՈՎԱՆԻՍԻԱՆ

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ

ԳԻՏԵԼԻԲՆԵՐ.

(Շարունակութիւն) **

ՎՆԱՍԱԿԱՐ ՄԻՋԱՏՆԵՐ, ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ ԵՒ
ՆՐԱՆՅ ԴԵՄ ԿՈՌԵԼՈՒ ՄԻՋՈՅՆԵՐ:

Հայաբոյսի ճանճ կամ կանաչաւի (Хлѣбница
или хлѣбная муха — Chlorops taeniopus) —
Այս խիստ վոքրիկ միջատը մեծ վնաս է

* Տես եր. 68:

** Տես Արարատ 1900 թ. համար ԺԱ. եր. 533:

հասցնում հացաբոյսերին: Բնակութիւն է հաստատում ցօղունի մէջ և սկսում կրծել նորան և այդպիսով կամ բոլորովին դադարեցնում է բոյսի աճեցողութիւնը և կամ թոյլ չի տալիս որ հասկը զարգանայ: Կան մի քանի տեսակ հացաբոյսի ճանձեր, որոնց մէջ ամենից յաճախ պատահածն է *հանաչակն* (*հանաչե՛ հանճը*), որ ոսկու պէս դեղին գոյն է ունենում և ապրում է միմիայն ցօրենի և գարու բոյսերի մէջ: Մարմնի վրայ լայնութեամբ երեք լայն սև փայլուն սպիւններ կան. թևերի վրայ կան սև դծիկներ, բնի կողքերը բաց դեղին են, իսկ ազդերի վրայ սև բծիկներ են երևում: Վահանակը դեղին է և ետևի կողմից կարճ մազեր ունի. որովայնն ևս դեղին, կարճ, և ձուածն՝ արուինը բութ՝ իսկ էգինը սուր, և վերան ունենում է չորս մուգ շերտեր: Գլուխը դեղին է, կիսախորը և կողքերը քիչ ձգուած. շօշափուկներն ևս դեղին են, իսկ բեխերը բոլորովին սև: Կենդանի ժամանակը այս միջատը գեղեցիկ բաց կանաչ գոյն է ունենում, որի համար և նրան կոչում են կանաչակն: Թևերը համարեա թափանցիկ են, ոտները կարճ են և դեղին, բայց արուի առջևի ոտների թաթիկները սև են, իսկ միջտեղը սպիտակաւուն, մինչդեռ էգինը համարեա ամբողջապէս սև է: Նրկարութիւնը $1\frac{1}{2}$ - 2 գծաչափ է:

Հէնց ուղղակի այն ժամանակ, երբ հասկը աշխատում է դուրս գալ իրեն շրջապատող տերևների միջից, երևան է գալիս *հանաչակն* և սկսում իւրաքանչիւր տերևի վրայ մէկ մէկ ձուիկներ դնել: Ենթադրում են, որ իւրաքանչիւր էգ 30-ից աւելի ձուիկ չի կարող դնել: Անձրեւային և ցուրտ եղանակներն արգելում են նրանց ձուաներ դնել: Կարճ ժամանակից՝ ձուաներ դնելուց 10 օր յետոյ՝ դուրս են գալի շատ մանր թրթուրներ, որոնք յետոյ բաւական խոշորանում են: Մատաղ որդը տերևի վրայից իջնում, ծակում է ցօղունի մատաղ ընձիւղը և մանում նրա մէջ ու յետոյ հեռոջեմէ հասնում է շատ խորը, թաղկացած հասկին և սկսում կրծել նրա որոշ մասը, որը, հասկի դուրս գալուն պէս՝ իսկոյն նկատելի է դառնում: Այսպիսով թրթուրը շարունակում է վնասել հացաբոյսերին սկսած վերեւից դէպ յած: Միջատը իր ամբողջ կեանքը անց է

կացնում հասկի մէջ և յունիսի վերջերին կամ յունիսի սկզբներին թրթուրը իր կատարեալ հասակն ստանալով, հէնց ուղղակի ցօղունի մէջ հարսնեակ է դառնում. երբեմն ուսում է նաև ծղօնի ներքին մասը:

Նրբ մի բոյսի դիպել է այս միջատը, այդ բոյսն այլ ևս չի մեծանայ, կսկսի թեքուել, նրա հասկը կամ բոլորովին կդադարի զարգանալուց և կամ կմնայ այդ դրութեամբ, ինչ դրութեամբ որ էր նախ քան միջատի մօտենալը: Հարսնեակը 10-14 օրից յետոյ դուրս է գալիս իր ծածկոցի միջից իբրև թիթեւ և այդ լինում է այն ժամանակ, երբ երևում են աշնանացանի ծիւերը, այնպէս որ օգոստոսի վերջերին կամ սեպտեմբերի սկզբներին *հանաչակը* նորից ձուաներ է դնում աշնանացանի (ցօրենի, հաճարի) մատաղ բոյսերի վրայ, ուղղակի արմատից քիչ վերև գտնուող տերևի պատեանի մէջ և այնտեղ ձմերում, զարնանը հարսնեակ է դառնում իսկ ապրիլ ամսին դուրս է թռչում արդէն իբրև կատարեալ միջատ: Եթէ աշնանացանը դուրս չեկած լինի, միջատը ձուաները դնում է մարգագետնի խոտերի վերայ: Քանի որ թրթուրը բոյսի մէջն է, մատաղ բոյսը պահպանում է իր կանաչ գոյնը, թէպէտ ոչ բոլորովին թաքմ, բայց երբ դուրս թռչի արդէն բոլորովին դարգացած միջատը, բոյսը բոլորովին կչորանայ, կոչնչանայ: Թէպէտ թրթուրների ձմեռնային սերունդը վնասում և ոչնչացնում է իւրաքանչիւր մատաղ բոյսի ծիւր, այնու ամենայնիւ այդ շատ վնասգաւոր չէ, որովհետև ցօրենն և հաճարը սովորաբար մի քանի ծիւեր են արձակում, այդ պատճառով մի մասը վնասուելուց յետոյ, միւս մնացածները կարող են աճել, զարգանալ և շատ հատիկներ տալ: Բայց այս բանին խանգարում է ամառուան սկզբները երևացող ամառնային թրթուրի նոր սերունդի երևան գալը, որ յարձակում է քիչ կանոնաւորուած հացաբոյսերի վրայ և վերջնական հարուածը հասցնում նրանց: Այսպէս ուրեմն աշնանային ցանքերը կրկնակի յարձակմանց է ենթակայ լինում, մինչդեռ դարնացանը վնասվում է միայն մի սերունդի յարձակմանքից:

Ցօղունի սատրին մասը թրթուրի պատ-

ճառած մշտական գրգիռից ուռչում է և ագեղանում: Ամբողջ աշնան և ձմրան ընթացքում թրթուրը մեծաւ մասամբ կանաչ է մնում, բայց դարունն սկսուելուն պէս կարմրում է, ապա դեղնում և եթէ այդ ժամանակ վնասուած հացարոյսերի ակզ չհասնեն նրանց երկրորդական մասաւ ընծիւղները, կմեանի քաղցածութիւնից: Այսպիսով ուրեմն երկրորդական ընծիւղների ուշ հասունանալը մասամբ դարմանում է այս թրթուրի պատճառած վնասը:

Կանաչակի միւս տեսակները սրանք են. ա) Յատկապէս հաճաքէ ճանճ (Chlorops strigula), ապրում է երկրի մօտ հաճարի ցօղունի վրայ, որի պատճառով և ցօղունը յաճախ ջարդւում է, բ) ցաբէի ճանճ (Chlorops lineata), որ երկու անգամ փոքր է առաջինից, ապրում է հացարոյսերի ցօղունների ստորին մասերում, երբեմն բարձրանում է նաեւ մինչև նրա կէս բարձրութիւնը: գ) Աշնանացանի ճանճ (chlorops frit) որ նոյնպէս երկու անգամ փոքր է նախընթացից, վնասում է մանաւանդ գարու և հաճարի դաշտերին: Ամբողջ ամառուայ ընթացքում երկու սերունդ է տալիս, որոնցից երկրորդը ձմերում է աշնանացանքերի վրայ յաճախ ձուանների ձեով: Թրթուրներն ուտում են փափուկ, դեռ չպնդացած հացահատիկներ, սրանք զլանաձև են լինում, առջևից նեղ և սպիտակ է, մարմնի իւրաքանչիւր օղակի առջևի մասի վրայ կան լայնութեամբ ձգուած մանրիկ կէտեր: Երկարութեամբ 3--3½ դժաշտի է: Հարսնեակը շէկ — դեղին գոյն ունի և ետևից ոչ մի աւելորդութիւններ չունի:

Նատերը վկայում են, որ այս միջատը մեծ բազմութեամբ երևան է դալիս այն ժամանակ, երբ ամառը չորային է լինում, բայց աւելի հմուտ անձինք վկայում են, որ կանաչակի վնասած հացարոյսերի դրութիւնը աւելի վտանգաւոր կլինի, եթէ վրայ հասնեն երկարատե զով և անձրեային եղանակներ՝ այդպիսի եղանակների շնորհիւ հացարոյսերը քանդաղ կերպով կհասունանան, ուստի և թրթուրը աւելի երկար ժամանակ միջոց կունենայ գանելու իրեն համար կարեւոր քիբոյշ և հիւլմալի պաշար, որի պատճառով և նրա

դարդացումը, աճումը աւելի յաջող ընթացք կունենայ: Բնդհակառակը, երբ եղանակը տաք է և խոնաւութիւնը բաւարար, հետևապէս և երբ հացարոյսը աճելու համար յաջող պայմանների մէջ է գտնուում, նա իր զօրեղ աճման շնորհիւ կարող կլինի դիմանալ միջատների յարձակմունքներին և շուտով իր հասակն առնել, որից յետոյ կսկսուի բոյսի համարեա ամենավտանգաւոր շրջանը, որովհետև յիշեալ միջատները կարող են ընդունել միմիայն քնքոյշ կերակուր մասաւ բոյսերից, ուստի և մեծացած հասունացած բոյսերը չեն կարող իրեն կերակուր ծառայել:

Մեծ է այս միջատների հացքած վնասը. եղել է ժամանակ, որ մի քանի միլիոն բուրլու է հասել: Յիշենք այս միջատների դէմ կուուելու ամենանպատակաւարմար միջոցները:

Ա. Որքան հնարաւոր է, պէտք է աշխատել աշնանացանքը յետաձգել մինչև սեպտեմբերի վերջերը, որովհետև մինչև այն ժամանակ այս վնասակար միջատների մեծամասնութիւնը վերջացնում է ձուեր դնելը և մեռնում է:

Բ. Վարակուած աշնանացանի կամ դարնանացանի կողքին պէտք է ցանել մի նեղ շերտ հողի վրայ հաճար և երբ միջատը նրանց վրայ ձուեր դրեց, խնդն խտոր վաւելի, որից յետոյ հարկաւոր է սովորական կարգով ամբողջ արաւ մշակել, որպէս զի նպատած չլինենք սոցա տարածմանը, երբ վարակումը սաստիկ է, հարեան արտերի մէջ չպէտք է հացահատիկներ ցանել:

Գ. Այս միջատներից վնասուած դարնանացանի հացարոյսերը պէտք է վերին կապի տակից կտրել և այդ կտրած մասը այրել: Կարնանացանի մէջ այս միջատի ներկայութիւնը իմացուում է նրանով, որ հատկերը դուրս չեն դալիտ պատեաններից և մնում են ծածկուած: Աւելի կարեւոր է կտրտակ արտերի եզրերի հացարոյսերի վերևի մասերը, որովհետև սովորաբար արտի այդ մասերն աւելի են վնասուած լինում այս միջատներից:

Ինչպէս վերեն ասացինք, վնասուած աշնանացանքերի ակզ դարնանային ծիլերի ուշ երևալը խիստ օգտակար կարող է լինել, ու

րովհետեւ այս միջատի որդը քաղցած մնալով՝ կարող է աւելի շուտ ոչնչանալ:

Գ. Կռուելու իբրեւ մի միջոց ևս կարելի է խորհուրդ տալ աշնանացանքերը յարդով ծածկել: Այն ժամանակ տաքութեան աստիճանը բարձրանալով, թրթուրներն աւելի վաղ կը դարձնեն իրենց ձմեռային քնից և 3—4 օրուայ ընթացքում՝ ուտելու բան չգտնելով՝ նախքան աշնանացանքի երեւոյլ կկոտորուեն:

Ե. Դաշաերի և սպարակների բերքերը կանաչակից և այլ ուրիշ փնտափար միջատներից պաշտպանելու համար ամենապարտաւոր միջոցն է կպրանաւթը: Հարկաւոր է 100 մաս ջրի հետ 1 մաս կպրանաւթ խառնել և սրսկել փնտափար միջատներ դանուած անդերում: Կպրանաւթի հոտից և զօրութիւնից կատալեն բոլոր միջատները և այն տուէնկերը, որոնք ցամքելու մօտ էին, նորից կկենդանանան և կսկսեն աճիլ:

Զ. Շատ վտրձեր ցոյց են տուել, որ դաշտի զրոււթիւնը, միճակը, նրա կանոնաւոր մշակութիւնը և այլ այսպիսի պայմաններ միջատների դէմ կռուելու գործում մեծ դեր են խաղում: Նկատուած է նաեւ, որ խոնավ արտերում կանաչակը աւելի առատ կերպով երևան կդառնայ, այդ պատճառով այդպիսի դէպքերում՝ չպէտք է ցորեն ցանել և կամ պէտք է աշխատել այդպիսի դաշտերի խոնավութիւնը վերացնել: Նոյնպէս անհրաժեշտ է հողը խորը վարել և թաքում աղբ չգործածել, որովհետեւ նկատուած է, որ այդպիսի պայմաններում աւելի յաջող կաճեն միջատները: Շատերը խորհուրդ են տալիս աշնանացանը հրնար եղածին չափ վաղ կատարել, որպէս զի բոյսը դարձանը իր զօրեղ հասակով կարողանայ թրթուրի յարձակմանը դիմանալ: Ընդհակառակը մի քանի այլ գրողներ խորհուրդ են տալիս ուշ սկսել ցանքը, որովհետեւ միջատը վաղ կատարած ցանքի վրայ աւելի մեծ քանակութեամբ ձուաներ է դնում: Քէպէտ այս վերջին նկատողութիւնը իրաւացի է, այնուամենայնիւ աշնանը ուշ կատարած ցանքը, դարձանը քիչ զարգացած լինելով, սաստիկ ենթակայ կլինի այս միջատի յարձակմանը: Ընդհակառակը և գիտար թէ կարողանայ դիմադրել

ամառնային թրթուրների յարձակմանը ներքին:

Հացահատիկների որդ (Зерновой червь).— Արա թիթեւը յունիսի վերջերին և յուլիսի սկզբներին երեկոներն ու գիշերները թռչում է այս և այն կողմ և դնում իր ձուաները հաճարի և երբեմն ուրիշ հացաբոյսերի ցօլնուկների և ցօղունների ստորին մասերի վրայ, այնտեղ ուր ձուն է դրուած լինում, թիթեւը թողնում է մի փոքրիկ խարտեաշ ցօղանման մի կաթիլ, որ յետոյ զօրանալով, մնում է միայն հաղիւ նկատելի մի բիծ: Մէկ և կէս շաբաթից յետոյ՝ ձուերից դուրս են գալիս որդեր, որոնք մէջքի երկարութեան վրայ ունենում են երեք մուշ բծեր: Յերեկը որդը պահուած է լինում ասածին երեք կամ չորս տերեւների հանդոյցներում, որովհետեւ վախենում է լոյսից: Նզըրի վրայ որդը հիւստում է իր խողովականման ոստայնը, որի մէջ միշտ լինում են մէկ կամ երկու որդ:

Գիշեր ժամանակ որդերը դուրս են գալիս այդ խողովականման պատեանից, բարձրանում են ցօղունի վրայով հասկերի վրայ և կտրտում հատիկները: Այսպէս նրանք շարունակում են ապրել մինչև հոնձքը: Նրբ հացաբոյսերը քաղում են, բոյսի ամենատարբեր մասի վրայ եղած որդերը մնում են արտի մէջ, իսկ վերեւի մասերինը ընկնելով խուրձերի մէջ, այնտեղ շարունակում են կրծտել հատիկները: Եթէ հացաբոյսերի քաղած խուրձերը, զէզերը երկար մնան դաշտում ընկած, խողանի մէջ մնացած որդերը գիշերները կարող են քաշուել կրկին նրանց վրայ: Խուրձերը հաճախ մանրացնելով և երկուէլ երբեք որդերը չեն ջոկնուել հատիկների միջից, հատիկների հետ միասին կընկնեն շտամարանների մէջ, որտեղ և կշարունակեն փչացնել հատիկները: Մեքենայով մանրացնելը համարեա որդերի կիսից աւելին ոչնչացնում է: Այս որդը շատ ազատ է և դիմացկուն. թիթեւ ցրտերից չի վախենում: Հացահատիկները չորացնելիս նոյնպէս անփնտ և մնում: Հեռեւալ տարուայ դարձանը նրանք հեռանում են և մանում գետնի խորքը, այնտեղ հարսնեակ դառնում և յունիսի վերջերին հարսնեակներից դուրս

են թուշում թիթեռների որոնք մինչև յու-
լիսի կեսը նորից հաճարի տերեւների և ցո-
ղունի վրայ ձուաններ են դնում:

Այս փնտաւար միջատի առաջն առնե-
լու համար, խորհուրդ ենք տալիս դործ դնել
հետեւեալ միջոցները.

Ա. Հացաբոյսերը չպէտք է առկիցը քաղել:
Աշխատել պէտք է որքան կարելի է, վաղ կա-
տարել հունձը: Քաղածը բոլորը արտում մի տեղ
պէտք է հաւաքել և շուրջը առու փորել: Այս-
պիսով որդերի կիսից աւելին կմնայ խողանի մէջ
և երբեք չեն կարողանայ անցկենալ առուից:

Բ. Հետեւեալ տարուայ մայիսի կեսին
պէտք է խողանը խորը վարել. այն ժամանակ
հարսնեակներից դուրս եկող թիթեռները չկա-
րողանալով դուրս գալ հողից, կոչնչանան, և
այլևս նոր ձու դնող չի լինի:

Գ. Դաշտից բերած հացաբոյսերը պէտք
է մի տեղ լաւ թափ տալ. թափուած որդերը
կամ իւկոյն ոչնչացնել և կամ կերակրել նը-
րանցով խողերին և թուշուններին: Եթէ կալն
արտին շատ մօտ է, լաւ կլինի նրա շուրջն
ևս փոս փորել:

Դ. Արպէս զի որդը հատիկներից բաժա-
նուի, պէտք է հատիկները դուրսդով պտտել:

Գարնանացանի որդ (Яровой червь).— Սա
փնտաւար է գարնանացանի հաճարին, վար-
տակին, գարուն և այլ հացաբոյսերին: Այս
որդի թիթեռը յայտնի է գարնանացանի թի-
թեռ (яровая совка—Hidkoecia nictitans l.)
անուամբ. սրա գլուխը տափակ է լինում,
կարծես ջնջխուած, ճակատը հարթ է, առ-
փակ. շոշափուկների մի մասը ծածկուած է
նոսր մաղերով: Աչքերը մերկ են. կուրծքը
ծածկուած է հարթ մաղերով, որի վերեւի
մասը լայն — քստանկիւնաձեւ է և վերջանում է
բուլթանկիւն ուսերով: Առաջին թևերը լայն
եռանկիւնաձեւ են, սուր վերջաւորութիւն
ունեն, և լինում են զանազանագոյն՝ երբեմն
դեղնագորշագոյն կամ գորշ-ձիթագոյն, երբեմն
էլ ժանկագոյն կարմիր-շականակագոյն: Արանց
վրայ լինում են մուլթ, ալիքաւոր շերտեր:
Միւս գոյգ թևերը խարտեաշ կամ գորշ մոխ-
րագոյն են և իրենց վրայ ունեն հաղիւ նկա-
տելի ալիքանման գծեր: Երկարութեամբ 6—7,

իսկ լայնութիւնը, երբ թևերը բաց են անում
12—15 գծաչափ է: Միւս գոյգ թևերը կարճ
և լայն են առաջիններից: Առաջին ոտների
սրունքները խթաններ չունին և որովայնը ու-
ռուցիկ է: Այս թիթեռի որդը, որ գարնա-
նացանի որդ (яровая червь) է կոչուում, եր-
կարութեամբ մէկ մասնաշաղկի է հաւասար,
երբեմն և աւելի: Դուրսը շեկագեղին է և
ծածկուած նոսր մաղերով: Դիւի մէջ տեղով
լայնութեամբ անցնում է մի գիծ, որ ներքեւում
երկձիղի էրաժանուում: Մարմինը փոքր ինչ գորշ
դոյն ունի և մէջքի վրայ լայնութեամբ անց են
կենում վեց մուլթ մանիշակագոյն շերտեր,
որոնք մատաղ թիթեռների վրայ աւելի ար-
տայայտիչ և գունաւոր են լինում, քան չա-
փահասներին: Վերջիններիս վրայ հաղիւ
նկատելի է դառնում: Մէջքի մակերևոյթի
իւրաքանչիւր օղակի վրայ գտնուում են չորս—
չորս հատ բծեր, որոնցից կան նաեւ մարմնի
կողքերում: Ծոծրակի վահանակն կիսալուսնաձեւ
է, որի ուռուցիկ մասը ետ է ուղղուած: Վա-
հանակի առաջին կողմի մի մուլթ գծի վրայ
կան չորս խոշոր բծեր, ունեն 16 ոտներ:

Հարսնեակը փայլուն գորշ — կարմիր գոյն
ունի և ետին կողմում երկու խթաններ.
հարսնեակի երկարութիւնը մինչև $\frac{3}{4}$ մաս-
նաչափ է:

Գարնանը ապրիլի վերջերին երեկո-
ները և գիշերները թիթեռը թուշում է
այս և այն կողմ և դնում իր ձուանները մի-
ջակների, ճանապարհների կամ մշակած դաշ-
տերի վրայ բուսած խոտերի մատաղ ծիլերի
(ամենից շատ սէղերի) վրայ: Մայիսի կեսերին
մօտ 1—1 $\frac{1}{2}$ շաբաթից յետոյ ձուաններից
դուրս են գալիս թիթեռներ, որոնց աւելի
ներգործութիւնը նկատելի է դառնում աւե-
լի նոյն ամսի վերջերին: Յերեկը գարնանացա-
նի որդերը լոյսից վախենալով, մնում են հո-
ղի մէջ և սկսում են կրծել գարնանացանի
հացաբոյսերի և խոտերի ցողունների ստորերկ-
րեայ մասերը: Երբ գիշերները դուրս են գալիս
հողի տակից, սկսում են կրծել տերեւները,
առանց դիպչելու արմատներին: Մի բոյսի ցողու-
նը փչացնելուց յետոյ, անցնում են միւս բոյսին:
Փչացած ցողունները սկսում են դեղնել, չո-
րանալ և եթէ կամացուկ քաշենք այդ դեղ-

նաճ ցօղունից, խաղոյն պօկ կզայ արմատից: Թրթուրները սիրում են առանձին ապրել և երբէք մի և նոյն բոյսի վրայ կամ մօտ՝ չէք գտնի մի քանիսը զրանցից: Գարնանացանի որդին գտնելու համար ամենից յարմար է ուշադրութիւն դարձնել ոչ արդէն փչացած, այլ այդպիսիներին հարեան դեռ առողջ թարմ և կամ նոր չորացող բոյսերի մօտ: Այդ դեղնած և արդէն մեռած բոյսերը սովորաբար ամենաթոյլ շարժումից անգամ պօկ կզան, որովհետև ցօղունի արմատին կպած մասը վնասուած է, ուստի և հեշտութեամբ է բաժանուում արմատից: Եթէ գարնանացանի արտերում արդէն դուրս են եկել բաղմաթիւ որդեր, դաշտը կսկսի մերկանալ, ցանած բոյսերը կչորանան և յետոյ նրանց տեղ դուրս կզան անպէտք խոտեր: Երբ եղանակը լաւ լինի խոտերի հետ միասին արմատներից կրարձրանան գարնանացանի նոր ծիլեր, որոնք սովորաբար լինում են թոյլ, ցած և համարեա երբէք հատիկներ չեն տալիս: Յունիսի վերջերին և կամ՝ յուլիսի սկզբներին գարնանացանի այս որդը երկրի ոչ շատ խորը (1—2 վերջոկ) արմատների մօտ հարսնեակ է դառնում: Յունիսի մէջ նրանցից դուրս են դալիս թիթեռներ, որոնք նոյն ամսի վերջերին գիշերները այս և այն կողմ թռչելով մարգագետինների յարմար տեղերում կամ արտերի միջակներում ճանապարհների վրայ՝ սկսում է իւրաքանչիւրը մինչև 200 ձու դնել: Այդ ձուաններից 8—10 օրուայ մէջ դուրս են գալիս թրթուրներ: Թէ ինչով է կերակրւում գարնանացանի թրթուրների այս երկրորդ սերունդը, դժուար է ասել: Այսքանը միայն յայտնի է, որ ձմերում են գետնի տակ և հետեւալ տարուայ գարնան սկզբներին հարսնեակ են դառնում իսկ ապրիլի վերջերին նրանցից դուրս են թռչում թիթեռներ, որոնք նորից ձուեր են դնում գարնանացանի դաշտերում:

Գարնանացանի այս թրթուրների գէմ կարելի է խորհուրդ տալ գործադրել հետեւեալ միջոցները:

Ա. Պէտք է աշխատել այնպէս անել, որ գարնանացանի որդերի մէջ մինչև ցանքի սկսելը զանազան անպէտք խոտեր չբուսնեն: Գարունն սկսուելուն պէս հարկաւոր է խաղոյն

վարել և քիչ ժամանակից յետոյ տափանել:

Բ. Անհրաժեշտ է ոչնչացնել միջակների և ճանապարհների վրայ բուսած խոտերը:

Գ. Եթէ այս միջոցները մինչև ցանք տեղի չեն ունեցել և որդը սկսել է երևալ, այն ժամանակ պէտք է վնասուած տեղերի շուրջը փոսեր փորել, ինչպէս այդ անում են աշնանացանի և հացահատիկի որդերի առաջնաւնելու համար:

Դ. Եթէ որդը տարածուել է արդէն ամբողջ դաշտի երեսին, անհրաժեշտ է նորից վարել և սև ցորեն (ձիակորեկ) ցանել, որդը ոչինչ չգտնելով, քաղցից կմեռնի և կամ այրել, որով կոչնչանան նաև շատ ուրիշ վնասարար միջատներ:

Աշնանացանի որդը (Озимый червь, *Agrotus segetum*) տարածուել է ամբողջ Եւրոպայում, նաև Ասիայում, Աֆրիկայում և Հիւսիսային Ամերիկայում մինչև 64° հիւսիս, իսկ դէպի հարաւ մինչև հարաւային Աֆրիկա և Յէյլոն, ուր աւելի վնասում է սուրճի տնկարաններին: Հիւսիսային երկրներում առաւելապէս յարձակուում է հաճարի ցանքերի վրայ: Այս որդը փետուրեայ դրչի հաստութիւն է ունենում, երկարութեամբ մի մատնաչափ և աւելի, լինում է մերկ, մոխրագոյն, երբեմն քիչ կանաչաւուն և գլուխը շէկորակ: Մէջքի վրայ երկարութեամբ ձգուած են լինում սև բծերով երկու բաց շերտեր, իւրաքանչիւր օղակի կողքերում ևս մութ բծեր կան: Որովայնի մէջ տեղը 4 զոյգ բութ, իսկ գլխի մօտ 3 զոյգ սուր ոտիկներ կան: Այս որդը ցերեկը մնում է հողի մէջ և որպէս զի նրան գտնենք, պէտք է վնասուած արտերը մի վերջոկ խորութեամբ փորենք: Յերեկները նա երբէք հացաբոյսերին վնաս չի տալիս, իսկ գիշերները դուրս սողալով այնտեղից, սկսում է ուտել մատաղ բոյսերը մինչև արմատը, և այդպիսով զրկում բոյսին աճելուց: Մինչև անգամ աշնանը, երբ սկսուում են ցրտերը, նրանք դուրս են գալիս կերակուր գտնելու:

Աշնանացանի որդը գիշերային թիթեռներից մէկի (Озимая совка—*Agrotus segetum*) թրթուրն է, միջակ մեծութեամբ է և ունի խողանաձև բողկուկներ: Առաջին զոյգ թւերը սև թեփերով ծածկուած են, որոնց վրայ

դժակերպ սև նկարներ են լինում իսկ ետեւի թւերը՝ դորշագոյն սպիտակ են՝ էպինն աւելի մութ է լինում։ Այս ընդհանրապէս մութ կինումնի, և կամ բոլորովին սև գոյն է ունենում։ սովորաբար ցերեկը չի երևում որովհետեւ չի սիրում արեւի լոյս և մինչև մութն ընկնելը նստում է խոտերի տերեւների և հողի կոշտերի ստուերների տակ։

Այս թիթեռը սկսում է երևալ սովորաբար մայիս ամսին, երբեմն նաև յունիսին և շուտով սկսում է դնել արտերի միջակների մէջ բուսած խոտերի և զանազան հացաբոյսերի վրայ իր դեղնա-կանաչ ձուերը թռնով մինչև 500։ Թիթեռը բուսականութեամբ հարուստ տեղ է ընտրում իր ձուերը դնելու, որպէս զի նրանցից դուրս եկած թրթուրները կարողանան հենց իսկոյն միևնոյն տեղում սնունդի առատ պաշար և փափուկ հող դնել։ Չնայելով որ մարգագետիններում և արօտաանդիներում խոտն աւելի առատ է, այնուամենայնիւ թիթեռն իր ձուերն այդպիսի տեղերում չի դնում, որովհետեւ հողը թրթուրների համար կոշտ և ցուրտ է լինում։ Երկու շաբաթից յետոյ ձուերից դուրս են գալիս թրթուրներ, որոնք 4—5 օր մնում են հողի երեսին և անմիջապէս սկսում ուտել զանազան խոտերի, հաճարի, ծխախոտի տերեւներ և դեանախնձոր և առհասարակ ինչ որ պատահում է, թէպէտ երբեք չեն զիջում՝ գարու և վարսակի։ Մօտաւորապէս երկու ամսից յետոյ նրանք մի վերջի երկայնութիւն են ունենում և հասա փետուրէ զրջի հաստութիւն։ Վերջերը թրթուրները սկսում են կրծել բոյսերի պարանոցը և ուտել ցողունի ինչպէս ստորերկրեայ, այնպէս և վերերկրեայ մասերը։ Յունիս ամսում աշնանացանի այս որդը հարսնեակ է դառնում հողի մէջ և կարճ ժամանակուայ ընթացքում վերջնականապէս դառնում է թիթեռ և անմիջապէս սկսում ձուեր դնել։

Այս թիթեռի երկրորդ անգամուայ դրած ձուերից դուրս եկած որդերը փնտսում են ընդհանրապէս աշնանացանքերին օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներում, երբեմն, եթէ օրերը տաք են լինում, հոկտեմբերին ևս սկսում են կրծել բոյսերի մօտադ ծիւրերը, իսկ հարաւ տ-

յին երկրներում այդ շարունակուում է մինչև նոյեմբերի վերջերը։ Վերահաս ցրտերի պատճառով որդերը մնում են հողի 1½ վերջի խորութեան մէջ և այնտեղ ձմերուկ հարսնեակ դառնում իսկ դարձանը վարժնելով, նորից բարձրանում են մատաղ ցանքերի վրայ և սկսում կրծել ու ոչնչացնել աշնանը պակաս թողածները։ Ձմերած որդերը մայիսին թիթեռ են դառնում և նորից սկսում են ձուեր դնել։ Այսպիսով բազմանալով վերոյիշեալ ընթացքը նորից կրկնուում է։ Ուրեմն ամբողջ ամառուայ ընթացքում երկու սերունդ է առաջ գալիս, առաջինը (մայիսեան) փնտսում է ճակնդեղի (ռալ), դեանախնձորի, ծխախոտի, վուշի և զանազան բանջարանցի բոյսերին, մանաւանդ կաղամբին, երկրորդ սերունդը (յուլիսեան) ոչնչացնում է աշնանացանի մանաւանդ հաճարի, ծխախոտի (սև ցորեն) հացաբոյսերը։ Այս որդը յարձակուում է նաև կանեփի, արեածաղկի և բանջարանցի բոյսերի վրայ։

Այս միջառի թրթուրները միանգամից շատ մեծ քանակութեամբ երևան են գալիս և նրանց պատճառած փնտսը, մանաւանդ հիւսիսային երկրների համար, շատ մեծ է, ուղիղ այնպէս, ինչպէս հարաւային երկրների համար մորեխը, հացի բզկը։ Վնասը միանգամից մեծ տարածութիւն է բռնում։

Յիշեալ միջառի կեանքի նկարագրութիւնից պարզ երևում է, թէ ինչպէս պէտք է կուռել նրա հետ և թէ ինչ միջոցներով կարելի է նախազգուշանալ նրանից։

Ա. Անհրաժեշտ է աշնանացանի արաք նրա երևալուց մի երկու շաբաթ առաջ մշակել և սպա ուշադրութեամբ հետեւել, որ եթէ այդ մշակուած արաքի մէջ աւելորդ խոտեր երևացին, իսկոյն և եթէ պէտք ունենան, որպէս զի երկրորդ սերունդի թիթեռը հնարաւորութիւն չունենայ նրանց վրայ ձուեր դնելու։

Բ. Անպէտք խոտեր երևալուն պէս խկոյն պէտք է տափանել արաք և այն ժամանակ ձուեր դնելու յարմարաւոր տեղի բացակայութեան պատճառով, աշնանացանը ապատ կլինի որդերից։

Գ. Բայց եթէ հողատէրը յարմար դէպքը ձեռքից բաց թողնի, անզգոյշ դանուի և

աշխատանքների այս որդը տեղափոխելով բոյսերի վրայ սկսե իր աւերիչ գործը: այն ժամանակ անհրաժեշտ է ձեռք առնել հետեւեալ միջոցները: Հարկաւոր է արտի մերկացած տեղերը $\frac{1}{2}$ արշին խորութեամբ և $\frac{1}{4}$ արշ. լայնութեամբ աշխատանքների չմատուած մասերին ուղղահայեաց և վնասած մասի վերաբերմամբ զտնվայր կտրուածքներ բանալ: Այդ փոսերի մէջ կհաւաքուեն որդերը գիշերները, ուստի և ամէն գիշեր պէտք է նայել դրանց մէջ և սատակեցնել, որպիսի դի չանցնեն միւս կողմերը: Գնատելու դեռ առողջ մնացած բոյսերը: Արդի վնասած տեղերը աւելի լաւ է կտրատել գութանի արած ցանցաձև ակօսներով, 3—4 սաժեն միմեանցից հեռու և երկու ակօսների կտրած տեղում մի փոս փորել, ուր որդերը գիշերները ձանապարհորդելիս կընկնեն այդ պատրաստուած փոսերից մէկի մէջ:

Առաւօտեան վաղ և կամ ինչպէս ասացինք գիշերները պէտք է նայել այդ փոսերի մէջ և ոչնչացնել այնտեղ հաւաքուած որդերը:

Գ. Շատ վարակուած արտերի մէջ մի քանի տեղ հարկաւոր է առոյտի կամ կաղամբի տերեւներից կոյտեր կազմել և լաւ թրջել Փարիզեան կանաչի լուծուածքով: այդ կոյտերի վրայ կսկսեն հաւաքուել ահագին բազմութեամբ թրթուրներ, և կթուռնաւորուեն:

Ե. Յանքի համար որոշած հատիկները նախօրոք պէտք է թրջել պղնձի արջասպի լուծուածքի մէջ մօտ 12 ժամ, ապա չորացնել և սրսկել կրաջուր և միայն չորացնելուց յետոյ ցանել: Ատում են, որ այդ թուռնաւորուած սերմի մատաղ բոյսերի վրայ թրթուրները սովորաբար չեն արձակուում:

Զ. Թրթուրներ հաւաքելը ամենախելացի միջոցն է այս կործանման առաջն առնելու և այդ պէտք է կատարել գիշերը, լապտերի լոյսով, երբ սովորաբար նրանք դուրս են գալիս իրենց պատասպարուած տեղերից և ակտում ուսել աշխատանքները:

Է. Պէտք է աշխատել ցանքը ուշ կատարել, որպէս զի թիթեւը նոր դուրս եկած ծիւլերի վրայ ձուեր չյնէ, որ սովորաբար տեղի է ունենում օգոստոսի սկզբներին: Թէպէտ

կան այնպիսիները, որ հակառակ են ուշ ցանելուն:

Ը. Այս միջառն երեւոյող տեղերում լաւ կլինի մի առ ժամանակ վերջացնել աշխատային ցանքերը և բաւականանալ զարնանային ցանքերով, որովհետեւ ինչպէս նկատուած է, վերջիններս այնպէս չեն վնասուում աշխատանքների որդերից, ինչպէս աշխատանքները:

Այսպիսի հանգամանքներում մարդկանց օգնութեան են հասնում նաեւ թուռնները, որոնք սիրով յաճախում են այս կերպ մշակած դաշտերն իրենց համար կերակուր դրանելու: Ոգտակար է նաեւ գութանի ակօսների մէջ միջիւններ լցնել, որոնք կսկսեն ոչնչացնել այդ վնասակար որդերին:

Աշնան վերջերում որդի կերած հաճառի արտերը պէտք է վարել, որից և դարձնած ու լոյս աշխարհ դուրս եկած որդերը ձմրան ցրտերի պատճառով կոչնչանան: Գարնանը ձիւնը վերանայուց և դաշտերը բաւականաչափ չորանայուց յետոյ հարկաւոր է խնամքով ապիսկել վնասուած հողերը: Առամենաւոր ստիանը դուրս է բերում դեռնի տակից շատ որդեր, որոնք ցրտերի պատճառով անշարժ ընկած մնալով հողի երեսին, թուռններին կերակուր են դառնում:

Թէպէտ շատերն են ասում, թէ աշխատանքների որդը ամէն տեսակ բոյսի չի մօտենում, հացարոյսերից շատ քիչ անգամ է դիպչում վարսակին, գարուն, երբեք չի յարձակուում ցորենի վրայ, բայց այս սխալ է, որովհետեւ թէ Գերմանիայում և թէ Ռուսաստանի հարաւային նահանգներում նկատուած է, որ աշխատանքան ցորենն ևս հաճառի նման ենթակայ է աշխատանքների որդի յարձակմունքներին: Այսպիսով ուրեմն առանձնապէս ուշք պէտք է դարձնել հաճառի և ցորենի բոյսերի վրայ, որոնց ամենաստիպելի թշնամին է այս միջատը:

(Կը շարունակուի)

Գ. Գ.

ԱՆԳՂԻԱԿԱՆ ՄԻՋԻՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԲՆՈՐՈՇ
ԳԾԵՐԸ *

Յայտնի է, թէ ինչ ազդեցութեամբ, սակայն դարուս մինչև վերջին կէսերը, ուսման ծրագիրը շատ սահմանափակ էր, միակողմանի և տարօրինակ: Անգղիական նոյն իսկ օրինակելի դպրոցներում՝ միակ դասաւանդութեան առարկան հին լեզուներին ուսուցումն էր: Մայրենի լեզու, աշխարհագրութիւն, համարողութիւն, մինչև իսկ ուղղագրութիւն անտես էին արուած: «18—19 տարեկան ուսանողներ 10 տարի շարունակ նստարանի տախտակը մաշելուց յետոյ, մի տող անգամ՝ ուղիղ գրել չէին կարողանում» (Ֆարրար):

Այսպիսի հանգամանքում՝ ըստ երևութիւն անգղիական դպրոցները միայն թերութենք և տգէտներ պիտի պարզուէին հասարակութեան, սակայն ամէն բանում ինքն իրեն օգնող անգղիացին այստեղ էլ իւր թերին գիտացել է լրացնել և ուղղել: Անգղիական դպրոցը իւր ծրագրի թերին ամբողջացնում է շնչելով սէր դէպի ուսումն և ինքնակրթութիւն, որին քիչ չի նպաստում պետական, հասարակական և ընտանեկան կեանքը: Այսօր արդէն անգղիական դպրոցները շատ առաջ են գնացել և այն էլ ոչ թէ միւս ազգերի դպրոցներից ծրագիր առնելով և բռնի պատուաստելով, այլ մի կողմից ինքնապատշաճ պահանջների համաձայն փոփոխելով և միւս կողմից էլ ինքնապատշաճ շաքարաւորութեամբ անհատականութիւն: Այս էլ պիտի ասենք, որ դեռ անգղիական դպրոցը իւր վերջնական կատարելութեան հասցրած ծրագիրը չունի, այլ փորձերի շրջանումն է. այստեղից և ոչ մի աշխարհ այնքան զանազան տիպարների դպրոցներ չունի որքան անգղիայում կարելի է տեսնել: Ահա՛ Ռոյսի դպրոցից, որ շատ քիչ բանով է տարբերվում հին ձևի ուսումնարաններից մինչև ամենանոր տեսակինը՝ Լոնդոնի համալսարանական Կոլլէճը, բազմաթիւ աստիճանաւորութիւններ կան իրենց բազմակերպ ծրագիրներով: Ռոյսի

դպրոցը հետևող է հին դասական ուղղութեան, գլխաւոր և բոլոր ուսանողների համար պարտաւորիչ առարկան դասական լեզուներն են պատմութեան, աշխարհագրութեան շատ սահմանափակ դասընթաց ունի, անգղիական լեզուն ու գրականութիւնը համառօտ են անցնում, գրաւոր աշխատանքները աննշան տեղ են բռնում, եթէ սրա վերայ էլ աւելացնենք ծեծը (բողիկ), այն ժամանակ լրացած կլինի Ռոյսի հոգաւոր դպրոցի նկարագիրը:

Անգղիական միւս նշանաւոր միջնակարգ դպրոցները, որոնք կոչւում են հասարակական, նոյնպէս դասական ուղղութիւն ունեն, նրանցում մեծ յարգի են դասական լեզուները, սակայն նրանք արդէն մի քայլ դէպի առաջ են Ռոյսի դպրոցից, նոցա ծրագիրը երկու բաժանմունք ունի, դասական և բնական, և աշակերտին է թողնուած ծրագրի այս կամ այն բաժանմունքի ընտրութիւնը: Յիշեալ երկու կարգի դպրոցներից տարբեր են «քերականական» կոչուած դպրոցները, ուր աշակերտները շատ վաղ բաժանւում են խմբերի՝ նայած իրենց ընդունակութեան և նպատակներին: Այս դպրոցների ծրագիրը շատ ընդարձակ է և զանազանակերպ, սակայն գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձրած է համարողական և բնական գիտութեանց վերայ: «Քերական դպրոցների մի տեսակն էլ իր ծրագրով յարմարացրած է պետական այլ և այլ պաշտօնների համար, զինուորական, ծովային, բժշկական իրաւաբանական ևն. ևն: Որից կարելի է մակարեւելի թէ սրբանց զանազան և բազմակերպ պիտի լինի նրանց ծրագիրը, կան «քեր. դպրոցներ, ուր գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձրած է նոր լեզուների՝ անգղիական, ֆրանսիական, գերմանական, այլ և բնագիտութեան և համարողութեան վերայ: Ասկայն սրանով չվերջացան «քեր. դպրոցների տեսակները, Լոնդոնի դպրոցները, որ ամէն տեղի և ամէն կարգի կրթական հիմնարկութեանց մի անկարգ խառնուրդ է կազմում:

Առաջին հայեացքով այս «խառնուրդ» անհոգութեան կամ լուս և ուստարբերութեան հետեանք կարելի է համարել, սակայն այդ սխալ է: Անգղիական ազգը ինչպէս զարեւր ընթացքում իւր յատուկ կենցաղաւարութիւնը, պետական

* Արարատ յուլիս եր. 295:

կարգերը, եկեղեցին ու գրականութիւնն է ըստեղծել անկախ դրսի ազդեցութիւնից, այդպէս էլ այսօր նա հետզհետէ կազմակերպում է իւր ղարդի ծրագիրը, յատուկ ազգային պահանջների համեմատ: Անգղիական ազգը անհասարակ ասպարոհ է ինքնուրույն և ինքնաբերական սկզբունքների ներկայացուցիչն է և պաշտպանը, ահա այդ ձգտումը երևում է և արդի դպրոցական ծրագրի մէջ, ձգտում են ծրագիրը յարմարցնել անհատի ընդունակութեան, հակումներին և ապագայ գործունէութեան: Այս կողմից Լոնդոնի համալսարանական Կոլլէճը ամենից աւելի որոշ ձգտում է յիշեալ նպատակին, նա իւր ծրագրով եզական երևոյթ է դպրոցական կեանքի մէջ, յիշեալ ուսումնարանում աւանդում են անգղիերէն, լատիներէն, յունարէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, լոկ պատմութիւն, անգղիայի պատմութիւնը, բնական և քաղաքական աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն, գրագրութիւն, հաշուապահութիւն, համարողական գիտութիւն, տեսական և գործնական քիմիա, բնագիտութիւն, բնական պատմութիւն, քաղաքական տնտեսագիտութիւն: «Այսքան առարկաներ և 6 տարուայ դասընթաց» պիտի բացականչէ ընթերցողը, անհնար է: Բայց այդպէս չէ: Դպրոցի վարիչները տիրող կարգի հակառակ, աշակերտներին ոչ թէ ըստ հասակի և գիտութեան, այլ ըստ մասաւոր ընդունակութեան և հակումների են բաժանում ամէն մի առարկայի համար: Այնպէս որ աշակերտը համարողական գիտութիւնից բարձր, գերմաներէնից միջին, իսկ աշխարհագրութիւնից ստորին դասատան կարող է պատահել: Այս կարգի շնորհիւ ժամ է ժամ փոխւում է դասարանի աշակերտաց խմբակցութիւնը և իւրաքանչիւր դասի համարեալ դասատան բոլոր աշակերտները գիտութեան հաւասար ատրիճանի վերայ են լինում: Պարզ է «որ այսպիսի հանդամանքում անընդունակների և թոյլերի թիւը դասատան սաներից գէն է ձգւում», յետ մնացողը կրկնայ իւր ետեւից եկող խմբին, իսկ յառաջագէտն էլ կհասնի առաջինին և ոչ թէ եւրոպական այլ դպրոցների նման՝ ամբողջ տարին դասարանի թիւն դառնալուց յետոյ էլ կրկնաքննութեան շնորհիւ երկրորդ և երրորդ

տարիներն էլ դարձեալ արգելք են դառնում ընդհանուր դասարանի յառաջադիմութեան: Հենց որ երեխան առաջ անցաւ իւր ընկերներից, անց ին կացնում յաջորդ դասարան: Այս ուղղութեան մի օգուտն էլ այն է, որ զօրեղ խթան է լինում՝ աշակերտների յառաջադիմութեան և ուսուցչի աշխատանքն էլ աւելի արդիւնաւոր է լինում:

Համալսարանական Կոլլէճի մի ուրիշ հատաբարութեան արժանի կոչումն էլ այն է, որ ծնողաց է թողնում զաւակների ուսանելի առարկաների ընտրութիւնը: Թէև դպրոցի տնտէսն էլ ունի իւր veto-ն, որը սահման է դնում ծնողաց ցանկութեան, երբ անյարմար լինի այն կրթութեան գործին, բայց և այնպէս էականը մնում է — ամէն մի հայր փեսայ հաճախեալ կազմում է իւր որդու ուսման ծրագիրը և քայլ առ քայլ հետեւում է նորա գործադրութեանը:

Այս պարզ, բայց և համարձակ կարգն ունի և իւր անյարմարութիւնները, որ ըստ կարելոյն նախատեսնուած և միջոցներ են ձեռք առնուած դժուարութիւնները վերացնելու համար: Դպրոցը ունի խորհրդատու — ուսուցչի պաշտօնը, որ խալապէս միւսնոյն դուտորն է և իւր հսկողութեան տակ 30-ի չափ աշակերտներ ունի: Իւրաքանչիւր աշակերտ, որ դպրոց է մտնում, ընկնում է խորհրդատու ուսուցչի ձեռն, որը վաղօրօք խորհրդակցում է աշակերտի հօր հետ և առաջնորդում է առարկաների ընտրութեան գործում: Որովհետեւ ամէն մի աշակերտ իւր յատուկ ծրագիրն ունի և նստում է իւրաքանչիւր ժամին ըստ իւր գիտութեան այս կամ այն դասարանում, ուստի շատ դժուար կլինէր հսկելու և ստուգութեան գործը առանձին առանձին, հէնց այս պատճառով էլ աշակերտը մանրամասն հաշիւ պիտի տայ իւր դուտորին իւրաքանչիւր քայլի համար, դուտորի վրայ պիտի նայի ինչպէս իւր խորհրդատուի ու բարեկամի վերայ, և սա էլ պատասխանատու է իւր սանիկի թէ յառաջադիմութեան և թէ բարերարոյ վարքի համար դպրոց ընդունած օրից մինչև նորա նստարանը թողնելու բոլորն:

Այս տեսակի դպրոցներ հետզհետէ բացւում են մեծ Բրիտանիայի զանազան քաղաք-

ներում՝ Գառառուում, Սոմմերիստում և ինչ:

Գ.

Մի բան որ դարձեալ ընդհանուր է անգղիական միջնակարգ դպրոցների համար, այդ թիւն հաստատունն ու հիմնաւոր, սակայն սահմանափակ և բաւականին աղքատ տեղեկութիւնն է տալիս: Անգղիացին վաճառական ժողովուրդ է, աշխատում է ըստ կարելոյն շուտով օգտուել կրթութիւնից և շատ վաղ մասնաւորում է իւր որդուն կրթութիւնը: Տասնը-հինգ տարեկան պատանին արդէն որոշ առարկէզի համար է պատրաստուում և ըստ այնմ ուղղում կրթութեան գործը և դպրոցից ուղիղ օտ է գնում գործնական կեանքի մէջ, վախճանալով աւելորդ ժամանակ կորցնել դպրոցում: Նոյն իսկ Անգղիայի վաճառականը նախապատուութիւն է տալիս 14 տարեկան կիսաւարտին, որին շատ հեշտութեամբ կարելի է թեքել ըստ պահանջի: Ահա այս է պատճառը, որ անգղիական դաւառական համալսարանական կոլլեճները բարձրագոյն արհեստական դպրոցներ են և աշակերտների մեծ մասը արհեստաւորներ, որոնք ձգտում են ձեռք բերել իրենց արհեստին յատուկ պատրաստութիւն: Շատ քչերը, յատկապէս ազնուական դասին պատկանող ուսանողներն են, որ շարունակում են իրենց ուսումը մինչև 18 տարեկան հասակը և ահագին քանակութեամբ միջնակարգ դպրոցները աւարտողներից միայն շատ աննշան թուով անձինք, 2—3 հազար, մանում են համալսարան:

Իսկապէս այս շատ վատ ազդեցութիւն պիտի ունենար երկրի յառաջադիմութեան գործի վերայ և Անգղիան շատ շատ պետութիւններից յետ պիտի մնար իւր գիտութեամբ և զբաղանքութեամբ, սակայն այդպէս չէ: Անգղիան տուել է և տալիս է շատ հանձարեղ գիտնականներ, որոնք պատկանում են ամենից մեծ ինքնուրոյն հանձարների դասին: Ի՞նչն է սրա պատճառը:

Թէև այսպէս անբաւարար է երևում միջնակարգ դպրոցների կրթութեան զիջքը, սակայն անգղիացին մտաւոր գործունէութիւնը պահպանում է այն հաստատուն համոզմամբ, որ ամբողջ կեանքում ծաղիկ պիտի փայլի: Անգղիա-

ցու համար երբեք ուշ չէ ուսանելը: Թող 15 տարեկան թոյնի դպրոցը ինչ 22 տարեկան աւարտի համալսարանը, դպրոցական դասընթացի վախճանը կրթութեան վախճանն է: Երկտասարդ անգղիացին դպրոցից դուրս գալիս քիչ բան է խմանում, նա իրեն ամենագէտ չի կարծում, բայց մի այնպիսի վառ սէր է տանում իւր հետ դպրոցից, որ ամբողջ կեանքում չի սառնում և մի հասարակութեան համոզմամբ, որին երբեք չի դաւաճանում: Վառ սիրոյ և հաստատուն համոզման հետ դպրոցը տալիս է ընդհանուր կրթութեամբ և գիտութեամբ պարագլուխ, Անգղիացուն անձնօթ է, ուղեղի յոգնածութիւն, որովհետև նա կեանքն ու համբերութիւնը չի մաշում ընդարձակ ու համագիտութեան ձգտող ծրագրի վերայ, անգղիական միաբն ծանր, բայց հաստատութեամբ է առաջ գնում: Անգղիական դպրոցը միշտ ուղղում է իւր սանիկի միտքն ու կամքը դէպի որոշ գիտութիւն և միջոց տալիս ծանօթանալ զբան վերաբերեալ զբաղանքութեան: Այդ է պատճառը, որ անգղիացին ինչ առարկէզ էլ ընտրի, գիտութեամբ զբաղուելը իւր կեանքի անհրաժեշտ պայմաններից մինն է համարում: Այսպէս ուրեմն անգղիական միջնակարգ դպրոցների բնորոշ գծերից մինն էլ այն է, որ հաստատում է աշակերտի մէջ ինքնագնաութեան և ինքնակրթութեան գաղափարը ոչ թէ իբր մի վերացական գիտակցութիւն, այլ իբր հաստատուն և գործունէաց կամք: Այժմ տեսնենք ինչ միջոցներով հասնում է դպրոցը իւր նպատակին:

Միջոցը շատ պարզ է և հանրամատչելի անգղիական ազգի համար—դպրոցը արբէն է և հիպոթեզ է ընտանեկան և հասարական կենաց, ինչ որ ընտանիքի մէջ պահանջ և սկզբունք է, դպրոցը յօդու է նպատակի և զարգացնել: Բնականից ինչպէս և դպրոցի գլխաւոր նպատակն է զարգացնել մանկան մտաւոր և մարմնական ոյժերը, ներշնչել մանկան մէջ փտահոլութիւն դէպի իր անձնական կարողութիւնը, վարժեցնել ձեռներեցութեան, վառ պահել գործունէութեան սէրը:

Անգղիական դպրոցը իւր սանիկին երբեք չի վարժեցնում փափկութեան, այլ որբան կարելի է ընտելացնում է պարզ և չարքաշ կեան-

քի. քիչ են պարտավանաց ժամերը, երկար բաց օրում անցկացնելու վարժութիւնները, զանազան խտրեր, մարմնամարզութիւն և ֆիզիքական աշխատանք փոխարինում են մտաւոր պարտականաց՝ մանաւանդ մանկան մատաղ հասակում ըստ կարելոյն դպրոցը յարգում է իւր սանիկի անհատական ազատութիւնը, նոյն իսկ մի տեսակ պահանջ է դնում ամէն մի աշակերտի վերայ, որքան կարելի է շուտ իւր հոգսը ինքը քաշի ինքն իրեն պահպանի։ Մի խօսքով ոչ թէ դպրոցը ձգտում է որքան կարելի է շատ տեղեկութիւններ ու տեսութիւններ խճողել իւր սանիկի գլուխը և շարունակ ձեռքից բռնած ման ածել սկսած առաջին բաժանմունքից մինչև 6-րդ կամ 8-րդ դասարան և թուլացած մկաններով, յոգնած ուղեղով և անտարբեր սրտով և ամենագէտ յաւակնութեամբ կեանք բաց թողնել, այլ նորա ամենից առաջին և զլիսաւոր նպատակն է տալ հասարակութեան հոգւով և մարմնով զօրեղ, կայտառ երիտասարդներ և պատանիներ, ծառաի գործունէութեան, մրցելու և դժուարութիւններ յաղթելու և ոչ թէ քննութիւններով և վերաքննութիւններով աշակերտներ ի կենսական ոյժերը քամել։

Անդդիական դպրոցի ազդեցութիւնը և միեւնոյն ժամանակ առաւելութիւնը շատ դեղեցիկ երևում է Նիկիիսի բերած մի համեմատութեան մէջ, որ աւելորդ չի լինիլ կրկնել այստեղ։ Նրիւ Փրանսիացի քոյրեր, որոնցից մինը անդդիացու հետ էր ամուսնացել, ամուսն անց են կացնում Ֆրանսիայում, մի գիւղում։ Նրկուսն էլ ունեն որդիք, որ յաճախում են մերձակայ դիւղի դպրոցը։ Անդդիացի մանուկը 10 տարեկան մենակ է դնում դալիս և առանց դժուարութեան իր գրքերն ու պաշարն ինքն է տանում։ Իսկ Ֆրանսիացի երիւ եղբայրները մինը 10, միւսը 11 տարեկան, առանց ծառայի վախենում են դպրոց գնալ, ինչ խօսք որ ծառան ոչ միայն երկու մանուկների ձեռից բռնած տանում բերում է, այլ և գրքերն և պաշարը ինքն է վերցնում, պարզ է որ այդպիսի ուղղութիւն ներշնչող դպրոցը պիտի կարենայ տալ պետութեան այնպիսի անձինք, որոնք իրենց ամբողջ կեանքում տոկուն ու յարատեւ աշխատութեամբ ոչ միայն դըպ-

րոցի պակասը լրացնեն, այլ և ներկայացուցիչ լինին դիտութեան, արուեստի և գրականութեան։ Մնում է այժմ մասնանիշ անել երկու դարձեալ բնորոշ կողմերի վերայ, որով անդդիայի միջնակարգ դպրոցները աչքի են ընկնում։

Անդդիայում դպրոցը իւր գոյութեամբ ըստ մեծի մասին ու թէ պէտք է, այլ անհասկ զորք է։ Մի կամ մի քանի եռանդուն անձինք զղում են դպրոցի անհրաժեշտութիւնը, այնուհետեւ դժուար չէ հետաքրքրել և համոզել հասարակութեան, լրագրի և ժուրնիների միջոցով։ Կազմում են ընկերութիւն, բաց անում ստորագրութիւն և թէքում հասարակութեան կարծիքը, յետոյ հաւաքում են դրամ, և արդէն դործը գլուխ է դալիս։ Այն ժամանակ ընտրում են մի քանի գործին հմուտ և անձնուէր մարդիկ և քայլ առ քայլ յառաջ վարելով և պահանջներին բաւարարութիւն տալ ձգտելով կազմում են նորա ծրագիրը, սահմանում կարգեր և ներքին և արտաքին յարաբերութեանց կանոններ, հրաւիրում ուսուցիչներ, և դպրոցը սկսում է անսայթաք յառաջ ընթանալ։ Այսպէս են յառաջ եկել Անդդիայի շատ դպրոցներ և այսօր էլ այդ եղանակով բազմանում են։ Այն ինչ եւրոպական մայր ցամաքում դպրոցներ հիմնողը, ծրագիրներ մշակողը, կարգեր, նոյն իսկ դասադրքեր ընտրողը պետութիւնն է։ Անդդիայում էլ դպրոցը պետութեան հոգսերից մինն է կազմում, սակայն հիմնովին տարբեր կերպով է յառաջ վարում կրթական գործը։ Պետութիւնը ըստ կարելոյն յարգում է անշուշտ ինքնիւրեք և պահում է պահում դպրոցի ազատութիւնը։ Նա ժողովրդական կրթութեան գործին սկզբում ամենեւին չէր միջամտում, այդ թողել էր անհատների և ընկերութեան ջանքին և ճշմարտութեան։ Այսօր իսկ նա բոլորովին այլ կերպ է մասնակցում ժողովրդական լուսաւորութեան գործում, նա մասնակցում է ինչպէս օրէնստու, կանոնաւորելով արդէն գլուխ բերած գործը, ինչպէս կառավարութիւն հրահելով և ինչպէս հասարակական գանձապահ նւապատներ մատակարարելով։ Այսպէս ուրեմն Անդդիան անհատականութեան աշխարհ է, առանձին անձանց կամ ընկերութեանց ձեռնե-

ընդունվածն և գործունէութեանց ասպարէզ: Դպրոցներն էլ նոյն կերպ են յառաջ գալիս և բազմանում առանց ձգտելու միօրինակութիւն և ծրագրերի միութիւն պահպանել: Նոքա կանգ չեն առնում նոյն իսկ ակնյայտնի անկարգութեան առաջ, միայն թէ դպրոցական հիմնարկութիւնը յառաջ եկած լինի ուղղակի կեանքից, բաւականութիւն տայ հասարակութեան հասունացած պահանջներին: Այս պահանջը սուրբ է և պետութեան համար, ահա թէ ինչու նա դպրոցական գործում հնարաւոր եղած ազատութիւնն և անկասկածութիւնը շնորհել է դպրոցներին: Պետութիւնը դրամական օգնութիւնը հինգ տեսակի է. բաժանել: 1) Նայած աշակերտների թուին և իւրաքանչիւր քննութեան առարկայի համար. այստեղ փողի քանակը փոփոխւում և յառաջադիմութեան թուանշանների համեմատ: 2) Նըպաստներ դպրոցական շէնքեր կանգնեցնելու համար: 3) Նպաստներ դպրոցական իրեր և գրքեր գնելու համար: 4) Նպաստ ուսանողներին: 5) Նպաստ առհասարակ այն դպրոցներին, որոնք իրենց կազմակերպութեամբ կատարելապէս համապատասխան են գիտութեանց և արուեստի ծրագրին: Այստեղ էլ վերջաւորում է պետութեան միջամտութիւնը:

Ահա անգղիական դպրոցների այն համառօտ նկարագիրը, որ կարելի է քաղել Լեկլիսկի գրքից և որը բաւական է ցոյց տալու համար, թէ որչափ տարբեր են Եւրոպայի մայր ցամաքի դպրոցներից և թէ ինչ հետևանքի է հասցնում այդ տեսակ կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը:

Ս. 6.

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԿԱՄ ԿԱԹՈՒԿՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.

Համառօտաբար ներկայացնում ենք այստեղ արևելեան վանականութեան ուրուագիծը և նրա բնորոշ առանձնայատկութիւնները ցոյց տալու համար պատմական կեանքում արև-

մոեանի՝ նրանից ունեցած մեծ տարբերութիւնը: Քրիստոս և Պօղոս առաքեալը վանականութիւն չեն քարոզել և իրենք իբր վանական չեն ապրել: Առաջին դարու քրիստոնեաները զոհողութեան և Քրիստոսի երկրորդ գալստեան գաղափարով ոգևորւած կարծում էին, որ հեթանոսութեան նրա կրօնի և պետութեան մէջ իշխողը սատանան է: Նոքա գիտէին որ երկիրս Աստուած է ստեղծել և կառավարում, բայց մտածում էին, որ նա ժամանակաւորապէս սատանայի աւերման է ենթարկուած: Նոքա հաւատում էին նաև, որ այդ սատանայական աշխարհը շուտով դատաստանի պիտի ենթարկուի, այդ պատճառով ևս ժամանակակից քրիստոնէութիւնը՝ խիստ կռիւ էր մղում հեթանոսական աշխարհի կոպիտ և նուրբ զգայականութեան դէմ: Քրիստոնէութիւնը իւր ամբողջ եռանդը գործադրում էր ուսուցանելով հեթանոսներին, թէ նոքա «կենդանիներ չեն, այլ անմահ ոգիներ, ո՛չ թէ մարմնի և նիւթի գերի, այլ նրանց տէր և միայն կենդանի Աստուծոյ ծառաներ»: Եւ իսկապէս մինչև որ քաղաքակրթական այս իդէալը չհասկացուի, մնացած գաղափարները պէտք է յետ մղուին: Ամուսնութիւնը, ուտել խմելը վատ չէ, մարմինը նոյնպէս սուրբ է, բայց մարդն ինքն ապականում է նրանց իւր զգայականութեամբ: Հեթանոսութիւնից շատ աւելի հզօր մի տաղնապ (հիւսիս) պատրաստեցին եկեղեցուն Գնոստիկեանները և Մարկիոնականները իրենց երկուութեամբ (դուալիզմ): Առաջինը քարոզում էր հոգիների բարի Աստուծոց զատ, նրա ակոյեան յաւիտեական նիւթի մասին և թէ մարդկային հոգին՝ աստուածային այս կայծը, իւր թշնամուց՝ զգալականութիւնից յաղթուած, բռնուած, բռնաւորուած էր մարմնի մէջ: Նա միայն մարմնի մահից յետոյ կարող էր ազատուել, իսկ վերջինիս կենդանութեան ժամանակ կատարեալ ձգնութիւնը—ճանաչողութիւնը կամ գիտութիւնը (γνῶσις), կարող էր հոգիների սկզբնական աղբիւրի և նոցա մէջ՝ ներքին կապ պահել: Նոյն խնդիրներն էր շօշափում մարկիոնականութիւնը իւր գործնական պատուէրներով:

Եկեղեցին յաղթեց այս երկուութեանը

և ցոյց տուեց, որ աշխարհն ևս բարի է և Աստուծոյ զործ, որ չարութիւնը միայն արարածների բնութեան ազատութեան հետեանքն է, և որ այդ ազատութիւնը անհրաժեշտ է: Չնայելով որ երկուութեան պարտութեամբ քրիստոնէութեան հակառակորդներն ստիպուած էին պատերազմի դաշար թողնելու, բայց այնու ամենայնիւ նոքա չռնչացան և երբեմնակի երեւան էին գալիս այս կամ այն աստուածաբանի դրուածքում:

Երկրորդ դարու կիսից սկսեց եկեղեցու մէջ մի նոր տագնապ (կրիպիս), այն էլ այն ժամանակ, երբ դեռ առաջինը չէր վերջացած: Քրիստոնէութիւնը տարածուել էր հռոմէական պետութեան ամեն ծայրերը, ամեն դասակարգերի մէջ—կայսերական պալատից սկսած մինչև յետին մշակի տնակը, զիտունների և տգէտների, ազատների և անազատների մէջ: Խնդիրը շատ ծանր էր և լուրջ, թէպէտ այդ ժամանակակիցները չէին ըմբռնում կամ եկեղեցին պէտք է աշխարհականանար և վերջինս ձեւերն ու կարգերը կարելի եղածին չափ ընդունէր, կամ նա պէտք է կրօնապէս ոգևորուածների մի համայնք դառնար: Կամ նա համաշխարհային մի միսիոն պէտք է սկսէր, կամ դժուարըմբռնելի մի աղանդ մնար: Այս տագնապն ևս բարեբաղդաբար շատ յաջող կերպով լուծուեցաւ և Դ-րդ դարու սկզբում եկեղեցին պետական դարձաւ, չնայելով այն ազդարար ձայներին, որոնք յորդորում էին աշխարհային ամեն բարիքից հրաժարուելով անապատ քաշուել և Քրիստոսի Բ-րդ Գալլուստեան սպասել, ամբողջ կեանքը պահելով անցկացնել, ամուսնութիւնից և ամեն տեսակի մարմնական հաճոյքից հրաժարուել, արհամարհել հոգեւորականների մէջ երեւան եկած իշխանասիրական—նուիրապետական հակումները և նախնի քրիստոնէութեան դառնալ: Եկեղեցին յաղթեց այս բոլոր խոչնդոտները, այն «մոնտանիստները» և նրանց նախորդ «էնկրատիստները» նուաճուեցան ինչպէս Գնոստիկեանները: Միաժամանակ զօրեղացաւ նաև զանազան շրջաններում իսկական քրիստոնէութիւնը եկեղեցուց դուրս փնդուելու գաղափարը: Ի վերջին ասում, թէ այս հասկացողութիւնը վանականութեան սկիզբն է.

իսկական տարբերութիւնը միայն նրանումն է, որ մինչդեռ սոքա սպասում են Քրիստոսի Բ-րդ Գալուստեան և իրենց աշխարհից հրաժարուելը դրանով են արդարացնում, վանականը ձգտում է իւր ներքին աշխարհի խաղաղութեամբ Աստուծոյ հետ սերտ յարաբերութեան մէջ լինել և այն աշխարհում արքայութեան արժանանալ: Մինչ վանականը աշխարհից պէտք է փախչէր իւր ուզած խաղաղութիւնը գտնելու համար, ընդհակառակը «մոնտանիստը» հանգիստ խղճով սպասում էր իւր անկալած Աստուծոյ արքայութեան:

Անցնենք այժմ 3-դ դարու եկեղեցուն: Շատերը կարծում են, որ եկեղեցին աշխարհականացել է Դ-դ դարում, բայց չարաշար սխալուում են: Առաքելական «Հրեային Հրեայ, Յոյնին Յոյն» բանաձեւը (Motto) շատ վտանգաւոր էր: Դ-դ դարու կիսերում եկեղեցին արդէն կատարելապէս աշխարհականացել էր: «Պետութեան մէջ աւերութիւն» էր դարձել: Նախկին կրօնական յոյսերի և եղբայրսիրութեան տեղը նուիրապետական կարգերն ու կանոններն էին բռնել, որոնք սպառնում էին քրիստոնէական ազատութիւնը, եղբայրական (ἀδελφότης) հաւասարութեան հասկացողութիւնը ոչնչացնել: Նոր քրիստոնէութեան դաւանանքը մեցում էր փիլիսոփայական սիստեմների հետ, բայց շատ հեռու զնալով, և նոր պղատոնականութեան ազդեցութեան տակ: Զգայականութիւնից փրկուելու գաղափարը շատ մեծ տարբերութիւն ունէր նախնական քրիստոնէական սրբութեան գաղափարից: Պետութեան հետ միանալու ձգտումը վարդացաւ և նրա իրագործման ժամանակ եկեղեցին աւելի կորցրեց քան պէտք էր. նա չէր կարող այլ ևս քրիստոնէական բարոյակաւնութիւնը անհատական կեանքում իրագործել, նա յաճախ պէտք է միայն շատ քչով բաւականանար (minimum), այսինքն՝ եկեղեցու իրաւ արանական կամ պաշտաման կանոնների արտաքին հնազանդութեամբ: Չնայելով այդ բոլորին նա կարողացել էր քրիստոնէական ինքնուրոյն մի համայնք հիմնել և այն հաւատը հաստատել, որ իւր ընդհանուր կապը (Verband), եպիսկոպոսները, Նորհաց քաշտումը, Սուրբ Գիրքը, պաշտամունքը (Kultus)

վաւերական և ճշմարիտ է, առաքելական հաստատութիւն, որից դուրս վերկուծիւն չկար: Այսպէս էր դարձել եկեղեցին Պ-դ գարու վերջում:

Եկեղեցին չէր կարող այլ ևս պէտք եղած ներքին խաղաղութիւնը տալ: Այն աշխարհի աստուածային խաղաղութեան յուսով կարող էր իւր հաւատացեալներին ապահովացնել, բայց այս կեանքի փոթորիկների դէմ նրա ներքինը չէր կարող պաշտպանել: Ահա այս ժամանակներից սկսեց վանականութեան մեծ շարժումը: Ճգնաւորներ և մենակեացներ կային արդէն հին եկեղեցու մէջ. Պ-դ գարու ընթացքում անապատականները միանալով յաճախ ընդհանուր կեանք էին վարում: Նոր գարու սկզբնաւորութեան հետ իրենց թիւն ևս աճեց, նոքա ոչ միայն աշխարհից էին փախչում, այլ և աշխարհականացած եկեղեցուց, այսինքն՝ եկեղեցու մէջ եկած աշխարհականութիւնից և ոչ թէ եկեղեցուց: Ժամանակակից աստուածաբանութիւնն ևս վարդապետում էր, որ «այլ իմաստունը»՝ երկրաւորը պէտք է ոչնչացնէր, եթէ երկնայինը՝ յաւիտեականը տեսնել և ժառանգել էր ցանկանում: Հռոմէական տէրութիւնն ևս աստիճանաբար դէպի իւր կործանումն էր դիմում, ապստամբութիւնների արիւնհեղութիւն, աղքատութիւն, հիւանդութիւններ ներսից, ամեն կողմից վրայ ընկնող բարբարոս ժողովուրդների արշաւանքները գրեթէ ուժաւատու էին արել տիեզերական պատմութեան այս հակային: Ի՞նչ ոյժ էր հակադրւում այս վտանգները: Հղօր պետութեան և համայնական քաղաքակրթութեան գաղափարները նսեմացել էին, վերջինը մանաւանդ հանգչելու աստիճանի էր հասել: Որտեղ կարող էր այն անկումը աւելի զգալի դառնալ, քան Ալեքսանդրիայում, այն ժամանակուայ հիթանոսական և քրիստոնէական քաղաքակրթութեան միջավայրում, և այս պատճառով զարմանալի չէ՝ որ մենակեցութեան, վանականութեան գաղափարները այնտեղ են ծնւում:

Բայց որո՞նք էին զարգացման այն նախաստիճանները, որ վանականութիւնը դէպի իւր գերակայ գաղափարն (իդէալ) առաջնորդե-

ցին: Ալեքսանդրիայի նորախորժից (կատեսնաների) դպրոցում իւր կեանքի գերակայ գաղափարը համարուում էր Սոկրատեսն ՎճճՆ (ճանիր գէղ) սկզբունքը: Նրանց կարծիքով իսկական իմաստունը չպէտք է զբաղուէր առօրեայ կեանքի սովորական հոգսերով, նա պէտք է ներքին աշխարհի ուսումնասիրէր, այսպիսով միայն կարող էր հոգին ազատ արտաքին կարիքներից և զգացական հակումներից՝ բարձրագոյն գաղափարներով (Idee) զբաղուել և վերջապէս Անտեսաներու (Աստուծոյ) տեսութեան արժանանալ: Աշխարհն անիծելու աշխարհից խուսափելու այս վարդապետութիւնն են քարոզել Ալեքսանդրիոյ եկեղեցական փոխտոմաները, մանաւանդ Սրիգինէս: Ով որ Պրիզոր Աքանչեյադործի (Θαυματουργος) իւր մեծ վարդապետի մասին գրած ներբողը կարդացել է, նա կտեսնէ, որ վանականութեան գաղափարի ծագումը Սրիգինէսի գրուածքներում պէտք է վնդռել: Նա իւր բարոյադիտութեան մէջ կամ՝ դործնական կեանքում ևս չի հետեւել բացառապէս ստոյիկեան կամ՝ նոր-պլատոնական կեանքի բարձրագոյն գաղափարին, այլ ընդհակառակը՝ բոլոր նախկին բարոյական գլխաւոր ուղղութիւնները, մինչև անգամ քրիստոնէականը, նրա դրուածքներում խաչում են միմեանց: Եղիպտական աստուածաբանների պատմական մեծ նշանակութիւնն ևս հենց իրենց այս առանձնայատկութեան մէջ պէտք է որոնել: Նոքա են միացրել մինչև այն ժամանակ եղած ճանաչողութեան տեսութիւնները (Erkenntnistheorie) և դործնական կանոնները՝ քրիստոնէական դաւանանքի և քաղաքական մէջ և ապահովել Յայտնութիւն» անուան տակ, այնպէս որ օրինակի համար Սրիգինէսին նոյն իրաւունքով կարելի է արիտականութեան և ուղղափառութեան, աստուածաբանութեան աշխարհականացման և վանական ձգտումների՝ պաշտպան համարել: Նա արդէն դուշակում էր, որ քրիստոնէութիւնը պետութեան հետ խաղաղ պիտի ապրէր, և այդ խաղաղութեան մէջ բարեպաշտ վանականը իւր ներքին աշխարհով պիտի զբաղուէր: Իսկ ով որ բարեպաշտ և գիտնական չէր, նա հայեցողութեան անապառ աղբիւր ունէր իւր հաւատը: Ի հարկէ այս

մարերը քրիստոնեական մեծամասնութեան համար երբեք վնասական չեն եղել, և այն սակավութիւն վանական միաբանութիւնները, որ Որիգենէսի աշակերտ Հիերաքասի (Hierakas) առաջնորդութեամբ կազմուեցին, կարիքը և իրենց համայնական կեանքի գէժ ունեցած ատելութիւնը ցրուեց մինչև որ Կոստանդինի եկեղեցին նրանց անապատ քշեց:

Նոյն դարու 40-ական թուականներին այս շարժումը շատ զօրեղացաւ. վանականները փախչում էին ոչ միայն աշխարհից, այլ և աշխարհականացած եկեղեցուց, որովհետեւ նոքա համազուած էին, որ ձգնութեամբ ամեն բան փոխարինել կարող են: Եկեղեցին ստիպուած էր այս շարժումը զոգելու:

Պատմական ամենազարմանալի երևոյթւոյներից մէկն է այս: Այն ժամանակ երբ քրիստոնէական եկեղեցին ձգտում էր բարձրագոյն իրաւարան (Rechtsinstitut) և ս. խորհրդոց աղբիւր լինելու, նա բնութենէ քրիստոնէական կեանքի մի իդէալ, որը իւր իսկական էութիւնից դուրս միայն գոյութիւն ունէր. բայց միևնոյն ժամանակ նոյն երևոյթի ամենափայլուն ապացոյցներից մէկն է եկեղեցու ունեցած ոյժի, որը այնքան խոր արմատներ էր ձգել իւր հետեւողների հոգում, որ վանականութիւնը, նոյն իսկ իւր ամենազօրեղ կազմակերպութեան շրջանում՝ չհամարձակուեց եկեղեցին քննադատել և Մոնտանականութեան նման վտանգ սպառնալ: Ի հարկէ դանազան ժամանակներում՝ եղան անհասանելի, որոնք բոլորեցին և հողեորականների և վանականների մէջ լարումներ տեղի ունեցան, բայց այդպիսի երևոյթները միշտ մասնաւոր տեղական բնաւորութեան զրոշմ են կրել:

Բայց ի՞նչն էր զրգում հազարաւոր մարդկանց գէպի վանական կեանքը, շարժառիթները բազմապիսի են. ոմանք ուզում էին բացարձակապէս սուրբի հոգակ ստանալ, ուրիշները զգուած էին աշխարհից և փախչում էին զգայականութիւնից, ոմանք վախճում էին աշխատանքից, ուրիշները ուզում են իրր իսկական փրկութիւնը սպրել: Բազմազան էին պատճառները, բայց լուսկեաց ճիշաւորի կողքին հանդէս եկած ցնորարանութիւնը և բարբերի ազականացումը անտրոյման կարգ և

կազմակերպութիւն էին պահանջում. և ահա այսպէս ծագեց իսկական վանական կեանքը, որը մեզ 2 որոշ ձևերով է յայտնի՝ անապատականներ (այսօրուայ մոքով Eremiten colonien) և իսկական վանքերը (Klöster): Այս հաստատութեանց համար զրուած կանոնները ցոյց են տալիս մեզ ձգնութեան լրջութիւնը և անկարգութեանց քանակն ու որակը: Ի հարկէ այս շրջանում՝ երեւան եկան նաև այնպիսի անապատների, որոնք մոլեռանդութիւնը գազաթնակեալին հասցրին. բայց բոլոր հաստատութիւնների մէջ տիրում են հետեւեալ սկզբունքները. 1) Հայեցողական կեանք, 2) Աղքատութիւն, 3) Ամուրիութիւն ու զգուստութիւն, վանականների համար նաև 4) Խոնարհութիւն: Բայց ո՞րքան տարբերում էին նոքա իրականութեան մէջ միմեանցից, ոմանք իրենց առանձնութեան մէջ յայտնադորձեցին բնութիւնը և ապրում էին իրր նրա հարազատ զաւակներ:

Նոյն դարու մենակեացներից մենք բնութեան այնպիսի պրանչելի նկարագրութիւններ ունինք, որոնց նմանը հին դարը մեզ չառքիչ է թողել. նոքա ապրում էին բնութեան մեծ պարտիզի մէջ իրր Աստուծոյ ուրախ զաւակներ. և այդ պարտիզի ճանաչողութեան (Չարի և Բարւոյ) ծառի պատուը քաղելը այլ ևս իրենց արդելուած չէր, իրենց աշխատանքը նոյնք չէր, այլ երջանկութիւն: Բայց ուրիշները ձգնութիւնը այլ կերպ էին հասկանում: Նոքա փախչում էին ոչ միայն ժամանակակից քաղաքակրթութիւնից, այլ և բնութիւնից, ոչ միայն հասարակական կեանքից, այլ մարդուց առ հասարակ, որովհետեւ ամեն բան մեղաց առիթ էր տալիս. մէկը չարչարում էր իրեն սովածութեամբ մինչև մեռնելու առաջնորդին, միւսը զազանի նման թափառական կեանք էր վարում, մի երրորդը՝ իրեն Նեղոսի ճահիճներն էր ձգում և միջատների չարչարել տալիս, չորրորդը՝ կիսամերկ ամառ և ձմեռ տարիներ շարունակ ապրում էր մի սեան վրայ: Այսպիսով էին կամենում նոքա մարմինը ճնշել և հոգեկան խաղաղութիւն ձեռք բերել, մաքուր լինել և լսել. թէպէտ իրենք ևս ստիպուած էին խոստովանելու, որ այդ իրենց շատ քիչ էր

յաջողում և դրա փոխարէն նոքա ստացան ահռելի և վառ երեւակայութիւն, որ իրենց մոքերին, իրականութեան ձեւ էր տալիս և ահա այսպէս երեւան եկան բազմաթիւ վիպեր և նորավէպեր, որոնց մէջ ճգնաւորների արկածներն էին պատմուած և որոնք ժամանակակիցներից մեծ սիրով ընդունուեցին: Այսպէս ծագեց գրականութեան մի նոր և աւարորինակ ճիւղ, վանական գեղեցիկ գրականութիւն (Mönchsbellettristik), որ դարեր շարունակ կրթական նշանակութիւն է ունեցել: Բայց որն է համապատասխանում այս 2 տիպարներից իսկական վանականի իդէալին, բնութեան և Աստուծոյ ուրախ զաւակը, լի է հերոս ճգնաւորը: Ի հարկէ վերջինը որովհետեւ ժամանակի հայեացքի համաձայն բարձրագոյն իդէալը կարող էր միմիայն աշխարհից դուրս իրադրութեւն, նա հենց ճգնաւորական կեանքի մէջն էր թաղնուած: Ճգնութիւնը միաժամանակ և՛ միջոց էր նպատակի և՛ ինքնատիպեան նպատակ, որովհետեւ նա կարող էր միմիայն Աստուծոյ հայեցման առաջնորդել: Քաղաքակրթական, բնագիտական, պատմական և այլ ամեն տեսակի բարոյական գործունէութիւն անկատար էր և խանգարում էր միայն վերոյիշեալ նպատակի իրադրութեւնը: Մարդս միմիայն ինքն իրենով պիտի զբաղուէր և ոչ լի է հասարակական-բարոյական կեանքով: Աւերանով մենք որոշեցինք վանականութեան իսկական գաղտնիքը, և նոյն ժամանակ յունական քաղաքակրթութեան քրիստոնէութեան մասին ունեցած հայեացքը: Աշխարհականացած եկեղեցին ևս ձգտում էր իւր համար մի իդէալ գծել, որովհետեւ հին բարոյական կարգերը, այլ ևս ժամանակի պահանջներին չէին բաւականացնում և նա ևս կարծում էր, որ այդ իդէալը ծայրայեղ ճգնութեան մէջն է: Այսպէս է մինչև օրս յունական եկեղեցու իդէալը. նա զգում է որ հասարակական կեանքի բարոյականը շատ ստոր աստիճանի վրայ է, ձգտում է նրան բարձրացնել, բայց ձգտում է դէպի անհասանելին և դատարկը: Այսպիսով մենք ունինք յունական եկեղեցու հետեւեալ պատկերը՝ մեր առաջ, աշխարհականացած եկեղեցին տէրութեան ազդեցութեան տակ է, ժողովրդականութեան հետ այնպէսները միացած,

որ նա միմիայն արարողութիւններով է ազատ և չի հետեւում ոչ մի սեփական ինքնուրոյն նպատակի, և իւր անգամների բարոյական կեանքի վրայ շատ չնչին ազդեցութիւն ունի: Վանականութիւնը չունի պատմական նպատակներ և այդ պատճառով ևս չունի պատմական գործացում:

Ժամանակի ընթացքում վանականութիւնը մօտեցաւ աշխարհականացած եկեղեցուն, 5—7 դար տեղի ունեցած արեւելեական ժողովները նորա ազդեցութեան տակ են եղել, և նրանց մէջ կազմուած դաւանաբանութեան վանական երեւակայութիւնը ահագին ազդեցութիւն է ունեցել: Նա յաղթել է ամեն տեղ և նոյն իսկ բարեփոխութեան այնքան նախանձախնդիր կայսրների բոլոր ծրագիրները խանգարել: Բայց հենց այն պատճառով, որ վանական իդէալը 8-րդ և 9-րդ դարում վերջնականապէս յաղթանակեց և այնուհետեւ ինքն իրեն թողնուեց, վանականութիւնը և եկեղեցին այսօր կատարելապէս տէրութեան իշխանութեան ներքոյ են:

Փոխադ. Յ. Թօփմեան.

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՂԱՐԱՅԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌԻ.

(Շարունակութիւն ևս վերջ*)

Ն.

1. Ամէն դիւքով ալ անփոփոխ կը մնայ սոփորաբար. Օր. եօնը՝ նուռն. եմիսի՝ հմ. երվրկն-սկյոյ՝ նաւակատիք. փօխեմ՝ փոխինդ. ինքն՝ ունիմ. անդր՝ սանտր. վնցոն՝ վաթսուն ևլն:

2. Առանձին փոփոխութիւն են կրած գրաբարի և յօդով վերջացող բառերը. փոփոխութիւն՝ որ ուրիշ բարբառներու մէջ դժուար է պատահել:

Այս կարգի բառերը՝ ինչպէս յայտնի է, ուրիշ բարբառներու մէջ երկու տեսակ փոփոխութիւն կը կրեն. այն է 1. կամ բոլորովին կը

Ջնջուի և ձայնը ինչպէս է գրական լեզուին մէջ. օր. ձուկ—ձուկն. հարս—հարսն. խորձ—խորձն. և կամ 2. և ձայնին տեղը կը դրուի. օր. քաւր—քաւն. եօրը—եօրն. ինը—ինն և ին:

Վարաբաղի բարբառը երեք տեսակի փոփոխութեան կ'ենթարկէ այս բառերը.

ա. Սովորաբար և ձայնը կը պահէ, ասոր վրայ աւելցնելով նաև ը ձայնաւորը. օրինակ՝ յէգնը՝ եղն. ծխկնը՝ ձուկն. կնկնը՝ կամն. զուռն. ճոռնը՝ նուռն. կնքնը՝ կաթն. պէռնը՝ բեռն. կիսեմնը՝ կտտեմն. ծրմրեռնը՝ ձմեռն. սխեռնը՝ սեռն. հնարնը՝ կամ հնարեռնը՝ հարսն. մնկնը՝ մատն. կոյնը՝ գառն. սնոնը՝ օտոն. մնկնը՝ մուկն. խորիւնը՝ երգումն. խանը՝ խառն. խորքնը՝ խուրձն. վրեկնը՝ սան և ին:

բ. Քիչ անգամ միայն և ձայնը Ջնջելով՝ կը փոխանակէ միայն ը ձայնաւորով. այսպէս են՝ ճիւղը՝ եօթն. քաւրը՝ տառն. ինչը՝ ինքն. այսպէս նաև Թղ. անառը՝ ամառն (Վրբ. և Գ. անրեռնը). Թղ. սնրմը. Գ. սեռմը (Վրբ. սեռմ)՝ սերմն:

գ. Մէկ քանի բառեր ալ և յօդը կը կորսնցնեն բոլորովին՝ առանց փոխանակութեան. եղած օրինակներն են. անեղ՝ ատեղն. կո՛ծող՝ կայծակն. սեռմ (Թղ. սնրմը. Գ. սեռմը)՝ սերմն. անուագ՝ արմունկն:

Դիտ. — Այս ձևերէն առաջինին կը պատկանին նմանապէս -նկն կամ -նգն վերջաւորող բառերը՝ որոնց վրայ խօսած ենք արդէն էջ 110:

Վրբ. իննը՝ ինն բառը՝ կրնայ երկու ձևով մեկնուիլ. կամ վերի առաջին կանոնին համեմատ և յանգին տեղ-նը դրուած, և կամ երկրորդ կանոնին համեմատ վերջատառ և փոխանակուած ը-ով և առաջին և ձայնը կրկնուած: Աւելի հաւանական է այս երկրորդ մեկնութիւնը, որովհետեւ նոյն երկուքը տեղի է ունեցած նաև ճիւղ և մանաւանդ քաւր թուականներուն վրայ: Թուականներու մէջ բաղաձայնի կրկնութեան համար հմտ. նաև Գ. ըրեստուն, Վրբ. իրտաւուն, իցցուն, վնցցուն, Գ. օխսանստուն և ին:

Հայ. «խէթ, ճիւղ, ծկայթ, աղօն, հինգ, տէր, լուինչ» բառերը իբր *խէթն, *ճիւղն, *ծկայթն, և ին. ընդունուելով՝ Վարաբաղի բարբառին մէջ դարձած եղած են խեթնը, ճեղնը, ծեկնը կամ ծեկնը, անուանը, պոռնը. Գ. հեղը, Թղ. անրը:

3. Բաղմամբիւ բառերու մէջ և իբր թարմատար աւելցուած է, բայց մանաւանդ չ, և գ. և ձայներէն առաջ՝ ինչ որ ալ ըլլայ ասոնց ծաղումը:

Ահաւաստիկ այդ բառերուն ցուցակը.

չ. 1. — հնանկի՝ ամառն. կանուանը՝ կամուռը. կանանկ՝ կանաչ. պոռնի՝ բառ աչել. իննի՝ չամիչ. ճնանի՝ ճանաչել:

գ. 1. — ճղմնիկն կամ ճղմնիկն՝ ճիւղ-աղիւ. հայտնի, հնախի՝ այդչափ, այնչափ. ընտանիք՝ արատուք. քրտնիք՝ քրտնիք. անուագ՝ արմուկ:

— անձուղ՝ ածուխ. ըրիկնի՝ արեգակ. իվրնօր՝ աւելորդ. խնամի՝ համ՝ խանձրահամ:

4. և ձայնի տեղափոխութիւն է կատարուած յաջորդ ձևերուն մէջ. անգուց կամ անուգ՝ անանջ. քնտուն՝ թոնիւր. հեռակ՝ երանի. զեմուլ (տեղափոխութեան էն ետք մ-ի դարձած)՝ զոքանչ: Աւելցնենք նաև պոռնը՝ բռնիչ, որու վրայ տես թե մը վերը:

5. և ձայնը մ-ի են վերածած անուգ՝ անուն. հեպիս՝ այնպէս, քրտնիկ՝ թիթեռնիկ. զեմուլ՝ զոքանչ:

6. և ը ունին ըրքանստակ՝ նապաստակ. յրդի (Գորիս յեղան)՝ եղան ձևերը:

Ը.

1. Առհասարակ անփոփոխ մնացած է. օր. շիւղի՝ շերեփ. շօ՝ շուք. հովանի. շօն՝ շուն. փօշ՝ փուշ. կօշ՝ կուշտ և ին:

2. Ժոժ՝ շարժ բառին մէջ ժ-ի է վերածուած յաջորդ ժ-ին ազդեցութեամբ:

3. իշ խումբին կրած փոփոխութեան մասին տես իս հատուածին մէջ:

Զ.

1. Սովորական վերափոխանման մնացած է. օր. ճնակն՝ չամիչ. յրտեղ՝ չարչարել. կանանկ՝ կանաչ և ին:

2. Հայերէնի իւ և յի խումբերը Վարաբաղի բարբառով վերածուած են հաւասարապէս իւ՛, փնիսի՛ իսխիչել, վրեխաւ՝ ոչխար բառերուն մէջ. բայց ասոնցմէ դուրս իւ կամ յի խումբը պարունակող ուրիշ բառ չկայ:

3. 2 ձայնը բաղաձայնէ անմիջապէս առաջ գտնուելով կը վերածուի շ-ի. եղած օրինակներն են՝ անի՛ աչք. ինչպէս և ասիէ բարդութեանը ընդհանրեալ՝ աչքակապուկ խաղը. ընկածակ՝ աչքածակ, ծակաչք, աղահ և մինչև իսի յեղի՛ աչել, աչել, ուր ը ձայնաւորն քով ինչպէս է. նոյնպէս և ըրիկն պոռնի անունը՝ որ Վարաբաղի բարբառով *քոյն ձևը ստանալէ յետոյ՝ չ իբր բաղաձայնի քով՝ վերածուած է պոռնը: Յաջորդական բաղաձայնով ուրիշ չ-ի օրինակ չկայ:

Պ.

1. Սովորաբար անփոփոխ կը մնայ. օր. հպարտապ՝ պարապ. պօկ՝ պտուկ. պնպրե՝ պապ. քեպեղ՝ բոքիկ և ին:

2. Ս ձայնէն անմիջապէս առաջ վերածուած

է փ-ի. այսպէս են փապարեղ՝ ապարարել. փապարաւ՝ ապարարանք. փապար՝ պոտի: փա խումբը պարունակող ուրիշ օրինակ չկայ:

Պ վերածուած է փ-ի նաև ծշափ՝ վիշապ բառին մէջ:

3. Մ ձայնէն յետոյ վերածուած է ք-ի. եղած օրինակներն են՝ պարանմիկ՝ պապանձուել, որ յատուկ է Գորիսի բարբառին. բուն Ղարաբաղի բարբառն ունի պարանմիկ՝ առանց նորամուտ մ-ի, ուստի և պ անփոփոխ մնացած. արք՝ ամպ (հին հայերէն ևս արկ կամ արք հաւատարապէս գործածական են): Ռնգականի յաջորդ պ ունի նաև եմպէս բայց այս փոփոխութիւնը տեղի չէ ունեցած: Մ պ խումբն ունեցող ուրիշ օրինակ չկայ:

4. Բ-ի են վերածուած նաև մի քանի կրօնական և ուսումնական բառերու մէջ դանուած պ-երը. այսպէս՝ յերկարութիւն՝ եպիսկոպոս. յերկարութիւն՝ ապաշխարել. վերաբեր. վարդապետ. վրձնար. վարժապետ:

Ասոնց վրայ աւելցնենք նաև գիւրթ՝ գուրպայ, ըրթնաւոր՝ նապաստակ, ըրթնա՝ պիտի, պէտք է որ, ըրթի կամ ըրթի՝ դէպ ի բառերը, որոնց մէջ նոյնպէս պ վերածուած է ք-ի:

5. Պ փոխուած է վ-ի իւրիշ կէտէ միակ օրինակին մէջ:

Զ.

Բառին սկիզբը՝

1. Առանց բացառութեան կը վերածուի ձ-ի. օր. ձեղաց՝ ջրաղաց. ձօրե՝ ջորի. ձիւր՝ ջուր ևլն:

Բառի մէջ և վերջը՝

2. Սովորաբար կը վերածուի յ-ի. եղած օրինակներն են՝ ալ՝ աջ. մալ՝ մէջ. նալ՝ առաջ, առաջի. նալ՝ առէջք. ընկնի՝ առաջին. վիլի՝ ոջիլ. հնկի՝ հաջել:

3. Նոյնը մասնաւորապէս ռ ձայնէն ետք. եղած օրինակներն են՝ առլ՝ արջ. վրկմեր կամ վրկմեր՝ մըշիւն. վերլ՝ վերջ. քրիլ՝ թըշել. բացառաբար «բաղարջ» վերածուած է պիտարձ ձևին:

4. Ն ձայնէն յետոյ անփոփոխ մնացած է. օրինակներն են՝ ճնկի՝ ննջել. ճնրկի՝ նարնջ. ճնհանջ՝ հմ. խոխնջալ՝ խոխնջել. քրքնիլ՝ թրթնջուկ. խօնջան՝ հմ. փօնջ՝ փուռնջ. հեռեկն՝ երկնջ. պեռնար՝ բանջար:

Դիտ. — «Կամուրջ» բառը թէև ռ-ի յաջորդ է ունի, բայց ռ-ի տեղափոխութեամբ և և ռնգական յաւելմամբ ստացած է կամուրջ ձևը, համեմատ այս կանոնին:

«Ականջ» բառը ստացած է երկու ձև. այն է ննջող և ննջում. առաջինը համեմատ է վերի կանոնին, երկ երկրորդը չէ:

Բացառութիւն են խնկի՝ խնջել և օնձ ունջ, մուր:

5. Բաղաձայնէ անմիջապէս առաջ դանուած չ ձայնը վերածուած է շ-ի անշուշտ չ ձևէն անցնելէ յետոյ. հմտ. 2. 3: Եղած օրինակներն են մարկ՝ մէջք. փաշկ՝ քաշք, ոգի, դե. ասիէ փշկոս՝ լուսնոտ գիւահար, քաշք-ոտ:

6. Դ խումբն ալ իւր ձևէն անցնելէ ետք, իւր իստմբերուն պէս վերածուած է խմ. ասոր համար ունինք միակ ապահով օրինակ մը՝ նիւմիլ կամ նիւմիլ՝ աղջիկ:

7. Բարամէջի կամ բառավերջի չ ձ-ի է վերածուած ուրեմն ննգում՝ ախանջ. նիւմիլ՝ աղջիկ. պիտարձ՝ բաղարջ. օնձ՝ ունջ ձևերուն մէջ: Ասոնց վրայ աւելցնենք նաև ածոյցի յաջորդակ:

Ռ.

1. Առհասարակ ո կը մնայ անփոփոխ. օր. ծառ՝ հմ. ծոռ՝ ծուռ. ծնրեկնր՝ ձմեռն ևլն:

2. Ռ վերածուած է ռ-ի քրմանի՝ թիթեռնիկ և գրգռքառ՝ ծառաբազար բառերուն մէջ:

3. Կրկնակ ու-ի է վերածուած քոռանուն՝ բառասուն, տոռնի՝ տառեկ բառերուն մէջ:

4. «Առնել» բառը ո-ի ջնջմամբ վերածուած է ննկ:

Ս.

1. Ընդհանրապէս անփոփոխ կը մնայ. օր. իրես՝ երես. սիսեկնր՝ սիսեռն. սիսեռն՝ սիսեռն ևլն:

2. Ս կրկնակ աւ-ի է վերածուած տասն. շրքասուն՝ երեսուն. օխքասուն՝ եօթանասուն թուականներուն մէջ:

3. Թա խումբին և «յիսուն» բառին մասին տես Թ. 5:

4. Ս վերածուած է շ-ի շեմփ՝ սեամփ, շիտոր կամ շիտոր՝ սալոր բառերուն մէջ. բայց այս երկու ձևերն ալ միջին դարու մատենագրութեան մէջ գործածուած են:

5. Ս ձայնը ք-ի վերածուած է հնրեր՝ հարսն բառին մէջ. այս բառը սահայն Թաղոտի բարբառին մէջ հնրեր՝ ձևն ունի. ուր ս—հյ:

6. Ս վերածուած է հ-ի ննկ, ննի՝ տաւր բառերուն մէջ:

Վ.

1. Վ անփոփոխ կը մնայ ընդհանրապէս. օր. վեգ՝ վիզ. վարագ՝ վարագ. կալ՝ կալ ևլն:

2. Ծշափ՝ վիշապ բառին մէջ վի խումբը դարձած է օ:

3. Վ. դարձած է յ-ի յըրան՝ ի վերայ, shkr՝
ի վեր բառերուն մէջ:

S.

1. Բառին սկիզբը առանց բացառութեան
կը մնայ Տ. օր. *սար՝ տէր. թիրեկ՝ տերև. սաշ՝*
հմ. ևն:

Բառերն մեջքը կտամ յլերջը՝

2. Սովորաբար նոյնպէս կը մնայ անփոփոխ.
օր. *sánhsasak*՝ հմ. *prósaw*՝ որոտալ. *górs*՝ ցուրտ կէն:

3. Դ-ի է վերածուած և ռնգականէն յետոյ, իրօնական, ուսումնական և մի քանի ալ ուրիշ բառերու մէջ. եղած օրինակներն են՝ անկոյ՝ սանտըր. — պարնաւայ՝ պատարագ. զարնաւ՝ դատաստան. վգրիշ՝ մկրտել. առանա՝ սատանայ. յրնաբեդ՝ վարդապետ. — լրժանիդ՝ վարժապետ. — լիշնդիշ՝ աշխատել. ակիւդ՝ աղքատ. գիդա՝ գիտել. փոդ կամ փոդ՝ իրայտ:

4. Թ-ը կը վերածուի ֆ, փ, խ, ո ձայներուն քով. այսպէս՝ պարֆ՝ պարաք. խոքնկ՝ խոտիկ. իյոնքնուի կամ կէքնուի՝ գորտ. ըռքնմա (բայց Գորիսի բարբառով ըռլիքսնա ունի՝ ուն-ն վ-ով ըաժնուելուն պատճառաւ)՝ առաւօտ. օքոք՝ օգուտ. փքկ՝ փախիկ. քէփոռ՝ ինտուք. ւսքըխ՝ աստղ:

5. 2այնաւորէ մը անմիջապէս յետոյ գտնել-
ուած 8 ձայնը՝ յաջորդական մէջ ռնդականի մը
ըով մ-ի կը վերածուի. եղած օրինակներն են.
վրէննը (Քշ. վրննը, Գ. վննը)՝ ոտն. մննը՝ մատն.
մննանուց՝ մատնոց, մատնանոց. մննաջո՞ղ՝ մատնա-
ջուրթն. մննկ՝ մտնել, մտանել, տակայն մոռնա՞ն
մատանի կամ կոթորնուկ՝ գորտնուկ առանց այս
վիտիտնութեան՝ ճաղաձայնի մը չյաջորդելուն
կամ մ-էն հետո գտնուելուն պատճառաւ:

6. Տ ձայնը լի է լեբաժուած արդջան՝ աս-
տիճան ձևին մէջ:

7. Տ ձայնն յաւելում եղած է *սկոդեմ կամ կսոդեմ՝ կաղէն ըսողին մէջ:*

Յ. Տ-ին տեղափոխութիւնն Լայ քերիսուն՝ վե-
տուր բառին մէջ:

f.

1. Առհասարակ անփոփոխ կը մնայ. օր, մօրէ՛ ելալի, մորի՛ մօր՛ մօլը. կնրմոյ՛ կարագ. կնրկուս՛ կարկուտ էլն:

2. Խուճը մը բառերու մէջ՝ մանաւանդ բազմայնէ առաջ, լերածուռած է ուի. եղած օրինակներն են՝ լրէսլրէն, ոսլր, պոս, պորտ, սրէրէսլր, սոն, ուլր, պոսնլան, պարտական, անթիլ, իսլր, ութիլ, արծիւ, առլ, արջ, առս, արտ, յոսնլ.

ստեփ^ա արտասուք, զրգնորաւ՝ ծառղարղար. վրէն-
ցակ՝ որձակ, աքլոր. պտոց կամ պերց՝ քարձ. կշօնը-
նուկ կամ կերքնուկ՝ զօրանուկ. րէփուռ՝ իհետուր.
սորիս՝ տըբիս. խոխնջակ՝ խրխնջել. խորեկ՝ խրտել:

3. Ի ձայնը ջնջուած է կոմիտէի՝ կարմիր ջնդակներ՝ շնորհաւոր. ժող՝ շարժ, երկրաշարժ. յեժիշ՝ արժեք. յիշան կամ եժան՝ արժան. յիշու՝ ի դուրս. մնանսպա՝ ճանապարհ. պէցիւր, պէցուր, պո՛ցրը՝ բարձր. հիւր, հէփ, հիփի՝ երբ բառերուն մէջ:

4. Ընդհանառակը *ռ աւելցած է* հրկշքերակ՝ հրեշտակ. արկվար՝ սարկաւադ. պտրհան՝ պատուհան. ըրքանութիւն՝ նապաստակ. մրէր՝ մի՛ ձեռնուհի մէջ:

5. Բ-ի անգլալիստութիւն ունին պրսկոն՝ պըղ-տոր, քնւումն՝ Թոնիւր, սէրսակ՝ զատարկ, հեկրակ՝ էրանի, կնրպրկ՝ կապերա, կնրմունջ՝ կամուրջ, ղոնիկեր՝ հօրեղբայր բառերը:

Գ. Լ-ի վերաժողացած է սրկերեկի, սերկերի
բառին մէջ:

7. Ի՞նչ և թ՞ խումբները ղեկավարում էին շ-ի մեկննքը՝ մատնաշուկային և բոլոր թուրք բառերուն մէջ. առաջինը անցած է *մեկնաշուկ ձևէն. համտ. արդէն բաղմամբիւ բարբառներու մասնաշունչ կամ մասնատունչ ձևերը. նշան ձայնաւիճխտութեան համար ալ համտ. Պոլսոյ բարբառով ձայնալ ձանձալ, ձանձալ, առեկ ընդարձակ տես Բննութիւն Ասլ. բարբ. էջ 20:

«Թուրք» բառը ըստ օրնիկ պիտի լինէր *թու
կամ առ առաւելն *թոզ, բայց բոլոր բարբառներ-
ըուն մէջ ալ դարձած է թուշ, ըստ այսմ ալ Ղա-
րաբաղի ձեր:

8. Վերը քանի մը տեղ (այսպէս էջ 50, 58, 65 ևն) յեղեցինք թէ հայ. «երեխայ» բառը Ղարաբաղի բարբառին մէջ * րնիս, * խնիս հնագոյն ձևերէն անցնելով՝ կը դառնայ վերջապէս խիս: Այս մեկնութիւնը սխալ է: Իրարմէ բաժնելու է րնիս և խիս ձևերը. րնիս ձևը լոր միայն ենթադրութեամբ գիտէինք, իրօք գոյութիւն ունի և գործածական է Գորիսի բարբառին մէջ՝ երախայ նշանակութեամբ:

Խնկաւ իրօք իւղգայ խնկաւ ձեւ մը. բայց այս խնկաւ ձեւը չէ՛ այն * խնկաւ ձեւը՝ որ՝ Ենթադրած էինք միայն * րնկաւ և խօխաւ բառերը կապելու համար, այլ թուրքերէն ՃԱՃԱ բառն է, «տխմար, ապուշ, անմիտ» նշանակուածամբ: Այս թուրք ձեւէն են Պուշոյ բարբառով խախն և Վանի բարբառով խօխն բառերը «տխմար» նշանակուածամբ: Առիէ է ուրեմն նաև Ղարաբաղի խօխաւ ձեւը՝ որ յետայ բռն նշանակուածիւնը փոխած և ոտացած է «Երեխայ» նշանակուածիւնը, այս ալ մոտամբ րախա բառին ձայնափան նմանութեան և մասամբ

ալ «երեխայամիտ» տխմար» և «երեխայ» իմաստներուն նմանութեան պատճառաւ։ Թէ «տխմար» նշանակութիւնը կրնար դիւրութեամբ «երեխայ» մանկիկ» իմաստին կապուիլ, հմտ. Տիգրանակերտի հայ բարբառով *սիւստ*՝ «երեխայ» մանկիկ» նշանակութեամբ։

8.

1. Բառին սկիզբը և վերջը, բառի մէջ ալ ձայնաւորի քով անփոփոխ կը մնայ. օր. *gors՝* ցուրտ. *górkn՝* ցորեան. *ցեց՝* ցեց. *հնգախ՝* հմ. Լէն։

2. Բառի մէջ բաղաձայնէ առաջ գտնուած ց ձայնը ըստ օրինակ պիտի վերածուէր ա-ի. հմտ. Ծ. 5, Ճ. 2, 2. 3, 2. 5. Բայց այս դէպքին համար իբր օրինակ կայ միայն լսնէ՝ լնուլ, լցնել, միւս -ցնել վերջաւորող բայերը (անցեղական) հընչուելով -ցընել, ց բաղաձայնի քով չէ, ուստի և մնացած են անփոփոխ. *հրցցեկ՝* հարցանել թէ և կը հնչուի երկալանկ, *հրց-նէլ*, այնպէս որ ց ձայնը բաղաձայնի քով կը գտնուի, բայց դարձեալ ենթակայ չէ եղած այս փոփոխութեան։ Նմանապէս փոքի՝ փոցի թէ և բաղաձայնի քով ց ունի, բայց մնացած է անփոփոխ։

3. Վեցը վեց բառին մէջ ց ձայնը կրկնուած է. հմտ. *մրեծծ՝* մեծ։

4. «Եկեղեցի» բառը յապաւմամբ վերածուելով * եղցի ձևի մը, 2. 4 և Դ. 2 օրէնքներուն համեմատ դարձած եղած է յեթե։

Փ.

1. Փ միշտ մնացած է անփոփոխ. օր. *խփե՝* խուփ. *խոփ՝* խուփ. *փրփոր՝* փրփուր Լէն։

2. «Այսչափ» այդչափ, այնչափ» բառերուն մէջ փ վերածուած է փ-ի և ստացած է ռնգական և մը. այսպէս՝ *Էսչափ*, *Էդչափ*, *Էնչափ*։ Սակայն լսնի բառը առանձին՝ անփոփոխ մնացած է։

3. Փ տեղափոխութիւն է կրած *քիփուտ՝* փետուր բառին մէջ։

Ք.

1. Ամէն գերքով ալ առհասարակ կը մնայ անփոփոխ. օր. *հանդե՝* քանի. *հան՝* հմ. *կախալ՝* կաքաւ. *գեմիտլ՝* զոքանչ. *օնփ՝* յօնք Լէն։

2. Բառավերջին -իք, -ինք, -էնք մասնիկները կը վերածուին իյ, ինյ, ենյ, եյնյ ձևերուն, ուրիշ խօսքով ք ձայնը կը փոփոխանայ ի, ին, ե ձայններէն յետոյ. եղած օրինակներն են *քրեյ*՝ թրեք. *հեյիյ*՝ հերեք. *յեյգիյ*՝ երկինք. *նոյնայիյ*՝ նոյնապէս. *կրեյիյ*՝ կեռեք. *օրեյիյ*՝ օրէնք. *հրանայիյ*՝ հարսանք. *խեյիյ*՝ խլինք. *իւնյ*՝ ինքն։

«Բրտինք» բառը թէ և ինք վերջաւորութիւնն

ունի, բայց Ղարաբաղի բարբառին մէջ *հրեոնի* ձևն ստացած ըլլալուն համար այս փոփոխութենէն ազատ մնացած է։

«Պատանք» բառը գործածական է թէ՛ պահանք և թէ՛ պահեմի ձևով. առաջինին մէջ փոփոխութիւն չէ կրած ա-ի պատճառաւ, բայց երկրորդին մէջ իբր են ձայնէն յետոյ՝ վերածուած է փ-ի։

«Նաւակատիք» և «լիք» բառերը անցնելով անշուշտ **նաւակատիկ* և **լիկ* ձևերէն՝ վերածուած են *նրվրկատից*, *լիգը*։

Եփ, ափ, ունի, աւնի, օնի կամ և-է գատ ուրիշ բաղաձայնի յաջորդող փ-երը, նոյն իսկ և կամ ի ձայններէն ետք՝ կը մնան անփոփոխ. օր. *կոնփ՝* կշիռ-ք. *իւնփ՝* երեք. *յոյնփ*՝ չորեքշաբաթի. *ծոնփ՝* ձեռք Լէն։

Գործիսի բարբառը չունենալով փ ձայնը՝ բոլոր այս ձևերուն դէմ կը հանէ փ։

3. Գրաբարի խումբ մը անեղական բառերու, ինչպէս և ուրիշ եղականաւոր բառերու ծայրի փ-ն պահուած է Ղարաբաղի բարբառին մէջ. այսպէս *պափ՝* պահք. *նափ՝* ձեռք. *վաւփ՝* հմ. *կոմրոնփ՝* դարուն. *նոյնփ՝* աշուն. *օնփ՝* յօնք. *մոփ՝* մօրուք. *նիւստփ՝* աշխարհ. *յոփ՝* չօրք. *չոնփ՝* սեամ. *չոնփ՝* շնորհք. Լէն Լէն։

4. Դ. իւ, չ, յ, օ, ք ձայններուն յաջորդող փ ձայնը կը վերածուի փ-ի. այսպէս են *նիւփ՝* ձեռք. *մեփ՝* մեղք. *մափ՝* մէջք. *մրեփ՝* միտք. *սօփիլ՝* դժոխք. *սիւփայ՝* աղբատ. *կոփիլ՝* կողք. *նոփիլ՝* աղօթք. *խափ՝* քաջք. *աշփ՝* աչք։

5. «Թանաք» բառը դարձած է *թո՛նակ*։

Ֆ.

Այս ձայնը թէ և դրացի ազգերու ժ-ին աղ-դեցութեամբ մտած է նոր հայերէն բարբառներէն շատերուն մէջ, բայց Ղարաբաղի բարբառին մէջ գոյութիւն չունի ըստ։ Ղարաբաղի բարբառը այս դէպքին մէջ կը շարժի ճիշտ այն ձևով՝ ինչպէս հին հայերէնը. օտար լեզուներէ փոխառեալ բառերու մէջ ժ կը գտնուի միշտ փ. այսպէս՝ *փալ՝* գուշակութիւն, *փեյդա՝* օգուտ, *փշմեց՝* փամփուշտ Լէն Լէն ձևերը թրք. *ժալ*, *ժաիդ*, *ժիշեկ* հոմանիշներէն. նոյնպէս *փալիշա՝* աղգանուն, *փալիշ՝* գործարան, *փալիշ*՝ կառք Լէն Լէն բառերէն *фамилиа*, *фабрика*, *фаэтонъ* ձևերէն։

Հրաչեայ Յ. Աճառեան.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ ԴԻԱՆՆԻՑ

ԵԹՐԵՄ ԿԱԹՈՒԴՈՒՍԻ ԿՈՆԴԱԿԸ

ՊՕՂՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԷԻ ՕՐՈՎ ԾԱԳԱԾ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՇԱՐԺ-ՄԱՆ ՄԱՍԻՆ:

Պ Ա Տ Ջ Է Ն

ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ծառայ և շնորհիւ նորին Տէր Եփրեմ կաթողիկոս ամենայն Հայոց և ծայրագոյն Պատրիարկ Առաքեական սուրբ Եկեղեցւոյ Քրիստոսի նաեւ Երկնահանգէա լուսանկար մայր Աթոռոյս սրբոյ Վաթուղիկէ Եջմիածնի՝ Թագաւորեալ մայրաքաղաքիդ Կոստանդնուպօլսոյ գերձապատիւ և բնակացապարտ Ամիրապետաց և Ամիրաքիցս և համայն բարեպաշտօն և մեծահաւատ զխաւորացն Կոնսթանդիս հաւատարիմ՝ սիրելեացդ մերոց մատուցանեմ սիրով ողջոյն Քրիստոսապարզ և օրհնութիւն աստուածային՝ առ ի խնդալ ի Տէր երջանկաւէա Կենօք ի հաբուսա և յերկայն ժամանակս:

Վրասթիւն լիցի համայն սիրելեացդ մերոցս զի նախքան զդալ ժամանելն ասա Յաւոր փարդապետի մերս հոգեօր որդիկի՝ հանդերձ ամենայն միարանութեամբ սրբոյ Վահիս՝ ոչ միայն ի պէս պէս տարակուսանս մտաց իբր յալիս ծովու ծփեալ՝ տատանեալս այլև յանհարին սուգ թախծութեան համակեալս ողբացաք զյուշաւորչակրօն ազգս մեր՝ աւաղելով զանձինս՝ որ զիպկեաք այսմ՝ զառնա համբոյր ժամանակիս և կարի յիրաւունս քանդի բաղումք յերթեկեացս ևս և յուխտաւորաց իբրեւ ճշմարիտ իմն հասուցանելն մեզ լինել Պատրիարկի և այլոց ոմանց իբր պատճառ խանդարման ուղղափառ զաւանութեան Հայաստանեայցս սուրբ Եկեղեցւոյ բայց իբրեւ յարժանահաւատ պատմութենէ Յակոր փարդապետի ծանեաք հաւատաւա զիրացն ատուղութիւնս փոքր մի հանգարտեցան միաք մեր՝ և օրհնեցաք և օրհնեմք միշտ զգերյարգի Ամիրայսդ զհարազատ որդիսդ լուսատու ծնողիս ձերոյ սրբոյ Վահիս Վաթուղիկէ Եջմիածնի որ հաստատուն մնալով ի վերայ ուղղափառ զաւանութեան Հայաստանեայցս սուրբ

Եկեղեցւոյս դուն զործեալ էիք և միանգամայն զխորթացեալ եղբարսդ ձեր ածել ի միութիւն սիրոյ և առ ի հաճիլ այսմ ի զիմաց ձերոց զրեալ էր առ մեզ մերս հարազատ նուիրակ Աւատաւատաւոր Արքեպիսկոպոսն զգիր իմն կնքով քանի մի եպիսկոպոսաց ընդ նմին և Պատրիարկն առանձին իմն զիր ի նոյն գիտաւորութիւնս: Ապաքէն այդպիսի սիրելութեան և մեք մեծապէս ցանկամք և փափագեմք բայց ի փարանս եմք թէ զիարդ կարելի ելանել այսմ ի զլուխ քանդի որպէս լսեմքս առ ի մեջ հետեալք՝ մանաւանդ զօրեշցի կոչեցեալքն՝ չունին երբեք զիդձ և զյօժարութիւն սրտի առ այս որպէս դուք ունիքդ որոց և սեփական իմն է անպատին զազանի զաւանդութիւնս գործել և ազգի ազգի որդայթմ չարութեան մեքենայել առ ի փասա ազգի մերում: զորոյ զփորձ առեալ եմք և առնումք միշտ նա զի թէ և ոչ այս պատճառս ուր թողից զազգի մերում զընդարոյս բնաւորութիւնս որք սովոր են յաշինչ պատճառս խռովի և ազմուկ շփօթի յարուցանելս զի արդարեւ ո՞ր քաղաք և ո՞ր զիւղ իցէ արդեօք ի յօսմանեան Տէրութիւնս յորս բնակեալ Ժողովուրդք մեր՝ ոչ ամբօխեցան և ոչ վրդովեցան ընդ այս լուրս այլ զյոյնաժողով շփութութիւնս Ժողովրդոց մերոց եղբոց ընդ իշխանութեամբ պարսից և սուսացնս արդարեւ չեմ բուական զբաւորական բանեւք յայտ առնել միայն թողում Յակորոս փարդապետի զի ի դալն այդր բերան առ բերան խօսակցութեամբ պատմեացէ ձեզս զոր ետեսն աչօքս և լուսան ականջօք: Արդ եթէ այսչափ վրդովումն անրեաց յազգս մեր յամենայն տեղիս մանաւանդ ի Թագաւորեալ քաղաքս ի լսել նոցա՝ թէ և մեք ձայնակից առ այս դատեալ զըրեալ եմք առ Առաջնորդս փասն երեկքին իրացնս ո՞րպիսի արդեօք զայթակղութիւնս և խռովութիւնս ունի յում պէտս յուզիլ ի մեջ նոցա: Զորս յորժամ զմաւա ածեմս արդարեւ սոսկամ և զարհուրիմ յանձն իմ և երկրն չիմ՝ ևս թէ ի խնդիր սակաւուցն՝ ի կարեւորացն ունիմք զրկիլ և ի փութալ մեր զայլս ստանալ՝ հանդերձեալ եմք կորուսանել և զոր ունիմք: Յանկացան այսմ՝ միարանական սիրոյ և բաղումք ի նախնեաց մերոց որք լցեալք

էին հոգւով սրբով և երկնային խմածութեամբ, մանաւանդ իսկ փայլէին պէս պէս սքանչելագործութեամբ, և ընդ դարս դարս ժամանակաց քաջադատի եղեալ թափեցին զամենայն ձիղն զօրութեան ոգւոյ իւրեանց՝ կատարելի զոր ցանկային, այլ կարողացան արդեօք: Յայս է թէ՛ ոչ, ողբամ՝ ապա արատաւօք զիմս դժբախտութիւնս որ յաւուրս իմ՝ ծագեցաւ այս խորհուրդի, զոր ի կանուխ ժամանակաց ոչ բռնութիւն ահեղախորհրտ թաղաւորաց, ոչ ճշմարտութիւն զբշի կորովամիտ խմածանոց և ոչ լացատրութիւն մերումս ուղղութեան հաւատոյ ի հոգեւից վարդապետաց, միանգամայն ասելի, ոչ ողորականք՝ և ոչ սպառնալիք առ նոսա՝ զօրեցին տանիլ ի գլուխ: Ապա աղաչեմ, աղաչեմ՝ զձեզ սիրովն Քրիստոսի, ուշի ուշով զելս կատարածի սորա խորհիլի, զի մի՛ յետոյ եղիցուք առականշնանաւակի, ևս և առ ի՞նչ զայլ թակողութեան և պատճառ կորստեան ազգիս խաղաղութեան: Զհօս բանուոր ոչխարացն իւրոց յանձնեալ է մեզ այսօր Հովուապետն Քրիստոս, զորս պարտիմք չկորուսանել, թէև կայցէ առաջի վառնդ կորուստեան փառաց և իշխանութեանց, ևս և մարմնական սիրտոյից:

Այլ եթէ պատճառ ի մէջ բերցի հարկեցուցիչ հրամանն Արքունի առ այս վստահեմ ամենայնիւ, զի որպէս յայնժամս նոյնպէս և այժմ, եթէ կամիք, կարող էք պահել զԱզգս մեր ի վստանդէ քաջահանձար խոհախնուութեամբ ձերով, և խմածութեան պատասխանատուութեամբ, որով գերափայլիք ըստ հոգւոյն առաջութեանն, ինչ զի և տէրութիւնն քաջածանօթ իսկ է՝ թէ ընդ ժամանակս ժամանակս քանի քանի այսպիսի անցք յուղեցան և չելին ի գլուխ, ուստի առ այս փոյթ յորդորեմ զգերյարգի սիրելիս մեր, որով իրաւի անուն բարեաց ժառանգէք յազգի մերում իբրև զնախնի Ամիրայնս, որք պաշտպանութեամբ Ազգիս մեծանուն հանդիսացան, որոց անունք գերապանծ զովութեամբ այսօր յիշատակին ի մէջ և յԱզգէս մերմէ, զորոց զհոգիսն տէր լուսաւորեցէ և գրեցէ զանունս նոցա ի գաղութեան կենաց իւրոց:

Արդ՝ ի վախճան բանիս ի սոյն այս հաւաքութեմ, ինայիլ յայիս ծերութեան իմոյ,

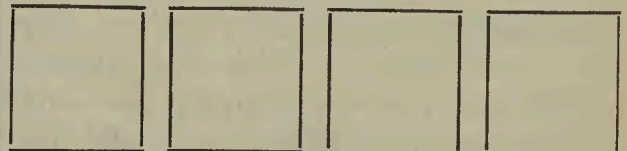
և մի՛ անտակալի աղեակց ողբովք իջուցանել զառօրեայ կեանս ի գերեզման մահու՝ և մեք ցորչափ կենդանի եմք, ոչ դադարիմք հանդերձ սրբազունմար միաբանութեամբ սրբոյ Գահի՛ կանխել յաղօթս առ բարձրեալն Աստուծոյ, զի քաղցրազութ ինամք ամենակալին Աստուծոյ առատացի միշտ ի վերայ օսմանեան մեծազօր և բարեբախտ Արքային մերոյ, զպաշտամբս նորա կորազլուստ առնելով, զվախաւորութիւնս նորա հազաւատունս պահեցէ, և զքաղցր տկնարկութիւնս նորա և գործակալաց նորին՝ անպակաս արացէ ի մէջ և յԱզգէս մերմէ, և զձեզ զգերյարգի սիրելիս մեր առաւել ևս իշխանական պատուով մեծութեան յորդուոց յորդիս՝ և յազգէ յազգ յօգուտ և ի փառաւորութիւն Ազգիս չքեղապարդեալ՝ յաչս տէրութեանն քաղցր երեւցուցէ, և ընդ իւրով ամրածածուկ Աջովն պահպանեալ, միշտ զերծ և ազատ կացուցէ զձեզ յըստ հոգւոյ և յըստ մարմնոյ հիւանդութեանց, ևս և յիւրեկի և յաներկոյթ փորձութեանց կենցաղոյս, զօրաւիզ լինելով յամենայն գործառնութիւնս ձեր, և ի յոգնահոլով ամս ժամանակաց ի քաջողջութիւնս կենաց խաղաղաւէտ և անդորր կենօք հանդերձ որպիսիք, զարմօք և զաւակօք զձեզ երկարաձգեալ՝ յետ յաստեացս երանելոյ՝ փառապարգեցէ յերանաւէտ կեանս ցնծութեան, և սրբոյ միածնաէջ տեղոյս և ամենայն Արքութեանց, որք աստ զեանդեալ կանս շնորհք և օրհնութիւն ի հոգիս և ի մարմինս ձեր և համայն Ազգիս մերում՝ սքսեալ ծաւալեցի: Եւրօք օրհնեալք յԱստուծոյ և յամենայն Արքոց նորա և ի մէջ Ամէն:

Կաթողիկոս ամենայն Հայոց.

յամի Տեառն 1821. մարտի եւն:

է սուրբ կաթողիկէն Էջմիածին:

Անդամք սուրբ Ժողովոյն բարձրագոյն խորհրդարանի Արարատեան սրբոյ Աթոռոյ ամենայն Հայոց Կաթողիկէ Էջմիածին:

Երեւան
Ստեփաննոս
Եւսեպիոս
Եւսեպիոս
Եւսեպիոս
Եւսեպիոս
Եւսեպիոս
Եւսեպիոս

Ժամերգնացի
ժողովարար
Եպիսկոպոս

Եկեղեցի
Եպիսկոպոս

Պատկեր
Եպիսկոպոս

Յոկանդե
Եպիսկոպոս

ՍԿԶԻՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ ԲԱՆԿԱՆԵԱՆ ԱԶԳԵՐԻ
ԱՊՍԱՄԲԱԿԱՆ ՇԱՐԺԱՆ.

Բարձր Արքայան Արքեպիսկոպոսիդ Յովհաննու, յարգոյամեծար եղբօր իմոյ սիրեցելոյ ի Տէր խնդալ:

Ահա քանի փառք անձինս որ ի ձերմէ սրբալնութենէ չունիմք զդիրս և պատասխան ամենայն գրեցելոցն ձեր՝ թարց յապաղման զարձուցեալ եմք:

Իսկ այժմ՝ մինչ բաղմոյցեալ են առ մեզ նորաբոյս լուրք և համբաւք փանորոյ պարտաւորութիւն անձին իմում համարիմ յարդոյ եղբօրդ իմում հողորդակցիլ որ ոմանք ի սոցունց զդալիք են և ոմանք սքանչանալիք:

Որոյ սխառածքն այսպէս կարգեցուք, նախ ի Կալաց եղեալ քայմաբան տաճկաց, հրամայէ զմի ծառայիցն սպաւանիքի սպանաւնել և սպաւանիքն պատուիրէ իւրոց ծառայից, ակնածու լինել և գտեալ ժամ պարապոյ՝ սպանանել ոչ միայն ի ծառայիցն քայմաբամի այլ՝ նաեւ զնա ինքն փանորոյ ի յաւուրս բարեկենդանիս անեալ զքայմաբուն երիվարօք և բաղմութեամբ ծառայից անցանել ընդ պողոտայն քանի մի անձինք ի յուսոյ ընդ սպասաւորացն սպաւանիքի միաբանեալք քանի մի զուշուշ հրացանի արձակեն ի վերայ նորա ի պատուհանէ խանութի իւրեանց, յորոց հարուածոց չարաչար վիրաւորեալ քայմաբամ տաճիկն՝ անկանի ի յերիվարէն մեռեալ և ծառայք նորին զայս տեսեալ կատապարար յարձակին ի վերայ քրիստոնէից և յոյնք ունելով զմեծ պատրաստութիւնս՝ համարեա թէ յոյժ սակաւս ի նոցոց փախտեամբ ապրեցուցանեն և նոյն փախուցեալքն փութան յամբոցն Իպրայելու և ան-

տի առեալ 150, և կամ 200 տաճիկս, զան ի Կալաց և յոյնք ընդ մօլտափանաց ընդ առաջ ելեալ նոցա՝ օրինաւոր կերպիւ ճակատին ընդ միմեանս, մինչև յերկուց կողմանց անկանիլ աւելի կիսով չափ և տաճիկք տեսեալ զինքեանս նուաճեալ՝ ցրուին ընդ քաղաքն ամենայն և հուր լուցեալ ի տանիս՝ այրեն զքաղաքն և ինքեանք սակաւաւորք անդրէն փախչին յամբոցն Իպրայելու, առ ի բերել զմեծ գունդ ի զօրացն տաճկաց: Յայսմ համբաւոյ կատաղեալ յունաց և մօլտափանաց զէն առեալ ի ձեռին՝ սպանին համարեա թէ ի միում աւուր զամենայն տաճիկս որք գտանեն յերկիրն մօլտափայու և յայնմհետէ երկուցեալ ի սպաւանակաց թագաւորին՝ զօրաժողով լինին և ձայն տան յամենայն ուստեքէ գալ և միաբանիլ ընդ նոսա՝ ուստի միաբանութիւնն այն հրեշտակս առաքէ առ պէյն մօլտափայու, կամ անձամբ թողուլ զպաշտօնն և կամ միաբանիլ ընդ նոսա՝ քանզի իբրեւ քրիստոնէի՝ ոչ կամին խառնիլ զարիւն նորուն ընդ արեան անօրինաց, ուստի և նա յանձն առնու միաբանիլ ոչ միայն ի բարի խորհուրդս նոցա, այլև՝ պատրաստ ցուցանէ զանձն ընդ գոյիցն, առաջինն լինիլ առ նոսա՝ Վասնորոյ համայն միաբանեալքն անկասկած իջանեն առ նա և երզմնեցուցանեն զնա գոլ նոր առաջնորդ և յամոյս 26-ին հանգէս մեծ արարեալ ի բաղկացուցանեն? զնա զՍիսայել պէյն Սուցոյ ինքեանց «պոյ» որ է յառաջընթաց և կամ առաջնորդ և ի գունդս գունդս բաժանեալ զօրսն, տան ի ձեռս քաջ զնդապետաց, հնարելով զնորոգ գրօշակս ըստ հնոյ խաչակիր զօրացն, այսու ստորագրութեամբ ի գրօշակ քրիստոսական խաչին և ազատութեան քրիստոնէից: Եւ համեմատ այսմ առնեն ի Պուքարեստ ի Ֆոքչան և ի փոքրն *:

Իսկ ի Պուքարեստ որովհետեւ մեռեալ էր պարսնն նոցա և փոխանակ նորա կարգեցեալն էր քալիմաք պէյն՝ նախ քան զայս խռովութիւնս, անդ յարուցեալ էր այր մի, որ ժողովեալ գունդ մեծ զօրաց, ոչ թողացուցանէր զնոր պէյն անցանիլ ի Կունդն և յորժամ այս ևս յաջողեցաւ ըստ բախտի՝ նորա առա-

* Մի՞թառի՞նքի քաց Է քողնուած:

ւել ստուարացոյց զգուշնդս իւրս և եղև ինքն «պայ» այսինքն առաջնորդ երկրին, որոյ անունն է Քէոզոր Ալատիմբէսիոյ։ Այս այր երբեմն ծառայեալ ի զօրս կայսերութեանն ռուսաց, առեալ է աստիճան կապիտանութեան և ապա «պատու» առեալ՝ բնակեալ է ի հայրենիս իւրս ի փոքրն Ալոխեայ։ Վասն սորա բաղում՝ զօվութիւնս խօսին ականատեսքս որպէս վասն իմաստութեանս նոյնպէս և վասն քաջափորով արիւնքեան։

Ընդ նմին և Սերպք ընկեցին զառնկական լուծն ի պարանոցէ իւրեանց, ընտրելով ինքեանց առաջնորդ փոխանակ նախնւոյն Փառախեօրկու, զՍելէշ անուամբ զոմն այր քաջ և խորհրդական, որ այժմ ունին միտքանիլ ընդ Ուրա հաց։

Իսկ Եանիցու փաշայն 70 (թուանշանի ընթերցումը կատածելի է) հազար յուսական զօրօք տիրեալ է զբաղում զառաւստաճկաց և զօրսն սուլթանի ամենեկն նկուն առնելով, զի սուսա կարգեալ էր Փէհմիլան փաշայն երկու այլ փաշայիքս և վասն ոչ յաղթելոյ վաղվադակի զթշնամին, այսինքն եանիայու փաշայն, Փէհմիլանն մահադիզօք հանել ետ սուլթանն ի կենաց և երկու այրսն զլրկեալ ի փաշայական պատուոյ, արաքսեաց յԱնատուրու երկիրն և փոխանակ նոցա կարգեաց զՀիւսէին փաշայն ոմն մեծ բազմութիւն զօրօք, որ ոխերիմն է Այի փաշային եանիայու։ Իսկ Այի փաշայն մինչ կարաց պղտորիլ զամենայն յոյնսն ի ձեռն յունական հրատարաց իւրոց, այժմ զմեծամեծ նախճիրս գործելոց է առաջի սուլթանեան զօրաց։ Գուցէ կարի զիւրութեամբ մտանել մարթացի և ի Պոլիս, զի բաց ի բազմութենէ, ջամաքային զօրաց, ունի և հարիւր յիսուն պատերազմական նուս, որ պատրաստի մասն հրամանի կառուարչին իւրեանց Այի փաշային Եանիայու ակնադէտ և յորժամ լուր եղև սուսա մօրաւայու և պուքարեսառ խոփութիւնն, բազմութիւնք աստիճանաւորաց, որք առ կային ի յունական ազգէ, ալաաօրէն առեալ զաշարժութիւն ի կառավարէ, տեղուցս անցին յոյն կողմն, վասն խառնելոյ ընդ միարանական զօրս յունաց։ Դիմաց աստի և ետեալ քնեալ իփոխանդն, որոյ հայրն երբեմն պարսն էր ի Պուքարեսայ և

ի սկիզբն վերջին պատերազմի ռուսաց՝ ընդ առնկացն անցեալ էր յայս կողմն։ Իսկ փոքր աստիճանաւորք և վաճառականք յամենայն աւուր հեղուհեալ անցանեն, ի յԱլեքսա բազմութիւնք անցին, ոչ միայն երիզասարդք այլև՝ ծերք և անուանի անաւորք։ Եւ սոցա խորհուրդն է՝ աճադարն լուսնու զերկուսն ամրոցսն առնկաց որ յայս կողմն են Գունայուն Իպրայիլ Երեկոյ ? որ է հանդէպ Ուսուշուրու է մինչդեռ տաճիկք անկատար լան ի նմայ և չունին մուսա առ ինքեանս արաքին զօրաց և ինքեանք ևս յոյժ սակաւաւորք են, զի փաշայք ամրոցաց և զօրք նոցա հրամանաւ սուլթանին զիմեալ են առ Այի փաշայն Եանիցու, որ ամսական ճանապարհաւ հետի են ի բնակութենէ իւրեանց։ Աս ներկայս այսրան ունելով ստոյգ պատմութիւն լիստածոցս, փութամբ ծանուցանել ձերում բարձու սրբաղնութեան և զուք եթէ պատշաճ համարիցէք, ծանուցէք սրբազնասուրբ Փահադայապիւնի, սրբազն Ներսէս արհայն և աղայ յովակիմին եղիազարեանս այլ ևս չունենալով ժամանակ ընդ յերկար պարապելոյ՝ չգրեցի, զի պատրաստիմ ելանել առ ի յիւմայիլ և յԱղբիւրման, վասն վերջաւորելոյ անդ զգործն նուիրականութեան, զի յեառձգութեամբ մի՝ դուցէ ամենեկն խափանեցի։ Ահա շատակս աստի կարէք խնամասիրել, որ սկսածք զրոյս ի վերայ կիսաութեան պատահեալ՝ չկարացի ի վերայ ամրոցի վերածել, զի ոչ ներքէ ժամանակս։

Երկիրս մեր խնամօք Վալենակային Աստուծոյ և արդարութեամբ խնամաշատ կայսերն մերոյ Աղեքսանդրու յանգոյբութեան և յապահովութեան կայ և ևս պահեցէ Տէր Յիսուս աղտա համայն տէրութիւն նորա ի արանեկ, մայրութեանէ, որ բոլոր Եւրոպայ արմատն իմաստութեան այնու կաւարցեալ ջանան նորանոր օրինօք պատասարել, և զհար խորհուրդս իւրեանց ամենայն ուրէք փութան հասուցանել, առ ի պարճանս փարկանեալ՝ թէ, արանեկութիւն է կատարելութիւն մուսոյ, զի Աստուած ասեն գամենեանս հաւատար մարդ կաշմեաց, բնիկը պարտն ոմն ասաւել լինել քան զմիւսն և այլն։ Ահա լլուրումն ատելի խորհրդոյ նոյնն, որք հեռե-

յան նորոգագէտ խմբանապիւղին յունաց, որոց կառարածն ըստ երեւոյն է ի կորուստ, եթէ, ոչ Աստուած, և կայսրն Տիգր ձեռնառ չլինելն ըստ կարողութեան իւրեանց:

Արդէն երեւ յոյն յամենայն տեղիս ունեցեալ են զիւրեանց լրտեսքն, զի կղզին Արեւել, և այլ ևս բազումք կղզիք արեւել են յինքենէ զամենական լուծն և պարտաւախ են միաբանութեամբ աւելի քան 200 պատերազմական նաւս ի վերայ աշխատի ծովուն առ ի զգէմ ունել ոչ միայն տաճկական նաւուց, այլև, Անկիւնացոյ, որ թողեալ զխորհրդակցութիւնսն թագաւորաց քրիստոնէից, փան իւրոյ շահուն միաբանեցաւ ընդ տաճկաց ներքոյ զաշխարհութեամբ, որ ընդ բարեկամ տաճկաց բարեկամ լիցի, և ընդ թշնամիան տաւիկ, և ի ժամ պատերազմի նորա 30. հազար զօրս տացի, յօդութիւն: Այսու ամեկի արարմամբ ի միաբանութենէ թագաւորաց արաբս ընկեցաւ, և այժմեան խորհրդոյն Արքայից ոչ միաբանեցաւ, որոյ պատճառաւ յուսամ թէ, այժմեան քրիստոնէից աղկաճութեանն ձեռնառլ լիցի մեր ողորմած կայսրն, որ և ուր—ուր թական ժողովման մեծութիւն գումարն ստիաւ զգայուցանել, որ ի հարիւրոց մէկ մարդ պահանջի, որ յառաջն ի հինգ հարիւրէ երկու կամ երեք լինել, իսկ յայսմ ամի ի հինգ հարիւրէ, հինգ այլ խնդրի, որ և պարզ դուշակ պատերազմի:

Մնամ ձեռոց բարձու սրբազնութեանն պատրաստական ծառայութեամբ իմով, և ամենախնարհ բարեկամեցողութեամբ, Գրեգոր Արքեպիսկոպոս (երկու բառ անընթեռնելի).
Պ. ՀԱՅՈՑ.

№ 28
1821, մարտի. 2
ի Քիշնով:

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԴՈՒՍԱՒՈՐԶԻ ՆՈՐԱԳԻՏ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ.

Բեղիական արքայական ձեռնարանի գիտական հանդէսի մէջ Académie royale de belgique Bulletin de la classe des lettres et

der sciences morales et politiques et la classe de beaux-arts. 1900 № 7. pp. 608—I. Bides անունով զիմնականը համառօտ, բայց կարեւոր տեղեկութիւններ և հաղորդում յունարէն լեզուով գրուած մաղաղածեայ մի կրեկնադրի մասին, որը ստորագրուած է Պոլիկարպոսին նուիրուած մի ներքոյ, Յովհանն Ասկերերանի և Վլասիոսի վիսյարանութիւնը, Գրիգոր Լուսաւորչի վարքադրութիւնը և թովմաս առաքեալի «Գործքքը»:

Մեր երկրում շատերը չափազանց աղատամտութիւնից վախենում են հին փառած Յուսուքներին, Ասկեփորիկներին, Ճառքնախրներին և այլն մօտենալ, այդպիսիներին յանձնարարում ենք M. Ehrhard-ի Legenden sammlung des Symeon Metaphrastes und ihr ursprünglicher Bestand (Freiburg. 1897.) պատուական զիւրքը, որից կարելի է սովորել թէ, ի՞նչ քան մեծ պատմական, գրականական և ինչպէս նաեւ կուլտիւրն ունեն վերոյիշեալ ժողովածուները:

Ինչպէս բովանդակութիւնից երևում է, Յունարէն կրկնադիրը մեր «ասկեփորիկներ» պէս մի բան պիտի լինի: Նա Բրիւսսելի արքայական մատենադարանի ամենանոր սեպհականութիւններէց մէկն է: Մաղաղածեայ թերթերի մեծութիւնն է՝ 27 ս. երկայնութիւն և 19 լայնութիւն, գրութիւնը երկսիւն, անհատաւոր տողերի թուով:

Մինչև այժմ յայտնի են յունարէն լեզուով ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հեռեւեալ կենսագրութիւնները. 1)-ը հրատարակուած է Acta Sanctorum ժողովածուի մէջ (հատ. VIII. էջ 320 շ. սեպտ.), 2)-ը Migne-ի Patrologie-ի (CXV. 943 շ.): Այս 2 կենսագրութիւնները միտին հրատարակել է de Lagarde Գէօթինգէնի զիմնական հանդիսում (Göttingische gelehrte Anzeiger u. s. w. B. XXXV. 1888): Արանցից առաջինը ըստ զը Լագարդի Հայերէն Ազգութանդեղոսի թարգմանութիւնն է (զը Լագարդի այս յօդուածի և Paul—Wissowa, Realencyclopädie-ի մէջ յիշուած են՝ Գուդրշմիտի, Լանգլուայի, Վարրիէրի և այլոց հետազոտութիւնները, անս. բառս Agathangelos.) թէ ի՞նչ չափով առաջինը Միառիգաստեօս աղգեցութեան է ենթարկուած և ի՞նչ յա-

բարեբախտութիւն ունի Բ-ի հետ մեր ներկայ յօդուածի նպատակից դուրս է:

Բացի վերոյիշեալ 2 տպագիր վարքադրութիւններից գոյութիւն ունի նաեւ մի ուրիշը՝ երրորդ խմբագրութիւն Փարիզիէան Յուլյակի 1485 և 1506 ձեռագրերում և վատիկանի (Ottobonianus) 373 զրչագրում: Արդ մեր այս կենսագրութիւնը վերոյիշեալներից և ոչ մէկին նման է, և հենց իւր այս առանձնայատկութեան համար վերին աստիճանի հետաքրքրական: Դ՞նչ առել կուզէ որ այս տարբեր յունական խմբագրութեան, և հայ գրչագրերի մէջ եղած «գործոց» միմեանց և Ազաթանգեղոսի հետ համեմատելը գրական և պատմական տեսակետից վերին աստիճանի օգտաշատ հետեւանքներ կարող էր տալ: Արհնադրիս պարունակած կենսագրութեան մասին մի գաղափար տալու համար՝ մենք բերում ենք այստեղ մի ամբողջական հատուած, ինչպէս որ պր. Բիդէն այդ կարգացել է և հրատարակել իւր վերոյիշեալ յօդուածում:

Թ. 8. ...ἀρξάμενος δὲ ἀπὸ Ἀδάμ, μέχρι τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ ἐγνώρισεν αὐτοῖς | τὰ θαυμαστά μεγαλῆα τοῦ Θεοῦ. Ἐπὶ οὖν ἐξήκοντα | ἡμέρας νηστεύσαντες ὁ τε Βασιλεὺς καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ | περιδεδεμένος δὲ ἦν ὁ Βασιλεὺς καὶ κεκαλυμμένος δαιμονιζόμενοι τῷ ἁγίῳ προσήλθον. ἔτι γὰρ ὑπῆρχεν | ἐν τῇ τοῦ σάγγρον μορφῇ. Διατάσων δὲ αὐτοῖς ὁ ἅγιος | ὡς Γρηγόριος κρύπτει(?) μαρτύρια τῶν ἁγίων ἑσθαι καὶ ἀθλοφόρων, γίνεται ἐν ἐκστάσει καὶ θεωρεῖ θεωρίαν μεγάλην καὶ ἀσφραγισμένην, διανοιχθέντα τὸν οὐρανόν, καὶ φῶς ἀνεκδιήγητον οὐρανόθεν κατελθόν, καὶ στρατιάς ἀγγέλων, καὶ στόλους φωτός ἐπὶ τῶν τόπων τῶν...

Թուղթ 9 ... Κατακλυσμός πυρός. ταῦτα δὲ ἦν πάντα σημεῖα καὶ αἰνίγματα τῆς φυλανθρωπίας καὶ ... σφραγίσας αὐτὴν ἀπέθετο ἐν τόπῳ τιμῇ καὶ σεμνῇ. Ἰοθαῖς(?) δὲ ὁ Βασιλεὺς διὰ τῆς εὐχῆς τοῦ μεγάλου Γρηγορίου τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας, ἦν σκάπτων μετὰ Ἀσιχίνης τῆς Βασιλίσσης καὶ Κουσαρῶδουκτος τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ καὶ λατυμήσας τὴν θῆσιν(?) τῆς ἁγίας Ῥηφήνης, ἀνελθὼν ... ἐκόμισεν τοὺς παραστάτας τῶν παλῶν(?) ἐπὶ τοῦ νώτου αὐτοῦ. Καταθῆς δὲ ὁ ἅγιος Γρηγόριος τὰ ἅγια λείψανα τῶν μαρτύρων, ἐπ'

mèn τὸ νάτιον μέρος τὴν ἁγίαν Γαϊανὴν συνταῖς τρισὶν ἐταίραις αὐτῆς, ... : *

Առաջին տողերում գրուած գծերը որոշում են տողերի երկարութիւնը: Մեր առաջ բերած հատուածը Աթաղանգեղոսի (վ. Ն. Ն. 1835 (ՌՄԿԴ) ձա—ձգ. (ԼՂ 544—568) -ին համադասարանում է (տե՛ս նաեւ Langlois Collection des hist. anc. et und. d. l'Arménie §. 109—125. Paris. 1867).

Հայոց մասին հրատարակուած նոր գրքեր.

Prof. Dr. Sachau. Am Euphrat und Tigris. 1900 Berlin. պրոֆ. Չախաուն Բերլինի արեւելագիտաց սեմինարի կառավարիչն է. Առաջին տողում՝ Հէ, որ նա ճանապարհորդել է, դէպք աբելէր, յայտնի է նրա „Reisen in Syrien und Mesopotamien“ գիրքը (Լայպցիգ, 1883): Ներկայ գիրքս զարդարուած է 32 պատկերներով և քարտեզներով, համառօտ բայց կենդանի լեզուով գրուած ճանապարհորդութիւնը շատ հետաքրքրական նկատողութիւններ է պարունակում յառաջաւոր Ասիայի ժողովուրդների նկատմամբ: Իսկապէ՛ս այս ճանապարհորդու-

* Թարգմանաբար տալիս ենք այս հատուածի մօտաւոր իմաստը, տարաբաղադրաբար կան բառեր որ քերականօրէն կասկածելի կամ անհասկանալի են Թ. 8.: «Սկսեալ յԱզաթայ մինչև ի գալուստն Քրիստոսի ուսուցանէր նոցա զմեծամեծ սքանչելիս Աստուծոյ: Արդ յընթացս վաթսուց աւուր պահեալ թագաւորն և որք զհետ նորա -ձորձա)պատեալ (այս բառը գործ ենք անում հետեւողութեամբ Ազաթանգեղոսի) և պատառեալ, հարուածեալք ի դիւաց գային առ սուրբն, քանդի կայր դեռ ևս ի կերպարան խոզի: Ապա ի կարգ անեալ սուրբն Գրիգոր արտա վկայութիւն? սուրբ և յաղթական կանանց, անկանի ի յափշտակութիւն և տեսանէ զտեսիլ մեծ և յոյժ ահաւոր բացեալ երկնից և լոյս անձառելի իջեալ յերկնից և զբանալիս հրեշտակաց և զսիւնս լուսոյ ի տեղիս տօն...»

Թ. 9.... հեղեղ հոյ. և այս ամենայն էր նշան և խորհուրդ մարգարութեան և... կերեալ զայն եղ ի տեղի պատուական և սուրբ. և բժշկեալ? ի ձեռաց և յոտից թագաւորն աղօթիւք մեծին Գրիգորի, փորէր ընդ թագաւորն Աշխէն և ընդ քեռ իւր Խոսրովիդուխտ կոիէր? զգերեզման? սրբուհւոյն Հովհաննէայ, ի վեր ելեալ... տանէր ի վերայ ուսուց իւրոց տօնս պատմութեան և ամփոփեալ սրբոյն Գրիգորի զսուրբ նշխարս վկայից, ի հարաւային կողմն զսուրբ Գայիանէ ընդ երես ընկերաց իւրոց...

Խնդր.

թեան առիթը եղել է Պրուսիոյ յուսաւորութեան նախարարութիւնը Բաքելոն և Էլքաստ կոչուած քաղաքները հետախուզելու համար (վերջինս նաբոլոգոգոնոսորի մայրաքաղաքը և Աղէքսանդրի մահուան տեղն է եղել)։ Բայց այս նպատակը իրագործել է ճարտարապետ զր. Կոլտվէյ և իւր արած պեղումներէ ընթացքում՝ Բաքելոնում՝ գտել հետախուզման մի նշանաւոր արձանագրութիւն, որը հրատարակեց պրոֆ. Դելիշ։

(Die Hettitische Inschrift gefunden in d. Königsburg von Babylon ... facsimile d. Inschrift, Lichtdruck—wiedergabe ... Bemerkungen d. Fnders u. Vorwort v. Prof. dr. Fr. Delitzsch. fol. 1900 M. 4.):

—Առանձին գովասանքի արժանի են յառաջաւոր Ասիայի ընկերութեան (Vorderasiatische Gesellschaft) նպատակը և հրատարակութիւնները։ Իրենց ժողովրդի տմեն գասակարգերին յառաջաւոր Ասիայի քաղաքակիրթ ազգերի պատմութիւնը մատչելի դարձնելու համար՝ այս ընկերութիւնը ձեռնարկել է մի շարք հանրամատչելի հրատարակութեանց. 1899-ից սկսած նա լոյս է ընծայել 5 հատոր զիրք. որոնցից առաջին վերնագիրն է «Յառաջաւոր Ասիոյ ժողովուրդները»։ զբքիս հեհեղնակն է նշանաւոր բեկառգէտ Dr. Hugo Winckler. նրա երկը բաժանուած է հետեւեալ զւոլտների. Բաբելասաանցիք, Արարներ, Ասորիք, Հայաստան, Մարաստան և Եղամացիք։ Միւս զբքերի վերնագրերն ենք միայն յիշում, որովհետեւ մեզ համար առանձին մի կարեւորութիւն չունին. 2) Ամառնայի ժամանակը. (Եգիպտոս և յառաջաւոր Ասիա Քրիստոսից 1400 տ. առաջ). Կ. Նիպուրի. 3) Դժոխքի և արքայութեան դադարաւորը Բաբելացւոյ մէջ. զր. Ա. Երեմիա 4) Բերդաշինութիւնը հին արեւելքում. զր. Ա. Բիլերբէք. և 5) Բաքելոնի և Ասորեստանի քաղաքական զարգացումը. զր. Հ. Վինքլէր.

—„Globus“,—ի 1900. Նոյ. համարում երեւաց Հայոց նախապաշարմանց մասին զր. Նեկիւլայի յօդուածը և պր. Մ. Աբեղեանի Der armenische velksglaube շարադրութեան քըննադատութիւնը։

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(ԲՆՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՆ ՈՒՍՈՒՄԵՔ)

(Շարունակութիւն) *

Ը.

ՏԻՂԻՆԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ

Խորենացու հայեացքը մեր պատմութեան շրջանների վրայ.—Ի՞նչն է մոլորեցրել Խորենացուն, կամ իւր աղբիւրի հեղինակին, որ նա երգից առած Տիգրանի պատմութիւնը փոխանակ իւր տեղում և ժամանակում, այսինքն Միջին Տիգրանի վրայ, պատմելու՝ տարել, Կիւրոսի ժամանակ է զրել։

Ժողովրդական երգը, գիտենք, թուականներ չէ տալիս. երգից կազմած պատմութեան ժամանակագրութիւնը պատմութիւնը կազմողինն է։ Եթէ մեր պատմագիրը, կամ իւր աղբիւրը, այդ ժամանակագրական մեծ սխալն անուամ է, ադոր համար մի ներքին պատճառ եղած պիտի լինի։ Ուզում ենք տեսլ, երգն այնպիսի գիծ պիտի ունենար իւր մէջ, որ յարմար դար մեր պատմագրի, կամ նորա աղբիւրի, պատմական ծանօթութիւններին, նորա հայեացքին հայոց պատմութեան շրջանների, հայ իշխանական հարըստութիւնների վրայ, և որ խաբէր նորան՝ այդ ժամանակագրական սխալն անելու համար։ Տեսնենք ուրեմն նախ թէ ի՞նչ գիտէ Խորենացին մեր հին պատմութիւնից և ի՞նչ հայեացք ունի մեր հարստութիւնների վրայ։

Մեր նախնական պատմութիւնից շատ տեղեկութիւններ չունինք։ Մարաց տիրապետութեան ժամանակ և առաջ ոչինչ չգիտենք։ Հաւանորէն հայերն առանձին թագաւորներ պիտի ունեցած լինին այդ ժամանակ, Կիւրոսի ժամանակակից մի Տիգրան թագաւորի անուն տալիս է Քսենեփոնը, և կարելի է կարծել, որ պատմական անձն լինի նա։ Պարսից Դարեհ թագաւորն, ըստ սեպագրութեան, մեծ կռիւներ է մղում հայոց դէմ, և այնուհետեւ հայերը ենթարկուում են Պար-

* Տես Արարս 1900 թ. համար ԺԱ. եր. 548:

սից և ապա Մակեդոնացոց ու Սելեկիացոց Վերջիններիս ժամանակ յաճախ կառավարել են բնիկ հայ իշխաններ: Ծոքա ձգտել են անկախութեան և երբեմն յաջողել են, երբեմն կրկին ենթարկուել Սելեկեանց, մինչև 189 թուականին Արտաշէս (Ա.) և Զարեհ, թերևս հին հայ թագաւորների ցեղից, հիմնում են երկու անկախ հարստութիւն: Արտաշէսի ցեղը զօրանում է, և նորա յաջորդները Մեծն Տրիպոսն, ինչպէս տեսանք, միացնում է երկիրը: Արտաշէսի բնիկ ցեղը թագաւորում է մինչև Բրիստոսի թուականութեան սկիզբները: Այդ միջոցից մի առժամանակ իշխում են զանազան ազգի խառն թագաւորներ, և երկիրը մէկի ձեռքից միւսին է անցնում: մինչև վերջապէս 66 թուին Բ. յ. Պարթևաց Վաղարշ Ա. թագաւորի եղբայր Տրդատ Ա. բարձրանում է հայոց գահը, և պարթևական Արշակունի ցեղը հաստատւում է Հայաստանում:

Այս է Հայաստանում իշխողների ընդհանուր համառօտ տեսութիւնը, որքան յայտնի է օտար աղբիւրներից: Ուրեմն երկու կամ երեք հարստութիւն, բնիկներ և օտար Արշակունիք, կամ մի աւելի ընդարձակ պատկերով:

1, Բնիկ, հին հայ իշխանութիւն կամ թագաւորութիւն:

2, Օտարների Պարսից և Սելեկիացոց տիրապետութիւն, բայց կան հայ իշխաններ իբրև կուսակալներ, զոնէ Սելեկիացոց օրով:

3, Դարձեալ բնիկների հայ թագաւորութիւն Արտաշէս Ա.-ից սկսած:

4, Սոքա անկումից յետոյ խառն իշխանութիւն և երկրի մէջ իշխողների ստեղծ փոփոխութիւն:

5, Օտար Արշակունիք հայոց գահի վրայ հաստատուած:

Արդ ի՞նչ գիտէ Խորենացին այս պատմութիւնից: Ծա գիտէ նոյնպէս:

1, Բնիկ, շատ հին հայ իշխանութիւն:

2, Օտարների (Ասորեստանցոց) տիրապետութիւն, որի ժամանակ սակայն շարունակւում է հին ցեղն իբրև կուսակալութիւն:

3, Բնիկների այդ ցեղը հայ թագաւորութիւն է հաստատուած:

4, Սոքա անկումից յետոյ չլիք իմն տնթոխից լեալ, այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս, ուստի և Խորենացին բան չէ պատմում (Ա. լա):

5, Օտար Արշակունիք թագաւորում են Հայաստանում:

Համեմատութիւնը պարզ ցոյց է տալիս, որ Խորենացու դրածը պատմական հիմունքից զուրկ չէ. նորա դրած իշխանութեանց կարգը կատարեալպէս այն է, ինչ որ մենք օտար աղբիւրներից գիտենք: Եւ ի զուր չէ ասած թէ պատմագիրներն իրենց առասպելներն ու զրոյցները, իրենց պատմածն օգից խօ չեն վերցնում: Խորենացին պահել է մեր երկրի հին քաղաքական պատմութեան յիշողութիւններ, բայց, աւաղ, միայն ընդհանուր ձևով, ճեաննք այդ յիշողութիւնները:

Արշակունիք ըստ Խորենացու օտար ծագում ունին, մինչդեռ նոցանից առաջ իշխող հայ թագաւորները բնիկ հայ են, այն արիւնից, որ զգում է Խորենացին իւր երակների մէջ: Ծա Հայկազանց թագաւորների համար գրում է. «Բանզի այտքիկ արք ի մնրոց թագաւորաց են սիրելիք, որպէս ընիկք և իմոյ արեան առուք և հաւասարի հարազատք»¹, «Մեր թագաւորների միջից այս մարդիկն ինձ սիրելի են որպէս բնիկներ»:... Այս խօսքերը զանազան մեկնութիւնների տեղիք են տուած: Ոմանք կարծում են թէ մեր պատմագիրը Հայկազանց թագաւորներին ընիկ է անուանում, ի նկատի ունենալով հայ իշխաններին Պարէտից մինչև Սկայորդի, որոնք իբրեւ թէ ըստ Խորենացու ընիկ եւ հարազատ չեն: Խորենացին այդպիսի բան չէ ասում, այլ նորա քննադատներն են միայն ուղում այդպէս հասկանալ: Եւ այդպէս հասկանալ են ուղում, զի Յովհաննէս կաթողիկոսն էլ այդպէս է հասկացել: Այդպէս հասկացողներից է և Ծնորհ. Միաբան,² որի փաստերը, սակայն, համոզելի չեն և հիմնուած են բնագրի սխալ ընթերցուածի ու մեկնութեան և կամայական փոփոխութեան

1. Ըստ Ա. ձեռագիրների: Տպագիրն աղաւաղուած է ունենալով «ի մնրոյ քաղաւորեմ»:

2. Միաբան, Խոր. Պատմ. Ուսումն. Խ. 49 հսկ.

վրայ¹։ Յովհաննէս կաթողիկոսի գրածը ճշմարտեւ համար հարկ է եղել նոյն իսկ ԻԲ. զլխի մէջ եղած «Պարոյր, որդի Սկայորդույ» խօսքերի վերջին երկու բառն «ընդմիջարկութիւն» համարել, բառեր, որ, ինչպէս ինքը Շնորհ. Մխարանն ասում է, կան բոլոր ձեռագիրների մէջ, Բայց նա այդ ժամանակ աչքից փախցնում է, որ հարկ պիտի լինի ջնջել և մի ուրիշ բառ, անունների ցանկի զլխին դրած «Ծննդաբանութիւն» բառը։

Մեր պատմագիրը (Ա. ա.) ծրագրում է «գորդի ի հօրէ ծննդաբանելով ազգաբանել զըովանդակն»։ Այդ պատճառով և իւր առաւաճին գիրքն անուանում է «Ծննդաբանութիւն հայոց մեծաց», այսինքն որդէցորդի աղգաբանութիւն։ Արդ, համեմատ այդ ծրագրին՝ նոյն իսկ ԹԹ. զլխի մէջ հայ նախարարների ցանկի վերնագիրը գտնում ենք. «Համեմատաբանութիւն ծննդաբանութեան աղգիս մերոյ . . . մինչև ցՍարգանապաղոս»։ Եւ այդ Ծննդաբանութեան մէջ են Արայից սկսած մինչև Սկայորդի։ (Հմտ. եր. 404 հտ.) Ծատ պարզ է ուրեմն, որ ինչպէս Արան է, Խորենացու խօսքով ասենք, ի Ծննդոց Հայկի, նոյնպէս և այդ Ծննդաբանութեան մէջ մտած միւս իշխանները, Սկայորդին էլ հետները, որոնք որդէց որդի ծագում են Արայից, հետևաբար և Հայկից, Սկայորդու որդին է Պարոյր, և սորա սերունդը շարունակում է մինչև Վահէ։ Այսպէս երևակայական է դառնում Խորենացու մէջ Հայկից մինչև Վահէ ոչ բնիկների, Հայկից չսերունդներ որոնելը։ Պարոյրի ժամանակ ցեղի փոփոխութիւն չէ լինում, այլ միայն «նախարարներն» սկսում են «Թագաւոր» անունը կրել։ Թէ մեր հասկացածը ճիշտ է, այդ հաստատում է և հետևելով, Խորենացին գրում է. «Մեր Թագաւորներն միջից այս մարդիկը սիրելի են ինձ որպէս ընկիւնը» . . . : Արդ որ Թագաւորների միջից այդ մարդիկը, Պարոյրից մինչև Տիգրան (ինչ

որ գնում է այդ ԻԲ զլխի մէջ) սիրելի են մեր պատմագրին որպէս բնիկների, եթէ Պարոյրից առաջ հայ Թագաւորներ չկան, իսկ Տիգրանից յետոյ Վահագնից մինչև Վահէ եկողները նոյնպէս բնիկ են և հայկազն, Տիգրանի ու Պարոյրի սերունդ։ Մնում է ուրեմն ընդունել, որ Խորենացին հայկազանց Թագաւորներին բնիկ, հարազատ է անուանում ի նկատի ունենալով ոչ թէ նախորդ իշխաններին, այլ յաջորդ հարստութիւնը, Արշակունի Թագաւորներին, որոնք պարթևական, ուստի և օտար ծագում ունին և բնիկ չեն։

Այսպէս Խորենացին երկու հայ իշխանական ցեղ գիտէ միայն, բնիկներ և օտար Արշակունիք, ընկի Թագաւորներ և Արշակունի Թագաւորներ¹։ Սորա բնիկ Թագաւորները, որոնց անուանում է նաև «առաջին Թագաւորը» (Բ. Է. Ը). Արշակունիներից առաջ Հայաստանում իշխող հայ Թագաւորական ցեղի մի յիշողութիւն է, սակայն ժամանակագրական մի խոշոր սխալով։ Ծիշա այն միջոցին, երբ, ըստ օտար հաւաստի աղբիւրների, Հայաստանում Արտաշէսից սերունդ բնիկ հայ հարստութիւնն էր Թագաւորում և դեռ պիտի Թագաւորէր մինչև Բրիստոսի Թուականութեան սկիզբները, Խորենացին գնում է օտար Արշակունեաց հարստութեան սկիզբը։ Մի անգամ որ օտար Արշակունեաց սկիզբը յետ է քաշած և դրած Բ. դարում Բ. ա., երբ բնիկ Արտաշիսեան ցեղն էր իշխում, բնականաբար Խորենացու մէջ բնիկ Թագաւորներն

1. Այդ սխալ փաստերից ինչ որ կարելու էր՝ մեզ հետևել վերելի ծանոթութիւններից մեկում (եր. 455)։ Այդ այն էր՝ իբրեւ թէ Պարոյր Վարբակի օգնութեամբ խոշում է իշխանութիւնը Սկայորդուց։ Մնացածներն աւելի ևս անարժէք են։

1. Խորենացու Արշակունի կոչած առաջին քաջաւորները մի ամբողջական խառնուրդ են։ Վաղարշակ և Արշակ յիշողութիւն կարելի է համարել Պարթևների, Արշակը Պարթևաց Արշաւան Գ. քաջաւորի որդի Արշակի, որ առաջին անգամ (34 թ. Բ. յ.) փորձում է Հայաստանում քաջաւորել, իսկ Վաղարշակը Պարթևաց քաջաւոր Վաղարշի Ա-ի, որ երկար պատերազմներ է վարում, մինչև վերջապէս յաջողում է իւր երթորդ Տրդատ Ա-ին հաջոց գանի վրայ քաղցեցնել։ Այնուհետև Արշաշէսը, հաւանութեւ, Միջին Տիգրան և Արշաւագը վերցնում են բնիկ Արշակունեան ցեղից և, թեպէս Արշակունի անունով, դրում են վերջին երկուսն իրենց տեղում և ժամանակում։ Արշաւ, Արգար և Անանուն ասորի են և հայ քաջաւորների շարքի մէջ մտնում. իսկ Վաղարշակը Սակաւորների, Երուսաղիմի և Արշաշէսի մասին հետևելով ենք։

ևս խախտում են իրենց տեղից և յետ տարուելով դրւում են առաջ՝ Մարաց և Պարսից թագաւորութեան օրով, է—Դ. դարում Բ. ա.։ Դսկ բնիկ թագաւորներից առաջ եղած օտարազգի տիրապետութեան յիշողութիւնը որ իսկապէս Պարսից և Մակեդոնացոյ ժամանակին է վերաբերում, աւելի և յետ քաշուելով ընկած է Ասորեստանցոյ օրով։ Այսպէս և իւր կողմից նախադարձական հայիշխանութեան յիշողութիւնն էլ աւելի ևս առաջ պիտի ընկնէր։

Թէ ինչ պատճառներից և աղբիւրներից է առաջացել Խորենացու այս սխալ և յարմարեցրած ժամանակագրութիւնը այդ մենք մի կողմն ենք թողնում, թէպէտև անհնարին չէ այդ պարզելը։ Դառնանք մեր խնդրին թէ ինչու Խորենացին կամ իւր աղբիւրը սխալուել է և երկից առած Մեծն Տիգրանին տարել նիւրսի ժամանակ է դրել։ Մենք չորս հանդամանքի մէջ ենք տեսնում այդ սխալի հիմունքը։

1. Մեծն Տիգրան առաջին հին թագաւորներից է։ (Ոստանիկ կամ Արքունի տուն)։—Խորենացին իւր աղբիւրից առնելով գրում է Տիգրանի պատմութեան վերջում. «Պատմի և այս թէ զկնի այսպիսի իրաց կատարման՝ յուղարկէ թագաւորապէս զքոյր իւր Տիգրանուհի մեծ ամբօխիւ ի Հայս, յաւանն՝ զոր շինեաց անուամբ իւրով Տիգրան, որ է Տիգրանակերտ, և զգաւառն զայսոսիկ ի ծառայութիւն նմա հրամայէ (Տիգրան)։ Եւ զՈստանն անուանեալ կողմացն այնոցիկ ազատութիւն ի զարմից սորա ասէ լեալս իբր թագաւորական զարմն» (Ա. Ը.)¹։

Ումից է սերուած այդ Ոստան ազատութիւնը. Տիգրանից թէ Տիգրանուհուց։ Մինչև այժմ հասկացած են Տիգրանուհուց²։

1. Մեզ քառուս է քե այսեղ քնագրի աղաւաղում կայ. վերնագրի մէջ դրած է. «Յաղագս քե էր աղագաւ յարկեաց զոյր իւր Տիգրանուհի ի Տիգրանակերտ», իսկ քնագրի մէջ այդ «էր աղագաւ» խօսքը քայտարուած ձևի գտնուել։

2. Ինձիմեան, Հնախօսութիւն Հայաստանեայց աշխարհի Բ. եր. 132 հո.։ Սակայն Ինձիմեանը ոչ միայն Տիգրանուհու սերունդները, այլ և ևորա ուղեկցողների

բայց այդպէս հասկանալու համար առանձին հիմք չկայ։ Դսկ Տիգրանից հասկանալու համար չէ խանգարում այն հանգամանքը, որ «հրամայէ» բայից յետոյ Տիգրան անունը չկայ և զօրութեամբ է հասկացւում։ «Սորա» Դերանուն տակ Տիգրան կարելի է հասկանալ, ինչպէս և յաջորդ գլխի վերնագրի մէջ. «Թէ ոյք ոմանք սորա զարմք» . . . հասկանում ենք Տիգրանի համար։ Թէ թագաւորներից էլ կարող են աղնուական ցեղեր սերուած լինել, այդ տեսում ենք լա. գլխի մէջ. Վահագնից Վահունիք, Առաւանից Առաւենեանք, Զարեհից Զարեհաւանիցն ազգ։ Այսպէս և Տիգրանից է սերուած Խորենացու «թագաւորական զարմ» համարած Ոստան ազատութիւնը։

Այս շատ պարզ երևում է Խորենացու մի ուրիշ վկայութիւնից, որով նա այդ ցեղը հայ թագաւորներից է սերուած համարում. «Եւ գունդս և պահպանս դրան արքունի պատրաստէ զչորսս, զմի մի իւրաքանչիւր վառելովք ի նոյն հին զարմից թագաւորացն՝ որ ի Հայկայ, որ ընդ ժամանակս ժամանակս ժառանգութեան ի հարանց ստացեալ զիւզս և զաստակերտս։ Դսկ աստ ուրեմն պարսից թագաւորութեանն, որպէս լսեմ, յայլոց յարուցեալ գունդս և ոստան անուանելու զհիտեմ թէ վասն սպառելոյ ազգին առաջնոյ, թէ վասն ընդգիմութեան իրիք լինելոյ չկապեալ (վարիանտ՝ նշկահեալ) և ի բաց ընկեցեալ զաղղն և զայլս ի տեղիս նոցա յարուցին գունդս անուամբ արքունի։ Այլ առաջինն հաստատ ի զարմից թագաւորացն առաջնոց. որպէս այժմ ի Վրաց աշխարհին, որ Սեփծուղն՝ կոչի» (Բ. Է.)։

Խորենացու այս վկայութիւնից իմանում ենք, որ Ոստան ազատութիւնը կոչուել է և Արքունի։ Այս երկու կոչումը միասին գտնում ենք և Եղիշէի մէջ. «Գունդ կազմէր ի Հայոց մեծաց զազատ և զազատորդի և յԱր-

սերունդները, ինչպէս և «քաղաւորացումք Սրշակունեաց», համարում է այդպէս կոչուած։

1. Այս քառք վրացերէն նշանակում է «աւխարդի» բառից. Մանթ. «Սեպրու» քառք ստուգաբանութիւն (Отдѣльный оттискъ изъ „Запис. В. Отд. им. русс. Арх. Общ.“ т. IV. եր. 395—397)։

քունի տանէ զՈստանիկ մարդիկ: «Բազում և այլ ազատ մարդիկ որ Ոստանիկսն անուանեն յԱրքունի տանէ»: Ուրիշ տեղ Եղիշէն պարզաբար Արքունի տուն է յիշում առանց Ոստանիկ բառի. «Եւ զայլ բազում զօրս յԱրքունի տանէն արկ յինքն»¹:

Այդ ցեղի «Արքունի տուն» անունը ցոյց է տալիս, որ այդ ազատութիւնն իրօք «Թագաւորական զարմ» է համարուել, ինչպէս գնում է Խորենացին, յատկապէս Արշակունիներից առաջ Հայաստանում իշխող հայ Թագաւորների զարմ: Եւ արդարեւ, Արշակունեաց օրով հին հայ Թագաւորական ցեղը չէր կարող ոչնչանալ, այլ պիտի մնար իբրեւ մի ազնուականութիւն: Եւ այդ ցեղը մնացել և նոյն իսկ յարաւանել է մինչև Եովհաննէս կաթողիկոսի ժամանակ, համարուելով շարունակ իբրեւ Թագաւորական զարմ: Եովհաննէս կաթողիկոսը պարզաբար Տիգրանից սերուած է գնում այդ ցեղը (առնելով հարկաւ Խորենացուց), իւր ժամանակի համար աւելացնելով. «Եւ իսմանէ (ի Տիգրանայ) ասեն լինել զՈստանիկ ազատութիւն բարձին, որ այժմ՝ դեռ եւս կայ եւ պահի անուամբ իբր Թագաւորական իմն զարմ զնոսա իմացեալ» (եր. 15):

Այսպէս Խորենացին «հաստատ» դիտէ, որ այդ Ոստանիկ կամ Արքունի տուն կոչուած ազատութիւնն է ի հին զարմից Թագաւորացն առաջնոց որ ի Հայկայ: Միւս կողմից նա պարզաբար ասում է թէ այն աղբիւրի մէջ, որից Տիգրանի պատմութիւնն է առնում, յիշուած է եղել, որ այդ Ոստանիկ կամ Արքունի տուն ազատութիւնը սերուած է Տիգրանից: Եթէ նոյն իսկ այդ աղբիւրի մէջ Տիգրանը իբրեւ մեր առաջին հին Թագաւորներից մէկը յիշուած չլինէր, Խորենացին ինքը պէտք է այդ Տիգրանին գնէր իւր առաջին հին Թագաւորների մէջ: Սորան միջին Տիգրանի հետ նոյնացնել չէր կարող, որովհետև Միջին Տիգրանին մեր պատմագիրն Արշակունի դիտէ, այսինքն ոչ առաջին հին Թագաւորներից: Պէտք է ուրեմն Տիգրանը հայկազն կամ հին Թագաւորների

ցանկի մէջ մտնէր, որպէս զի նորանից կարողանար սերուած լինել առաջին հին Թագաւորներից ծագող Ոստանիկ կամ Արքունի տունը:

2. Տիգրանը ընկել Թագաւոր է:—Խորենացին կամ իւր աղբիւրը Տիգրանի համար ունի մի դիժ ևս. նա, ինչպէս և մեր միւս առաջին հին Թագաւորները, «բնիկ և հարազատ» է (Ա. իր. հմմտ. Ա. լա. «Հաւաստի պատմել զքուն և զառաջին Տիգրան»): Այդ «բնիկ» լինելն իսկապէս Մեծն, Տիգրանին կամ Խորենացու Միջին Տիգրանին է վերաբերում. բայց մեր պատմագիրը կամ իւր աղբիւրը «բնիկ» Տիգրանին չէր կարող նոյնացնել Միջին Տիգրանի հետ, որովհետև սորան նա Արշակունի, այսինքն օտար ծագումից գիտէ: Մնում էր ուրեմն, որ այդ «բնիկ» Տիգրանը, որ միանպամայն մեր «առաջին հին Թագաւորներից» է, դրուէր մեր պատմագրին (կամ իւր աղբիւրին) ծանօթ միակ բնիկ հարստութեան, հայկազն Թագաւորների ցանկի մէջ:

Կարող էր արդեօք երգի մէջ, որի վրայ հիմնուած է Խորենացու աղբիւրը, Տիգրանը բնիկ, հարազատ և մեր առաջին (ոչ Արշակունի) Թագաւորներից համարուել: Անշուշտ: Մեծն Տիգրանի առասպելի կազմուելու և նորա մասին եղած երգերի կենդանի ժամանակը եղել է անհրաժեշտօրէն Մեծն Տիգրանից քիչ ուշ, այսինքն Բրիտանից քիչ առաջ և ապա մեր Թուականութեան առաջին դարը: Այդ միջոցին հայոց բնիկ Թագաւորների տեղը բռնում են օտար Թագաւորներ, և այդ բաւական չէ, երկիրը վրդովմունքի մէջ է բնկնում այդ մարացի, պոնտացի, վրացի Թագաւորների օրով, մինչև պարթևական Արշակունի օտար ցեղն իշխում է հայոց վրայ: Այդ օտար Թագաւորների խառնաշփոթ և խռովայոյզ տիրապետութեան ժամանակ տեղիք ունէր հայ ժողովուրդը յիշելու իւր առաջին բնիկ Թագաւորներին և մանաւանդ «խաղաղութեան և շինութեան բերող» Տիգրանին, իւր «բնիկ և հարազատ» Թագաւորին, և ասելու նորա համար «յիտնոց ըղձալի ինքն և ժամանակ իւր»: Երգն ուրեմն շատ ճշտութեամբ պահել է Մեծն

1. Եղիշէ. Տփլիս. 1879. եր. 11. 107. 135:

Տիգրանին վերաբերած մի դիժ, որ Խորենացին (կամ իւր աղբիւրը) Միջին Տիգրանի համար չէր կարող ընդունել, որովհետեւ սորան նա Արշակունի գիտէ:

3, Մարք:—Երբորդ հանգամանքը, որ Խորենացուն կամ իւր աղբիւրի հեղինակին պատճառ է եղել երգի Տիգրանին Միջին Տիգրանի հետ չնոյնացնելու, այլ զնելու հին բնիկ թագաւորների մէջ, Մարաց թագաւորների ժամանակ է այն, որ երգի մէջ յիշուած են եղել Մարք: Այս աղբիւր անունն արդարեւ կարող էր մանել Մեծն Տիգրանի երգի մէջ, քանի որ նա, ինչպէս տեսանք, կռիւ, դաշնագրութիւն և նոյն իսկ խնամութիւն է ունեցել նոցա հետ:

4, Աժդահակ Մարաց թագաւոր:—Կարող էին արդեօք Կիւրոսի և Աժդահակի անուններն ևս յիշուած լինել մեր երգի մէջ: Թէպէտեւ ժողովրդական անաբրոնիզմը մեծ թռիչքներ է անում, բայց և այնպէս դժուար է կարծել, որ մեր ժողովուրդը Կիւրոսի մասին յիշողութիւն պահած լինի և պարսից այդ մեծ աշխարհակալի անունը կապած մեր մեծ աշխարհակալի հետ: Այդ մեզ համար անհասկանալի է: Մենք Կիւրոսի անունը Խորենացու կամ իւր աղբիւրի աւելցրած, «յարմարեցրած» ենք համարում: Այդ պարզ երևում է պատմութեան ընթացքից. Կիւրոսը ոչ մի դեր չէ կատարում: Նա միայն «աջակցում է» Տիգրանին. «կամօք և յօժարութեամբ օժանդակում է» նորան, «միաբան և բարեկամ է» նորան,—խօսքեր, որոնք բոլորը նոյն իմաստն ունին և որոնց չլինելը բնաւ չէ խանգարում պատմաւածքին: Աժդահակի վախը միայն Տիգրանից է, և սա մենակ կռուում և սպանում է նորան առանց Կիւրոսի: Նոյնը կարելի չէ տեսլ Աժդահակի համար Սա (ինչպէս և իւր անունը Աժդահակ, էական տեղ է բռնում պատմութեան մէջ, այնպէս որ եթէ դուրս ձգուի, ամբողջ պատմութեան արդէն կոչւանայ: Գուցէ կարելի լինէր կարծել, որ Մեծն Տիգրանի երգի մէջ Աժդահակ անունը յիշուած չէ եղել, այլ միայն Տիգրանի կռիւը Մարաց որ և է թագաւորի հետ. բայց երգը մշակողին ծանօթ է եղել Քսենեփոնի պատմածը մի հայ

թագաւոր Տիգրանի և Աստիագէսի ու Կիւրոսի մասին, և նա ժողովրդական երգը մշակելիս Մարաց թագաւորի անունը փոխել է Աժդահակ և իրենից աւելացրել Կիւրոսի անունը: Սակայն մենք ոչ մի ուրիշ հիմք չունենք ընդունելու, որ Խորենացու աղբիւրի հեղինակին ծանօթ է եղել Քսենեփոնի յիշած Տիգրանը, բայց եթէ միայն այն, որ Տիգրան Կիւրոս և Աժդահակ անունները միասին են յիշուում: Բայց այդ կարելի է բացատրել այնու, որ ժողովրդական երգի մէջ հենց յիշուած է եղել Մարաց Աժդահակ թագաւոր անունը. իսկ այս հանգամանքը միայն բաւական էր, որ երգը մշակողը,—որին առանց Քսենեփոնի ևս ծանօթ կարող էր լինել Մարաց Աստիագէս թագաւորը, ինչպէս ծանօթ է Խորենացուն,—Մարաց Աժդահակ թագաւորի դէմ կռուող Տիգրանին դէպք Մարաց թագաւորների օրով, յատկապէս Աստիագէսի ժամանակակից, և ապա իրենից աւելացնէր Կիւրոսի անունը, որ իրեն հաւաստեաւ կարող էր ծանօթ լինել առանց Քսենեփոնի:

Կարող էր արդեօք հայ ժողովրդական երգի կամ զրոյցի մէջ լինել Մարաց Աժդահակ թագաւորի անունը, այն էլ Մեծն Տիգրանի անունն հետ կապուած:

Աժդահակի առասպելն եւ անոր պատմական զոյն ստանալը:—Մեր մինչև այժմ արած հետազոտութիւնից տեսանք, որ Տիգրանի պատմութիւնն իւր շատ մանրամասնութիւններով բուն պատմական յիշողութիւն է: Սակայն այդ պատմութիւնն ունի և առասպելական, յատկապէս ամբարովի վիշապի առասպելի բնաւորութիւն, որ, ինչքան էլ Մեծն Տիգրանի պատմութեան ազդեցութեան տակ և եւհեմերական մտածութեամբ պատմական զոյն է ստացել, բայց դեռ երևում է պարզապէս որոշ առասպելական գծերով:

1, Աժդահակ անունը մեզ ծանօթ Աթի Դահակն, Վիշապ Դահակն է, որի դէմ կռուում է Պարսից մէջ Թրայետաօնան. սորան համապատասխան է հնդկաց մէջ Ինդրայի յատկութիւններն ունեցող Տրիտա աստուածը, որ կռուում է նոյնպէս Վիշապի դէմ:

Աժդահակի վիշապ նշանակութիւնը ծանօթ է Խորենացուն:

2) Ոչ միայն առասպելական Աժդահակ անունը և նորա վիշապ նշանակութիւնն է մնացել, այլև Աժդահակի կինը՝ Անոյշ յիշուած է (Ա. լա.) պարզաբար իբրև «մայր վիշապաց»: Հաւաստեալ կարելի է տեսլ որ այս խօսքը ժողովրդական ծագում ունի՝ թէպէտև Խորենացին զործ է ածած մի տեղ, ուր առասպելի բովանդակութիւնն չէ բերում, այլ Տիգրանին է գովում: «Մայր վիշապաց» ասելով մեր պատմագիրը հասկանում է «մայր զարմիցն Աժդահակայ» կամ «մայր մորացւոց», այսինքն Մուրացաններին: Կորելի չէ կարծել թէ նա վերջին ձևերը զարծրած լինի «մայր վիշապաց» քանի որ նա «ճշմարտապատմութեան» համար միշտ հակառակն է անում, այսինքն վիշապը և վիշապազունքը դարձնում է Մարք և Մուրացանք: Այստեղ Խորենացին մոռացմամբ ժողովրդական ձևն է գրել և ոչ թէ մեկնութիւնը:

3) Տիգրանի առասպելի մէջ այդ «վիշապաց մայր» Անոյշը բնակում է «որդւովքն իւրովք յանդորրութեան սպառուածի վլածի մեծի լերինն» (Մասեաց), այսինքն այն լեռան վրայ, որ ինչպէս գիտենք, վիշապների կամ վիշապազանց բնակարանն է, ըստ վրպասանաց: Արդ որովք ենք այդ «վիշապաց մօր» որդիքը, եթէ ոչ նոյն Մասեաց վիշապները կամ վիշապազունքը:

4) Նոյն Մասիս լեռան վրայ է մնում և Վիշապ Արառազը, որ ինչպէս տեսանք, փոխանակած է Աժիդահակային (տես Է. զլ. 356 հտն.): Միև կողմից Մասիսի վիշապազանց համար կայ և «զարմք Աժդահակայ» կոչումը: Արգարե Խորենացին չէ ասում, որ վրպասանաց երգի մէջ «զարմք Աժդահակայ» յիշուած լինի, և այդ կոչման տակ նա մարք է հասկանում, բայց «զարմք Աժդահակայ» Խորենացու հնարածը չէ: Այդ կոչումը նոյն ձևով կարող էր առաջուց մեկնուած լինել իբրև մարք և Մուրացանք և սոցա իմաստով զործածութեան մէջ մտած, ինչպէս Խորենացին մեկնում է վիշապը և վիշապազունքը իբրև մարք: Եթէ այդ եւհեմերական մեկնութիւնը դուրս ձգենք, մնում է միայն մի

առասպելական յիշողութիւն, թէ Մասիսի վրայ բնակող վիշապազունք են «զարմք Աժդահակայ», վիշապ Դահակի և նորա կնոջ «վիշապաց մայր» Անուշի:

5) «Վիշապաց մօր» երևան գալը մեր առասպելի մէջ մի պատահական բան պէտք չէ համարել: Վիշապի կանայք յաճախ դուրս են գալիս ամպրոպային կռուի մէջ, Այդ կանայք զերւում են ամպրոպային աստուծուց, երբ սա յաղթում է վիշապին: Դիգրացի կռուի մէջ Ահի (վիշապի) դէմ՝ նոյն իսկ վերջինիս մայրն է դուրս գալիս¹: Ամպրոպային առասպելի մէջ, ինչպէս տեսել ենք, դուրս են գալիս և աստուածային կանայք, ամպրոպի աստուծու քոյրը կամ կինը, որոնց յափշտակում է վիշապն և արգելում իւր բուրգում: Մեր առասպելի մէջ Տիգրանուհին նոյն դերն է կատարում:

Աժդահակի և Տիգրանի առասպելն ունի այսպիսով ամբողջապէս մի ամպրոպային առասպելի բովանդակութիւն: Աժդահակ, ամպրոպային վիշապը, որից սերւում են «Աժդահակայ զարմք» վիշապներ կամ վիշապազունք, յափշտակում է Տիգրանից (սկզբնապէս ամպրոպային աստուած) սորա քրոջը և պահում իւր մօտ: Բայց Տիգրանը յարձակում է իւր թշնամի վիշապի վրայ, սպանում է նորան, աղատում քրոջը և զերւում է վիշապի կնոջը, «վիշապաց մօրն» և բնակեցնում նորան իւր սերնդով Մասիսի վրայ:

6) Տիգրանի տեղ սկզբնապէս ամպրոպային աստուած եղած պիտի լինի: Մեր ամպրոպային աստուածը, ինչպէս տեսել ենք, է Վահագն: Սա ևս եղած պիտի լինի սկզբնապէս վիշապ Աժդահակի դէմ կռուողը: Այս ենթադրութիւնը հաւանական է դառնում այնու, որ Աժդահակի դէմ կռուող Տիգրանը նորա հայրն է, մի հանգամանք, որ պատահական կարելի չէ համարել: Այդ աղգակցութիւնը մեր պատմագիրը կամ Վահագնի մասին երգողներից առած պիտի լինի, կամ Տիգրանի մասին պատմող աղբիւրից: Առասպելաբանութեան մի ընդհանուր յատկութեամբ, մանաւանդ երբ առասպելն սկսում

1. Mannhardt, Germ. Mythen. եր. 76, 84:

է կորցնել իւր դիւցաբանական կերպարանքը և պատմական գոյն ստանալ, յաճախ մի աստուածութիւն կամ դիւցազն բաժանուում է երկսի, ստեղծուում է աստուածու կամ դիւցազնի համար հայր կամ որդի, որի վրայ պատմուում է, երբեմն փոխուած ձեով միևնոյն հին առասպելը: Զրոյցի այսպէս երկսի բաժանուելը (die Zweispaltung der Sage) անհրաժեշտ պիտի լինէր այն ժամանակ, երբ արդէն մարք և վիշապ սկսել էին շփոթուել պատմողների գիտակցութեան մէջ, երբ առասպել և իրականութիւն խառնուում էին: Վիշապաց ազգի տեղ անցնում էր Մարաց ազգ, հարկաւոր էր, որ ամպրոպային աստուածու տեղ ևս մի պատմական անձ անցնէր: Եւ ո՞վ կարող էր աւելի յարմարաւոր լինել այդ դերը կատարելու համար քան Մեծն Տիգրան, մի թագաւոր, որ իւր կենդանութեան ժամանակ հենց աստուած կամ դիւցազն է համարուած, որ մարաց հետ իրօք նման յարաբերութիւն ունեցած է, ինչպիսին պատմուում էր առասպելի մէջ:

Ասացինք բուն առասպելը ստացել է պատմական գոյն, վիշապաց ազգի տեղ փոխանակել է մարաց ազգ, վիշապաց թագաւոր Աժգահակը դարձել է մարաց թագաւոր, և նորա սերունդ վիշապազունք դարձել են մարք: Ինչպէս է եղել, որ վիշապ բառին մար բառն է փոխանակել: Շատ պարզ պատճառով. մար նշանակում է օձ, վիշապ: Արդարեւ մեր մատենադրութեան մէջ չկայ պարսկերէն մար (= օձ, վիշապ) բառը գործածուած. բայց մի թէ ամեն պարսկերէն բառեր, որ մեր ժողովրդի մէջ եղել են և կան այժմ մտել են մատենադիրների մէջ: Պարսկերէն լեզուն դեռ Բսենեփոնի ժամանակ ծանօթ է եղել հայերին և նոյն իսկ հայ կանանց. ուստի «մար» բառի «օձ» նշանակութիւնն ամենահին ժամանակներից կարող էր ծանօթ լինել մեր ժողովրդին, ինչպէս և այժմ ծանօթ է: Մի անգամ որ վիպասանների գիտակցութեան մէջ մար նշանակում է վիշապ, այն ժամանակ հեշտ հասկանալի է թէ ինչպէս հին առասպելական օձերի կամ վիշապաց թագաւոր Աժգահակին կարող էր փոխանակել Մարաց թագաւորը, և նորա սերունդն՝ Աժգահակայ

զարմէ կարող էին համարուել Մարաց Աժգահակ թագաւորի սերունդ մարք:

Բառերի այս համանման նշանակութեան պատճառով, ինչպէս լինում է յաճախ առասպելաբանութեան մէջ, բուն առասպելը կարող էր հեշտութեամբ եւ հեմերաբար մտածուելով պատմական կերպարանք ստանալ, և Մասեաց վիշապների դերութիւնը համարուել Մասեաց ստորոտներում բնակող Մարաց գերութիւն Մեծն Տիգրանի ձեռով, որ յայտնի է իւր՝ Հայաստան բերած բազմութիւն գերիներով: Այսպիսով պատմութեան մէջ երկուութիւն է մտնում, առասպել և իրականութիւն խառնուում են. ճիշտ ինչպէս շատ ժողովրդական առասպելների մէջ, ինչպէս և մեր արդի ժողովրդական վէպի մէջ որ թէ պատմական և թէ առասպելական կերպարանք ունի: Զի ինչպէս բուն սկզբնական առասպելը հետզհետէ պատմական գոյն է ստանում, յաճախ պատահում է, որ սկզբնապէս բուն պատմական գրոյցն ևս որ և է պատճառով հետզհետէ առասպելի կերպարանք է ստանում և իրեն քաշելով միացնում իւր մէջ առասպելական գծեր և նոյն իսկ ամբողջ միջադէպեր: Այսպիսի փոփոխութեամբ մեր Սասնու ծռերի Դաւթի մասը, որ պատմական է, առասպելական գոյն է ստացած և միացրած իւր հետ Մհերի մասը (որ սկզբնապէս բուն առասպել է), տալով նորան պատմական գոյն: Այսպէս և մեր հին վիպասանքի մէջ Արտաշէսի Մարաց հետ ունեցած բուն պատմական իրողութեանը միացած են վիշապների առասպելներ, քանի որ ժողովրդի գիտակցութեան մէջ մարք և վիշապներ սկսած են շփոթուել:

Ասել չի ուզիլ, որ Աժգահակի առասպելը պատմական գոյն ստանալով՝ իրեն պիտի քաշէր Տիգրանի պատմութիւնից շատ գծեր, որոնք բուն պատմական են, և շատ առասպելական գծեր ևս պիտի կերպարանափոխուէին: Օրինակ, առասպելի յափշտակութեան տեղ անցել է Մարաց թագաւորի խնամութիւնը. այսինքն վիշապի և ամպրոպային աստուածու սկզբնական թշնամութիւնը մեղմացած է պատմական բարեկամական դէպքի ազդեցութեան տակ. աստուածուհին այլ ևս չէ յափշտակուում, այլ խնամութեամբ առ-

նուում է, և Աժգահակն սկզբում բարեկամ է Տիգրանին, գոնե ըստ երևութի: Այս ամենը կարող էր կատարուել և նոյն իսկ ժողովրդական երգիչներին կամ պատմողների բերանում: Բայց ժողովրդի մարդը, ինչքան էլ առասպելին պատմական գոյն տայ, միշտ աւելի շատ առասպելական գծեր է պահում, միևնոյն առասպելի մի պատմուածքի (վարիանտի) մէջ աւելի միւսի մէջ պակաս. յաճախ միևնոյն պատմուածքի մէջ պատմական և առասպելականը կից ապրում են միևնոյն անձի համար. օրինակ ժողովրդական պատմուածքի մէջ Աժգահակը թէ մարաց և թէ վիշապաց թագաւոր կարող էր յիշուել: Իսկ երբ այսպիսի մի առասպել մշակում է մի ճարտասան կամ քերթող, ինչ ասել կուզէ, որ նա վիշապները դուրս պէտք է ձգեր և պահէր միայն մարք և Մարաց թագաւոր Աժգահակ: Եւ քանի որ նորան յայտնի է Մարաց Աստիագէս թագաւորը, դորա հետ ևս պիտի նոյնացնէ մեր առասպելի Աժգահակին. ուստի և մեր առասպելի մէջ Մարաց Աժգահակ թագաւորի դէմ կռուող Տիգրանին պիտի համարէր Մարաց Աստիագէս թագաւորի ժամանակակից և իրենից աւելացնէր Կիւրոսի անունը: Ուրիշ խօսքով նա շարունակել է ժողովրդի մարդու գործը, ժողովրդական պատմուածքին կատարելագէս պատմական գոյն է տուել: Ճիշտ այդպէս է վարւում և մեր պատմագիրը, երբ նա վիպասանքի մէջ երևան եկող վիշապներն ու վիշապաղուներ դարձնում է մարք, մի մեկնութիւն և առասպելի կերպարանափոխութիւն, որ Խորենացուց առաջ արդէն սկսած է մանկ մեր վիպասանքի մէջ (տես եր. 329):

Ամփոփենք մեր եզրակացութիւնը:

Երբ մի անգամ տեսնեք թէ Տիգրանի առասպելն ինչ պատմական յիշողութիւններ և ինչ առասպելական գծեր ունի իւր մէջ, այժմ ըստ ինքեան երևում է, որ այդ առասպելը շինծու բան չէ: Աւելի ևս քիչ կարող է այդ առասպելը շինուած լինել Հերոդոտի պատմածի վրայ, ինչպէս կարծում է պ. Գարազանի¹, քանի որ դա մեր Մեծն Տիգրանի

պատմութիւնն է: Ինչքան էլ նմանութիւններ գտնենք Կիւրոսի ու Աստիագէսի, և Տիգրանի ու Աժգահակի առասպելների մէջ, դա զարմանալի չէ, քանի որ Կիւրոսի առասպելն ևս հաւանօրէն մի հին միթոս է, Պարսից պատմութեան ազդեցութեան տակ պատմական կերպարանք ստացած: Սակայն մենք աչքի զարնող առանձին նմանութիւններ չենք գտնում այդ երկու առասպելների մէջ: Այլ ընդհակառակն շատ էական կողմերով նոյն իսկ նման չեն անոնք: Օրինակ, Հերոդոտի պատմածի մէջ ամպրոպային բնաւորութիւնը չի երևում. չկան ամպրոպային վիշապները. չկայ ամենից գլխաւոր գիծը՝ Աժգահակի կնութեան առնելը Տիգրանուհուն, այսինքն սորա գերութիւնը և գերութիւնից ազատուելը, որ ամպրոպային աստուծու և վիշապի կռուի կեդրոնն է կազմում: Պարսից առասպելի մէջ չկայ «վիշապաց մայր» Անոյշ և սորա գերութիւնը, որ նոյնպէս առասպելական գիծ է: Կիւրոսի մայրը՝ Մանդանէն Աժգահակի դուստրն է, և Կիւրոսն Աժգահակի թոռը. մի գիծ, որ առասպելից շատ հեռու է և նմանները: Այս մեծ և էական տարբերութիւնները մէկգի են դնում քննադատները և կանգ են առնում այնպիսի վիպական գծերի վրայ, որ առասպելի մէջ էական նշանակութիւն չունին. օրինակ, Աժգահակի երազ տեսնելը, մի վիպական գիծ, որ ամեն ազգերի վէպերի մէջ և ամեն ժամանակ խիստ տարածուած է: Սակայն այդպիսի գծերի մասին աւելորդ է կանգ առնելը: Շատ հանձարեղ պիտի լինէր մեր առասպելը «սարքողը», որ Հերոդոտի պատմածի վրայ մի առասպել շինէր և այնպիսի փոփոխութիւններ մտցնէր մէջը, որոնցով նորա «շինածը» մի կողմից առասպելի նախնական կերպարանքն աւելի հաւատարմութեամբ պահած լինէր քան Կիւրոսի առասպելը, իսկ միւս կողմից այդ «շինծու բանը» լինէր մեր Մեծն Տիգրանի պատմութեան յիշողութիւն:

Մ. Արեղեան.

1. Քնն. Պատմ. Հայոց. Ա. եր. 51. Халат. Арм. Энц., стр. 178.

Մ Ա Ն Ր Ա Լ Ո Ւ Ր Ք .

Իգուանոզոն. — Իգուանոզոն այն զարմանալի կենդանիներից մեկն է, որ վաղուց անյայտացել է երկրի երեսից և միայն նորա մնացորդները, կմախքի մասերը գիտնականները գտնում են այժմ հողի տակից և իրար կցելով տալիս են շատ հին ժամանակներում գոյություն ունեցող մի հրեշի պատկեր, որ կենքի ներկայ պայմաններում գոյություն չունի: Նոքա ապրել են հնումը, որովհետև երկրի պայմանները հին ժամանակներում համապատասխան են եղել նրանց կաղժուկաձևին: փոխուել են ապրելու պայմանները և այդ տեսակի կենդանիները թուլացել, սպառուել և անյայտացել են երկրի երեսից:

Անգլիայում 1822 թ. մեծ և փոքր Իգուանոզոնների առամներ գտնուեցան: Գիտնականները մի անգամից չկարողացան որոշել թե այդ առամները ի՞նչ կենդանու են պատկանում: սկզբում կարծում էին, թե որ և է կաթնասուն խոտակեր կենդանու առամներ են, որովհետև խիստ նման էին կովի, ձիու, եղջերուի և վերջապես ժամանակի որ և է խոտակեր կենդանու առամների, բայց վերջը միայն խոտոտվանցին, որ մի տեսակ սողունների առամներ են, այնպիսի սողունի, ինչպես են կոկորդիլոսները, մողեսները և այլն: առամների կազմությունից երևում էր, որ այս սողունը խոտակեր է եղել, նրան անուանեցին իգուանոզոն, որովհետև նրա առամները նման էին Իգուանի՝ ցամաքային մողեսի առամներին, այդպիսի մողեսներ յայտնի են Հնդկաստանում և Ամերիկայում, որ կերակրում են տերևներով:

1834 թ. գտնուեցան փոքր իգուանոզոնի կմախքի կտորներ, որով առելի համոզուեցան, որ այդ սողունը կերակրուելիս է եղել տերևներով և թարմ ձիւղերով, որ պոկել է իւր երկար ու մուտ լեզուով և որովհետև առամներով:

Արածում են որ իգուանոզոնները ապրել են անտառով ծածկուած տեղերում: արմաւների երկրում կամ թէ չէ այնպիսի ճահիճներում, որտեղ բուսականութիւնը շատ ճոխ է եղել:

Քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ նոքա չեն ապրել այն վայրերում, ուր գտնուում են նրանց կմախքները նրանց մնացորդների հետ միասին գուրս են գալիս ծառերի կոճղներ և ուրիշ մնացորդների, որ գետերի հոսանքը զարեւի ընթացքում բշել բերել է հեռու տեղերից և լցրել երկրի մակերևոյթի աւելի փոս տեղերը, այդ մնացորդները սուղուել են ճահիճների յատակը ժամանակի ընթացքում: չորացել են ճահիճները և այդ մնացորդները թաղուել են հողի տակ և այժմ էլ հենց այդպիսի տեղերից են գտնում շատ իգուանոզոնների կմախքի կտորներ և անթիւ ու անհամար առամներ:

1878 թուին Բելգիայում, մի քարածուխի հանքի մէջ համարեա 350 մետր խորութեան մէջ գտնուեցան 23 իգուանոզոնի ոսկրներ, խիստ մեծ դժուարութեամբ էին կարողանում քարի բեկորների միջից հանել այդ ոսկրները, այնպէս որ մինչև 1883 թ. հաշիւ 15 կմախքի համար նիւթ կարողացան ժողովել: Նոյն թուին Բրիւսէլի թանգարանում (MUSEE) ապակեայ մեծ պահարանների մէջ ի ցոյց դրուեցան հրեշների երկու կմախք, որից կարելի էր պարզ գաղափար կազմել այդ հրեշների կազմուածքի մասին:

Գոցա յետևի ոտները երեքական մասն ունին. այդ ոտների մեծութիւնից կարելի է ասել, որ իգուանոզոնը փղի մեծութիւն է ունեցել և ման է եկել իւր յետևի ոտների վրայ: Առջևի ոտները աւելի կարճ են և փոքր, վերջանում են հինգ մատներով: բութ մասը վերջանում է բաւական երկար և սուր ոսկրով, որ խթանի նմանութիւն ունի, արգելօք այդ ծառայել է իրրւ. զէ նք, թէ ծառերից ձիւղեր պոկելու համար, յայտնի չէ, նոցա կաշին եղել է կամ լերկ և հարթ կամ լեթեմ ծաւրեր է ունեցել: Ծնոտների առաջին մասը զուրկ է եղել կորիչներից, ենթադրում են, որ նրանք իրենց ժամանակի մեծ մասը նց են կացրել ջրի մէջ, ուր նոցա կանոնաւոր շարժումներն բաւականին նպատեղ է նրանց զօրեղ պոչը: Լողալու ժամանակ գործ են գրել կամ երկու զոյգ վերջաւորութիւնները, կամ միայն յետևի ոտները:

Այնպիսի հրեշներ, ինչպէս իգուանոզոնն է, շատ են եղել երկրի վրայ, Եւրոպական մեծ թանգարաններում կարելի է տեսնել այդպիսի վաղուց մեռած և անյայտացած կենդանիների մնացորդների հարուստ ժողովածուներ, որոնցով կարելի է գաղափար կազմել, թէ ինչպիսի կենդանական աշխարհ էր ներկայացնում երկիրը շատ հին ժամանակներում:

Հողի իւրեւ կերակուր. — Ճանապարհորդները պատմում են, թէ հարաւային Ամերիկայում, Օրինոկո գետի վերին հոսանքում ապրող հնդկները հող են ուտում, որ և նրանց սակաւակեցութեան պատճառ է գառնում: հող ուտելու վնասակար սովորութիւնը մտել է նրանց մէջ ոչ թէ անդի պակասութիւնից, այլ առանձին հակումից, Հնդիկներն ամեն տեսակի հող չեն ուտում, նոքա լաւ են որոշում ուտելու հողը, սկզբում համն են առնում, և երբ տեսնում են թէ հարկաւոր ասորը պակասում է՝ չեն ուտում: Այն հողը, որ նրանք ուտում են՝ զեղնագոյն կաւից է, որի մէջ լինում է երկաթի թթուածք և բուսական փոշիացած մնացորդներ, Աւստրլոց առաջ թրջում են, ապա ծխի վրայ պահում, կամ թէ չէ տապակում են իւղի կամ ձկան իւղի մէջ, Բայց այսպէս պատրաստելուց յետոյ ևս, այնուամենայնիւ հողը չի փոխում իւր ընական համը:

—♦—♦—♦—

„ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ“

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԱ-
ԳԻՏԱԿԱՆ ԹԵՐԹԸ

Հրատարակուած է 1901 թ. նոյն ծրագրով
և ուղղութեամբ:

Տարեկան բաժանորդագինն է 10 ֆր.
— 4 րուբլի

Հասցէն A la Rédaction de la Revue
Hantesse“ Vienne (Autriche) VII/2 Mechitha-
risten Gasse, 4.

Բացուած է 1900 թ. բաժանորդագրութիւնը

XIX ԱՂԲԻԻՐ XIXs. և XIIs. **ՏԱՐԱԶ** XII

Պատկերազտորդ Ամսագրի և Պատկերազտորդ
շարաւթաւթերթի

Աղբիւր—Տարագի տարեկան բաժա-
նորդագինը 10 ր., արտասահման 18 ր. կամ
50 ֆր.: ԱՂԲԻԻՐ ամսագրի տարեկան գինը
3 ր. ՏԱՐԱԶԻՆԸ—6 ր. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾՆԵՐ,
ԻԻԼԻԻՍԳԻՐԱՍԻՐՆ, ՊԱՐԻԶԻ ՄՈՂԱՆԵՐ usա-
նում են Աղբիւր և Տարագ միեւնոյն հաս-
ցեով usացող բաժանորդները. նաեւ փա-
ռակաւ օրացոյց:

Հասցեն՝ ТИФЛИСЬ, Редакция иллюстр.
жур. АГБУРЪ-ТАРАЗЪ. TIFLIS (Caucase) Rédaction
des jour. Agbur et Taraz.

Խմբ.-Հրատ. ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Մ Ձ Ա Կ

(29-րդ ՏԱՐԻ)

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ
Լ Ր Ա Գ Ի Ր

ՄՁԱԿԸ ԿԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԿԻ ՆՈՅՆ ՊՐՕԳՐԱՄՈՎ
ԵՒ ՆՈՅՆ ՈՒՂԱՌԹԵԱՄԲ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆԸ. «Մշակի» տարեկան գի-
նը 10 րուբլի է, տառն և մէկ և տառն ամսա-
նը՝ 9 ր., ինն և ութ ամսականը՝ 8 ր., եօթ ամս-
ականը 7 ր., չորս ամսականը 4 ր., երեք ամսականը
3 ր., երկու ամսականը 2 ր. և մի ամսականը 1 ր.:

Հասցէն՝ Тифлисъ, Редакция «МШАКЪ»;
Իսկ արտասահմանից՝ Tiflis. Rédaction du journal
arménien „MSCHAK“.

Ա.Զ.Գ.Ա.ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 3 ր.

Գ/մ/՝ Ерванду Ламаяницъ. Тифлисъ. Се-
минарія Нерсисяницъ

Ե. ԼԱԼԱՆԱՆՅ.

Ն Ո Ր — Դ Ա Ր

(ՏԱՍՆԵԻՈՒԹԵՐՈՐԻ ՏԱՐԻ)

Քաղաքական-գրական ամէն օրեայ թեր-
թը 1901 ին կը հրատարակուի Թիֆլիսում նոյն
գերբով և ծրագրով ամէն օր, բացի կիրակի և
տօներէն հետեւող օրերէն:

«Նոր-Դար»-ի տարեկան գինն է 10 րուբլի,
վեց ամսականը՝ 6 րուբլի, երեք ամսականը՝ 3 ր.
50 կ., Թիֆլիսից դուրս՝ ամիսը 1 ր. 50 կ. հա-
տով դուրսը՝ 7 կ., Թիֆլիսում՝ 5 կոպ.:

Բաժանորդ են դուռնում Թիֆլիսում՝ միմիայն
խմբագրատանը:

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ բաժանորդները վճարում
են տարեկան 40 ֆրանկ:

Յայտարարուած իւրն էր ընդունուած են
և օտար լեզուներով. առաջին երեսումը՝ բառը
4 կոպէկ:

Պատուով «Նոր-Դար»-ի հասցէն՝ ТИФЛИСЬ
ВЪ РЕДАКЦИЮ „НОРЪ-ДАРЪ“ կամ Tiflis (Cau-
case), Rédaction du journal „Nor—Dar“.

Բ Ա Չ Մ Ա Վ Է Պ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

տարի ծիծ.

Հասցէն է Rédaction de la Revue „BAZ-
MAVEB“ St. Lazare VENISE (Italie)

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

1900

Ս. ԷՋՄԻԱՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՊԵՇՏՈՆԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Բ ա ժ ա ն ո թ ղ ա գ ի ն ն է { Ռուսաստանում 4ր.
Արտասահմանում 5ր.

Խնդրում ենք բաժանորդներին յայտնել իրենց ձեռք հասցեները.
Հասցեն՝ Св. Эчмиадзинъ. Типографическому Комитету,
Արտասահմանի համար. Rédaction de la Revue „Ararat“. Etchmiadzine
(Caucase)

Լ Ո Յ Ս Է Տ Ե Ս Ե Լ

Ս. ԷՋՄԻԱՆԻ

1901

ԹՈՒԱԿԱՆԻ

Ծ Ո Յ Ի Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ա Ջ Ա Ր Դ

Օ Ր Ա Ց Ո Յ Ց Ը

Նոր յաւելուածով. Գերմանիայում առանձին յանձնարարութեամբ պատ-
րաստուած կլիւաների վերայ սպուած տօներին պատշաճ պատկերներով:

ԳԻՆՆ Է ԱՄԵՆԱՅՆ ՏԵՂ 20 ԿՈՊԵԿ.

Վաճառուում է վիճակային կոնսիւսորիաներում, հոգեւոր կառավա-
րութիւններում եւ գործակալների մօտ: Տփխիսում կենտրոնական գրազանա-
ռանոցում: Երեւանում գրազանառ Դասամեանցի մօտ:

Մեծ գումարով գնողներին 20% զեղչ.

Պէտք է գիտնել Ս. ԷՋՄԻԱՆԻ Տպոգրաֆիական Ժողովին հետեւեալ հասցեով՝
Багаршанатъ, Типографическому Комитету.

